

**XXI. YÜZYIL BAŞLARINDA TÜRK DIŞ
POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE – İRAN
İLİŞKİLERİ**

Özcan BÜYÜKGENÇ

**2020
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ULUSLARARASI POLİTİK EKONOMİ**

**Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Marziye MEMMEDLİ**

**XXI. YÜZYIL BAŞLARINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE
TÜRKİYE – İRAN İLİŞKİLERİ**

Özcan BÜYÜKGENÇ

**T.C.
Karabük Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalında
Yüksek Lisans Tezi
Olarak Hazırlanmıştır**

Dr. Öğr. Üyesi Marziye MEMMEDLİ

**KARABÜK
Temmuz 2020**

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
DOĞRULUK BEYANI	4
ÖNSÖZ	5
ÖZ.....	6
ABSTRACT.....	7
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	8
ARCHIVE RECORD INFORMATION	9
KISALTMALAR	10
ARAŞTIRMANIN KONUSU	11
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	11
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	12
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM	12
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	12
1. BÖLÜM.....	14
İRAN'IN SOSYO POLİTİK YAPISI VE SİYASAL SİSTEMİ.....	14
1.1. İran'ın Stratejik ve Jeopolitik Konumu.....	14
1.2. İran'ın Etnik Yapısı.....	16
1.2.1. İran'da Türk Toplulukları.....	18
1.2.2. Diğer Topluluklar	21
1.3. İran Tarihine Genel Bir Bakış	22
1.4. İran'ın Siyasal Sistemi.....	41
1.4.1. Dini Lider.....	41
1.4.2. Diğer Siyasi Kurumlar	44
2. BÖLÜM.....	50
OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE – İRAN İLİŞKİLERİ	50
2.1. Osmanlı Dönemi.....	50
2.2. Cumhuriyet Dönemi (İran İslam Devrimine Kadar)	65
2.3. İran İslam Devrimi Sonrası Dönem (XXI. Yüzyıla Kadar)	68

3. BÖLÜM.....	74
XXI. YÜZYILDA TÜRKİYE – İRAN İLİŞKİLERİ	74
3.1. Siyasi İlişkiler	74
3.2. Ekonomik İlişkiler	93
SONUÇ	112
KAYNAKÇA.....	119
TABLolar LİSTESİ	130
ŞEKİLLER LİSTESİ	131
EKLER	132
ÖZGEÇMİŞ	140

Özcan BÜYÜKGENÇ tarafından hazırlanan “XXI. YÜZYILIN BAŞLARINDA TÜRK DİŞ POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE – İRAN İLİŞKİLERİ” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Dr. Öğr. Üyesi Marziye MEMMEDLİ .....
Tez Danışmanı, İktisat Anabilim Dalı

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu) **İmzası**

Başkan : Doç. Dr. Ali Asker (KBÜ) .....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Marziye MEMMEDLİ (KBÜ) .....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ali Samir Merdan (ÇAKÜ) .....

Savunma sınavı tarihi 22/06/2020

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Hasan SOLMAZ .....
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans/Doktora tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntılarım intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Özcan BÜYÜKGENÇ

İmza :

ÖNSÖZ

İlk yüksek lisansımı Fen Bilimleri alanında yapmış olmama rağmen Dünya’da neler oluyor? İkili ilişkileri etkileyen unsurlar gibi uluslararası ilişkiler konusuna ilgi duymam üzerine Uluslararası ilişkiler, ekonomi ve politika alanında akademik bir çalışma yapmak ve bu ilgimi taçlandırmak istedim. Uzun ve yorucu bir süreçti. Önce bilimsel hazırlık aldım ve uluslararası ilişkilerin temel derslerini gördüm. Ardından yüksek lisansa başladım. İran konusu hem bölüm başkanımız Doç. Dr. Ali Asker hem de danışman hocam olan Dr. Öğr. Üyesi Marziye Memmedli hocalarımla birlikte belirlediğimiz bir çalışma konusu oldu. İran Türkiye ile sınır komşusu olan, yeraltı zenginlikleri olan ve stratejik bir ülke.

Yüksek lisans tezimin hazırlanma sürecinde katkısını ve desteğini her zaman hissettiğim başta danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Marziye MEMMEDLİ’ye, kütüphaneciler Mahmut Karakuş ile Raşit Süzer’ e, TÖMER hocası Perihan Calay’a ve bu süreçte anlayış ve katkılarıyla yanımda olan ailem ve tüm arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım.

ÖZ

Türkiye ve İran, Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan bu yana ortak ve değişmez sınırlara sahip olan iki komşu ve bölgesinde güçlü iki stratejik ülkedir. İran kendine özgü sahip olduğu siyasal sistemi ve Şia nüfusuyla birlikte nükleer çalışmaları, doğalgaz ve petrole dayalı dünya enerji piyasasında sahip olduğu ağırlığı da kullanarak bulunduğu coğrafyada etkin olmak için çaba sarf etmektedir. Türkiye ise, bulunduğu stratejik konumu ile Avrupa ve Asya arasında köprü olma pozisyonuna ek olarak ordusu ve ekonomisinin gücü ile birlikte komşularına göre sağlam bir demokrasiye sahip etkin bir ülke olarak dikkat çekmektedir.

Türkiye-İran ilişkilerinde tarih boyunca bölgesel bir rekabet yaşanmıştır. İran'da gerçekleşen 1979 İran İslam Devrimi sonrasındaki ilk 20- 25 yıllık süreyi İran'ın Türkiye'ye yönelik rejim ihracı politikaları ve bölgesel güç olma konusunda yaşanan rekabet, İran'ın PKK terör örgütüne verdiği destek ve İran Nükleer çalışmaları ile yapılan enerji alışverişi belirlemiştir. 2000 – 2020 yıllarla arasında Türkiye ve İran ortak çıkar ve stratejiler doğrultusunda aynı çizgide buluşabilmişler ve ilişkilerde Suriye meselesine kadar normalleşme yaşanmıştır. Bu dönemde özellikle enerji alışverişi, Nükleer çalışmalar ve Arap Baharı ile başlayan Suriye meselesi ana gündem konuları olmuştur. Bu durum 21.yüzyılın başlarındaki Türkiye-İran ilişkilerinin siyasi ve ekonomik olarak ayrı bir tez çalışması ile ortaya konulmasını gerekli kılmıştır. Bu kapsamda tezin amacı 21. Yüzyılın ilk başları ile ve özellikle AK Parti iktidarı ile birlikte Türkiye – İran arasında değişen ve gelişen ekonomik ve siyasi ilişkilerin bölgesel ve küresel gelişmeler neticesinde iki ülkenin dış politik eğilimlerini ortaya koymak ve iki ülke ilişkilerinin geleceğine yönelik bir öngörü de bulunmaktır.

Türkiye'de İran konusunda çalışmaların azlığı dolayısıyla bu tezle kendisinden sonra yapılacak araştırmalara kaynak niteliği sağlamaya çalışılmaktadır.

Çalışma hazırlanırken; çok sayıda kaynak kitaptan, yüksek lisans ve doktora tezleri ile güncel makalelerden ve web sayfalarından istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, İran, İslam devrimi, Arap Baharı, Suriye, Nükleer tesisler, AK Parti

ABSTRACT

Since Kasr-i Sirin treaty with Turkey and Iran have common and constant at two neighboring border regions and strong two strategic countries. Iran tries to be effective in the region by using its own political system and the Shiite population, as well as its weight in the World energy market based on nuclear studies, natural gas and oil. In Turkey, it found that with the strategic position as a bridge between Europe and Asia as well as with the strength of its army and economy compared to its neighbors It stands out as an active country with a strong democracy

Throughout history, there has been a regional competition in Turkey-Iran relations. Held in Iran in 1979 the top 20 after the Islamic Revolution in Iran - 25 years of competition for Iran to be policies and regional power export-oriented regime, Turkey has identified energy exchange made with the support and Iranian nuclear work given Iran's terrorist organization PKK. Between 2000 and 2020 Turkey and Iran have some common interests and the strategic objectives has experienced normalization of relations and to the Syrian issue, the invention were able in the same axis. In this period, especially the energy exchange, Nuclear Studies and the Syrian Issue, which started with the Arab Spring, were the main agenda topics. In this case, the Turkey-Iran relations in the early 21st century as a politically and economically has made it necessary to put forward a separate thesis. Purpose of our thesis in this context with the early 21st Century, and especially the AK Party, Turkey with his power - the changing and developing economic and political relations between Iran and regional and global developments result reveals the two countries' foreign political trends and is also a vision for the future of relations between two countries.

The lack of studies on Iran in Turkey so this will be our contention after his work is intended to provide resources for research quality.

While preparing the study; It has been benefited from numerous resource books, master's and doctoral theses, and current articles and web pages.

Keywords: Turks, Iran, Islamic revolution, Arab Spring, Syria, Nuclear facilities, AK Party

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	XXI. Yüzyılın Başlarında Türk Dış Politikası Çerçevesinde Türkiye – İran İlişkileri
Tezin Yazarı	Özcan BÜYÜKGENÇ
Tezin Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Marziye MEMMEDLİ
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans Tezi
Tezin Tarihi	22.06.2020
Tezin Alanı	Uluslararası Politik Ekonomi
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	140
Anahtar Kelimeler	Türkiye, İran, İslam devrimi, Arap Baharı, Suriye, Nükleer tesisler, AK Parti

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	XXI. Century's Chief Dental Policy Framework in Turkey in the Turkish - Iranian Relations
Author of the Thesis	Özcan BÜYÜKGENÇ
Advisor of the Thesis	Dr. Öğr. Üyesi Marziye MEMMEDLİ
Status of the Thesis	Master Thesis
Date of the Thesis	22.06.2020
Field of the Thesis	International Political Economy
Place of the Thesis	KBU/LEE
Total Page Number	140
Keywords	Turkey, Iran, Islamic revolution, Arab Spring, Syria, Nuclear facilities, AK Party

KISALTMALAR

M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
BM	: Birleşmiş Milletler
BP	: British Petroleum
OPEC	: Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
ÖSO	: Özgür Suriye Ordusu
ECO	: Ekonomik İş Birliği Teşkilatı
BMGK	: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
AEA	: Atom Enerjisi Kurumu
UAEA	: Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı
GSYH	: Gayrisafi Yurtiçi Hasılası
GASOPEC	: Doğalgaz İhracatçısı Ülkeler Organizasyonu

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Konumu ve etnik farklılığı bakımından dünyada ve Ortadoğu’da önemli yere sahip olan İran ile Türkiye arasındaki Ekonomik ve siyasi ilişkiler incelenmiş olup özellikle AK Parti dönemindeki ilişkilerin seyri çalışmanın temel konusudur.

Araştırmada ayrıca Osmanlı dönemi, İslam devrimi sonrası ve cumhuriyet dönemi Türkiye – İran ilişkileri tarihsel süreç içinde karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Türkiye bulunduğu konum itibarıyla çok stratejik ve önemli bir coğrafyada bulunmaktadır. Tabii bu konumunun ortaya koyduğu birçok fırsat ve tehdit bulunmaktadır. Özellikle enerjinin ve medeniyetin merkezi olarak da nitelendirilen Ortadoğu bölgesinde geniş sınırlarının olması ve bu bölgede yüzyıllardır birçok çatışmanın meydana gelmiş ve geliyor olması; Türkiye’nin iç ve dış siyasetini şekillendiren önemli bir konu olmuştur. Türkiye bu kadar önemli bir bölgede olmasına rağmen, kuruluşundan beri Avrupa Birliği ve Batı eksenli bir dış politika izlemiştir. Çok zaman Ortadoğu’dan ve bu coğrafyada bulunan ülkelerden mümkün olduğunca uzak durmuştur. Türkiye’nin, Atatürk’ten itibaren yürüttüğü bu dış politika Akademik camiada “batı yanlısı, ABD yanlısı” politika olarak isimlendirilmiştir. Türkiye’nin NATO’ya üye olması ile biçimlenen ve Soğuk Savaş boyunca devam eden eğilimleri içeride ve dışarda sürekli tartışılmıştır. Özellikle Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Türkiye’nin Ortadoğu ülkeleriyle olan ilişkileri çok tartışılan konulardan biri olmuş ve genelde Turgut Özal, Necmettin Erbakan ve Tayyip Erdoğan gibi muhafazakâr tabana yaslanan hükümetler döneminde eksen kayması olarak değerlendirilmiş ve çok daha fazla tartışılmıştır.

2000 – 2020 yıllarla arasında özellikle enerji alışverişi, Nükleer çalışmalar ve Arap Baharı ile başlayan Suriye meselesi ana gündem konuları olmuştur. Bu durum 21.yüzyılın başlarındaki Türkiye-İran ilişkilerinin siyasi ve ekonomik olarak ayrı bir tez çalışması ile ortaya konulmasını gerekli kılmıştır. Bu kapsamda bu tezimizin amacı 21. Yüzyılın ilk başları ile ve özellikle AK Parti iktidarı ile birlikte Türkiye – İran arasında değişen ve gelişen Ekonomik ve siyasi ilişkilerin bölgesel ve küresel

gelişmeler neticesinde iki ülkenin dış politik eğilimlerini ortaya koymak ve iki ülke ilişkilerinin geleceğine yönelik bir öngörü de bulunmaktadır.

Türkiye’de İran konusunda çalışmaların azlığı dolayısıyla bu tezimizle kendisinden sonra yapılacak araştırmalara kaynak niteliği sağlamaya çalışmakta amaçlanmıştır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmamızda sosyal bilimler alanında sıklıkla kullanılan yöntemlerden biri olan karşılaştırma yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada ayrıca nitel araştırma yöntemlerinden olan literatür taraması detaylı bir şekilde yapılmıştır. Bu kapsamda; ulusal ve uluslararası kitaplar, makaleler, araştırma merkezi raporları, güvenilir internet kaynakları ve yayımlanmış tezler incelenmiştir. Ayrıca Resmi devlet kurumlarının web sayfalarından, paylaştıkları raporlardan ve güncel haber sitelerinden de istifade edilmiştir. Gerekli görülen tablo, harita ve şekillere çalışma içerisinde yer verilmiştir.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM

Çalışma içerisinde İran tarihine ve Osmanlı dönemi ilişkilerine yine cumhuriyet dönemi ve İslam devrimi sonrası ilişkilere değinilmiş ve bu süreçte İran’ın jeopolitik gücü ve bu gücü kullanım şekillerine de değinilmiştir. İran içerisindeki enerji kaynaklarının önemine geniş şekilde yer verilmiştir. Buradan yola çıkarak AK parti döneminde İran – Türkiye arasında ekonomik ve siyasi ilişkilerin ciddi manada geliştiği ancak Suriye olayının bu ilişkilere sekte vurduğu iddia edilebilir.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Araştırmanın ana konusu gereği İran’ın siyasi, ekonomik, jeopolitik ve demografik yapısından söz edilmekle birlikte özellikle 21. Yüzyılın başları olarak nitelendirdiğimiz 2000- 2020 yılları arasındaki Türkiye – İran ekonomik ve siyasi ilişkilerine değinilmiştir.

Çalışmanın hazırlığı sırasında ülkemizde İran üzerine çalışmaların kısıtlı olduğu tespit edilmiş ve var olan birçok bilimsel çalışmada da büyük ölçüde birkaç kaynağın referans alındığı gözlemlenmiştir. Bundan dolayı özellikle konu güncel

olduğu için haber sitelerinden ve resmî kurumların web sayfalarındaki paylaşımlarından istifade edilmiştir.

İlk iki bölüm için çok sayıda kaynakçaya ulaşmamıza rağmen son bölüm için aynı şey söylenemez. Konunun güncel olmasının da etkisi ile çok az ve birbirine paralel kaynaklara ulaşıldı ve konuyla ilgili yazılmış tezler ve güncel makalelerden istifade edildi.

1. BÖLÜM

İRAN'IN SOSYO POLİTİK YAPISI VE SİYASAL SİSTEMİ

1.1. İran'ın Stratejik ve Jeopolitik Konumu

Coğrafi olarak 25°-39° kuzey enlemleri ile 44°-63°39' doğu boylamları arasında yer alan İran, Orta Asya ile Orta Doğu'nun kesiştiği noktada bulunmakta olup, tarihin pek çok eski medeniyetine beşiklik yapmış önemli bir ülke konumundadır (Sönmezoğlu, 2000, s.375). En geniş tanımıyla Orta Doğu; Türkiye, Suriye, Afganistan ve Lübnan sınırından başlayarak, Kuzey Afrika devletleri ile Arap yarımadasını da içine alan ve Uzakdoğu sınırına kadar uzayan bir alandır. Bir diğer tanımla ise Bahreyn, Irak, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Umman, Katar, Suudi Arabistan, Suriye, Birleşik Arap Emirlikleri, Yemen, Filistin, Mısır ve İsrail'i de kapsayan yalnızca on üç Arap ülkesi ve İsrail'den oluşan bölgedir. On üç Arap Ülkesi ile İsrail'i içine alan bölge olarak tanımlandığında daha spesifik ve etnik kökene dayalı bir sınırlandırma algısı oluşması nedeniyle akademik camia genellikle geniş çerçeveli tanımlamayı kabul etmektedir (Gök, 2005, s.3).

1,648,195 km² yüz ölçümüyle dünyanın en büyük 18. ülkesi olan (un.org). İran, Kuzeyde; Azerbaycan, Ermenistan, Nahcivan ve Hazar Denizi, Doğuda; Türkmenistan, Pakistan, Afganistan Batıda, Türkiye ve Irak Güneyde; bazı küçük adalara ve Basra Körfeziyle komşu durumundadır. İran'ın bazı komşularına sınır uzaklıkları ise şöyledir: Afganistan ile 936 km, Ermenistan ile 35 km, Azerbaycan ile 611 km, Irak ile 1,458 km, Pakistan ile 909 km, Türkiye ile 499 km ve Türkmenistan ile de 992 km'dir (Günay, 2012, s.22). Bu bağlamda İran'ın ülke sınırlarının toplam uzunluğu 8.731 kilometre olup bunun da 6031 kilometresini kara sınırları, 2700 kilometresini ise sahil sınırları oluşturmaktadır. İran'ın kuzeyinde yer alan Hazar denizinden dolayı İran'ın Hazar denizine kıyı ülkelerle de ortak sınırı vardır. Bu sınırın uzunluğu ise 657 kilometreyi bulmaktadır (İran İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği, 2001, s.6).

Yüz ölçümüyle Türkiye'nin yaklaşık iki kat büyüklüğünde olan İran platosunun iç kesimlerinde bulunan iki çöl, ülkedeki arazinin büyük kısmını kaplamaktadır. İran toprakları etrafı dağlarla çevrili, büyük bir yayla görünümünde olup; doğu yarısı büyük

çöllerle kaplıdır. Yaşam alanlarının yoğunlaştığı bölgeler ise çoğunlukla; güneybatı ve kuzeybatıdaki dağlık arazilerdeki vadiler ile iç platolardaki vahalardır (Gök, 2005, s.9).

Etrafı dağlarla çevrili olan İran, fizikî ve beşerî coğrafya açısından ikiye ayrılmaktadır. Bu ayrım yaz mevsiminde ikamet edilen yüksek ve soğuk kesimlerle, kışları kullanılan alçak ve sıcak kesimler şeklinde yapılmakta olup; şehirlerin ve köylerin neredeyse hepsi, bu iki tür arazinin ortasındaki dağ eteklerindedir. Büyük bir kesimi yayla görünümünde olan İran'da bu yaylalar; 1000-1500 metre civarında, yükseltisi çok nadir 600 metreye inen ve çok sayıda çöküntü çukuruna sahip alanlardır. Kuzeyde yer alan Deştikevir Çölü ile güneydoğusunda bulunan Deştîlût Çukurluğu dünyanın en önemli çöllerindedir. Bu çukurların bazılarında suyu çok tuzlu olan göller vardır ve bu göllerin en büyüğü ise Urmiye'dir. İran yaylasının kuzeyinde Elburz, doğusunda Kopet ve Horasan, batı ve güneyinde Zağros dağları yer almaktadır. Ülkedeki yükseltilerin en büyükleri, 5610 metre ile Demâvend, 4850 metre ile Âlemkûh ve 4547 metre ile Zerdkûh zirveleridir. Ayrıca bölgede bulunan Sebelân, Demâvend gibi yanardağlar ile büyük fay hatları nedeniyle sürekli deprem yaşanmaktadır (Hourcade, 2000, s.392-394).

İran 1.648.000 km² lik geniş yüzölçümünün yanı sıra 2017 yılı itibarıyla 81,2 milyon olan kalabalık nüfusu ile de dikkat çekmektedir (DEİK 2017). İran'da 1950 itibarıyla, yılda %2,5 gibi yüksek bir oranla nüfus artışı yaşanmaktadır. İran'ın 1956'da ki nüfusu 18,9 milyon; 1976'da 33,7 milyon; 1998'de ise 61,8 milyon olmuştur. Halkın %67'sinin, ülke topraklarının %27'sini oluşturan kuzeybatı bölgelerinde yaşadığı görülmektedir. Nüfus artışıyla birlikte şehirleşmenin de başladığı İran'da 1950 yılı itibarıyla nüfusu 100.000'i aşkın dokuz şehir varken, bu sayının 1991 yılında kırk yediye ulaşmış olması, hızlı nüfus artışının göstergelerinden biri olarak kabul edilebilir. Etnik yapının oldukça çeşitli olduğu İran'da resmi dilleri Farsça olan Fârisî asıllılar, en büyük kitleyi oluşturmaktadır (%50). İran nüfusunun neredeyse %20'si Türkçe konuşmaktadır ve Fârisîlerin dışındaki etnik gruplar genellikle sınır bölgelerinde yaşarlar. Bu anlamda beşerî olarak kırsal kesim ile şehirler arasında büyük bir zıtlıklar oluşmaktadır (Hourcade, 2000, s. 392-394).

İran, güneyde Basra Körfezine ve kuzeyde Hazar Denizine açılan jeopolitik konumuyla bölgedeki en önemli stratejik ülkelerden biridir. Çok eski dünya

medeniyetlerine ev sahipliği yapmış olan ve zengin enerji kaynakları bulunan İran'ın bu stratejik konumu, enerjinin olmazsa olmaz olduğu günümüz konjonktüründe, devletlerin varlığını sürdürebilmesi için mutlaka sahip olmak istedikleri bu maddi değerden dolayı ayrıcalıklı bir öneme sahiptir. Özellikle, Hazar Bölgesinde sahip olduğu önemli petrol rezervleriyle stratejik bir ülke konumunda olan İran'ın, dünyanın en önemli güçlerine petrol ve doğalgaz gibi kaynakları taşıyan güzergahlar üzerinde olması, onun stratejik konumunu daha da önemli kılmaktadır. Nitekim İran'ın hem, dünyanın önemli güçleri olarak da nitelendirebilecek Amerika, Japonya ve Avrupa Birliği gibi devletlere petrol ve doğalgaz kaynaklarının taşınmasında önemli stratejik yollar üzerinde konumlanması, hem de Körfez ülkeleri, Kafkaslar, Orta ve Güney Asya ile Türkiye arasında kavşak olma konumundan dolayı özel bir öneme sahiptir (Gök, 2005, s.8-15). Orta Asya ülkeleri için uluslararası sulara ulaşma konusunda en kısa ve aynı zamanda en ekonomik yol olma özelliğine sahip olan İran'ın Hürmüz Boğazı'nda yer alan Bender Abbas limanının bu yönüyle ayrıca stratejik bir öneme sahip olduğu söylenebilir (Özcan, Nihat Ali, 2006, s.19-20).

1.2. İran'ın Etnik Yapısı

İran, her biri merkez olarak adlandırılan bir yerel yerleşim birimi olan şehirden yönetilen eyaletlere (ostan); en üst düzey yönetim bölgeleri olan eyaletler ise kendi içinde bir veya birden fazla, şehristan adı verilen alt yönetim bölgelerine ayrılmıştır. İran 2010 yılı itibarıyla 31 eyalet ve 324 şehristana ayrılmıştır (Wikipedia2020a). Ülkenin başkenti aynı zamanda merkez eyaleti de olan Tahran'dır. 2004 yılında ülkenin en büyük eyaleti olan Horasan bölünmüş ve üç ayrı eyalete ayrılmıştır. İran'da eyaletler İç İşleri Bakanı tarafından atanan valiler tarafından yönetilmektedir. İran'da daha önceleri merkezi yönetim belediye başkanlarını da tayin ediyorken 1999 yılından itibaren dört yılda bir Şehir Konseyleri için seçim yapılmaya başlanmıştır (Kahraman, 2013, s.12).

Geçmişinde birçok medeniyete ev sahipliği yapmış toprakların üzerine kurulu olan İran, Farsların çoğunlukta olduğu ancak çok sayıda etnik grubu bünyesinde barındıran bir yapıya sahiptir. İran nüfusu 2017 yılı itibarıyla 81 milyona ulaşırken; başkent Tahran'ın nüfusu ise 8,6 milyondur. %49,7'si kadınlardan, %50,3'ü erkeklerden oluşan nüfusun şehirleşme oranı ise yaklaşık %74,3'tür (Konya Ticaret

Odası İran Raporu, 2018, s.3).

Etnik yapısı ile içinde bulunduğu bölgenin yapısına paralel olarak tam bir “mozaik” görünümü sergileyen İran Devleti; Fars temelli bir toplum olmasına ilave olarak çok sayıda etnik gurubu bünyesinde barındırması bakımından sınırları cetvel ile çizilmiş tipik bir Orta Doğu ülkesi görünümündedir. Ayrıca merkezi yönetimin etnik guruplar üzerinde Şiilik söylemiyle kurduğu hâkimiyet ve devletin isminde yer alan Cumhuriyet tanımlaması ile de bölgedeki diğer devletlerden ayrılmaktadır (Gök, 2005, s.9).

Kendine özgü bir yapısı olan İran’da bulunan çok sayıda etnik gruptan nüfusun %61’ini Farslar, %16’sını Azerbaycan Türkleri, %10’unu Kürtler, %6’sını Lurlar, %2’sini Araplar, %2’sini Beluciler, %2’sini Türkmenler ve % 1’ini de diğerleri oluşturmaktadır (cia.gov).

Ülkede yer alan etnik guruplar içerisindeki bir diğer ayırım noktası ise konuşulan dil hususudur (Gök, 2005, s.10). İran dili, Hint-Avrupa dil ailesinin Hint-Ari kanadında yer almaktadır ve resmi dili Farsçadır. Farsça nüfusun %60’ı tarafından anadil olarak konuşulurken, %15’i tarafından da ikinci dil olarak konuşulmaktadır. İran’da konuşulan diğer diller ise; %24’ü Azerbaycan Türkçesi ve Türk lehçeleri, %7’si Kürtçe, %3’ü Lurca, %2’si Arapça, %2’si Beluci dilidir (Kahraman, 2013, s.13).

Çok sayıda etnik grubun bir arada yaşadığı eyaletlerden oluşan İran’da bulunan Türk kökenli halk genel itibariyle, Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun kurulması ile başlayan göçlerle meydana gelmiştir. Çoğunluğu Azerbaycan, Türkmen Yayla, Gilan, Kirman, İsfahan, Şiraz, Hanedan, Hamse’nin ve Save’nin güneyi ile Tahran’da bulunmaktadır. Orta ve Doğu bölgelerinde yer alan Tahran, İsfahan, Şiraz, Meşhed, Arak, Kazvin, Kom, Kirman ve Yezd kentlerinde ise daha çok Fars nüfusu yaşamaktadır. Belucilerin çoğunluğu Pakistan sınırına yakın olan bölgelerdedir. Kürtlerin ve Iraktan gelen Kürt mültecilerin çoğunluğu ise Batı Azerbaycan, Kürdistan, Kirmanşah ve İlam bölgelerinde yaşamaktadır (Gök, 2005, s.11).

İran devleti bünyesinde çok sayıda azınlığı barındırmasına rağmen milli bir inanç ve ideoloji haline gelen Şiilik mezhebinin etrafında örgütlenip, bunu birleştirici bir güç olarak kullanarak ülkenin bütünlüğünün ve yönetim işleyişinin bozulmasına

engel olabilmıştır. %87 civarında Şii, %11 civarında Sünni ve %2 civarında da diğer dinlerden toplulukların yaşadığı ülkede Türk kökenli bir grup olan Azerbaycan Türkleri, tarihi altyapı ve inanç birliği gibi faktörler sayesinde toplumun bir parçası haline gelmiştir (Kahraman, 2013, s.15). Ülkede önemli bir potansiyele sahip olan Türkler etnik açıdan; Azeri, Türkmen, Kaşkay, Hamse ve Afşarlar gibi farklı gruplardan oluşmaktadır. İran resmi kaynakları tarafından “Azerbaycanlı”, kendi halkı tarafından ise “Azerbaycan Türkü” olarak nitelendirilen grup Türklerin %90’ını oluşturmaktadır (Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, 1994, s.1).

1.3. İran Tarihine Genel Bir Bakış

1.3.1. İran’da Türk Toplulukları

İran nüfusunun yaklaşık olarak üçte birini Azerbaycan Türkleri oluşturmaktadır. İran’da bulunan Türk nüfusunun en fazlasına sahip olan Azerbaycan Türklerinin yaşadığı bölgeye Güney Azerbaycan denilmektedir (Yazgan, 2019, s.18). Azerbaycan Türkleri, Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra bugün bağımsız bir ülke olan Azerbaycan Cumhuriyeti’nde ve İran’ın kuzeyinde yaşamaktadırlar. İran’ın kuzeybatı kesimlerinden oluşan ve İran Azerbaycan’ı olarak da adlandırılan coğrafya, Türkiye ve Hazar Denizi arasında uzanmaktadır. Tebriz, Erdebil, Hoy, Urmıye, Selmas Makû, Merega, Astara, Culfa, Merend, Halhal, Soğukkulak, Bicar, Zencan, Mahabat, San'an-Taç, Enzeli, Rest gibi şehir ve kasabalar yüz ölçümü 200.000 km² olan Güney Azerbaycan’ın içinde kalmaktadır (Özşahin, 2007, s.23).

Tablo 1. Çeşitli Merkez ve Ansiklopedilere Göre İran’daki Azerbaycan Türklerinin nüfusu (Tebriz araştırmaları Enstitüsü,2020).

Merkez ve Ansiklopedi	Nüfus (Milyon kişi)	%
Encyclopaedia Iranica	16	-
Encyclopaedia Britannica	15	-
Ethnologue	18.7	-
Uluslararası Azınlık Hakları Grubu Ansiklopedisi	16	24
Yeni Amerika vakfı	-	21.6
CIA World Factbook	-	24
Looklex Encyclopaedia	12	17

İran topraklarında bulunan Azerbaycan Türkleri, etnik bakımdan İran topraklarında Farslardan sonra en fazla nüfusa sahip olan topluluktur. Farslar ve Azerbaycan Türkleri dışında ise İran halkları olarak Türkmenler, Kaşkaylar, Beluçlar, Afşarlar, Kaçarlar, Karapapaklar, Araplar, Kürtler, Halaçlar ve Şahsevenler yer almaktadır (Yazgan, 2019, s.24).

İran topraklarında yaşayan Türk toplumları içerisinde Azerbaycan Türklerinden sonra en fazla nüfusa sahip olan Türkmenler 'dir. Türkmenistan ile sınır bölgelerde yaşayan ve Sünni mezhebine inanan Türkmenler, Güney Azerbaycan Türkleri ile her zaman dayanışma içinde olmuşlardır (Yazgan, 2019, s.25). Türkiye Türkçesine ve Azerbaycan Türkçesine yakın bir dil kullanan Türkmenlerin, %55'i aşiretler halinde, bir kısmı ise göçebe ya da yarı göçebe halde yaşarken; az bir kısmı yerleşik düzendedir (Taş, 2014, s.93).

İran'ın İsfahan, Fars, Köhlükiye, Boyurahmet, Buşehir, Huzistan bölgelerinde göçebe olarak yaşamlarını sürdürmekte olan ve Hülagu Han zamanında Kaşgar'dan İran'a gelen Kaşkaylar bulunmaktadır. İran tarihinde Kaşkay Türklerinin tüm İran hükümdarları ile zaman zaman savaştıkları görülmektedir. İran'ın göçebe hayat yaşayan en kalabalık nüfuslu etnik grubu olan Kaşkay Türkleri, Kaşkay Türkçesi konuşurlar. Bu etnik grubun dinleri İslam, mezhepleri Şii'dir (Yazgan, 2019, s.26). En önemli geçim kaynağı hayvancılık olan Kaşkayların, hayvancılıktan sonraki geçim kaynakları ise geniş ve verimli arazilerde olmalarından dolayı tarımdır. Bu şekilde kendi kendilerinin ihtiyaçlarını karşılayabilen Kaşkaylar, şehir hayatına çok fazla ilgi duymamışlardır (Kayğusuz, 2009, s.55).

İran'ın geniş sınırları içinde dağınık ve düzensiz halde yaşayan ve aslen Türkmen olan Afşar Türkleri de bulunmaktadır. Afşarlar'ın bir kısmı Moğol hareketi sonrasında İran'a gelmiş, diğer kısmı ise Türkiye'ye geçmiştir. Toplu olarak yaşadıkları bir bölge olmayan Afşar Türkleri günümüzde İran'da geniş bir alana yayılmışlar ve çoğunlukla göçebe hayatını benimsemişlerdir. Afşarlar Türklüklerini muhafaza etmektedirler ancak dağınık yaşamaları nedeniyle siyasi bir nüfuzları yoktur (Özşahin, 2007, s.26).

Türkistan'dan gelme bir Türk boyu olan Kaçarlar'ın İran tarihinde büyük etkileri olmuştur. İran tarihinin son Türk hükümdarı Kaçarlardır ve 1794'ten 1925'e

kadar İran'da hüküm sürmüştür. Kaçarlardan sonra yönetimden Türkler çıkarılmışlardır (Kaygusuz, 2009, s.50). Kaçarlar günümüz coğrafyası itibariyle yoğun olarak İran'ın Mazenderan, Hezar-Cebir ve Gurgahm Sovar-Şaku bölgelerinde yarı yerleşik bir hayat yaşamaktadırlar. Bu bölgeler dışında ise İran'ın çeşitli yerlerine dağılmışlardır (Özşahin, 2007, s.27).

Urmiye Gölü'nün güneydoğusunda Karapapak Türkleri yaşamaktadır. Bu topluluk siyah astragan kalpak giydikleri için Karapapak Türkleri olarak adlandırılmıştır. Toplam nüfusu 190.000 olan ve 100.000'inini Karapapakların oluşturduğu Sulduz şehrindeki Kürtler şafi, Karapapaklar ise Şii mezhebindedir. Karapapakların büyük bir kesimi şimdiki Azerbaycan Devleti içerisinde yaşarken; bunları Gürcistan'da yaşayan Karapapaklar takip etmektedir. Türkiye'de yaşayan Karapapakların sayısı İran'dakilerden az olmayıp genellikle Kars, Ağrı ve Sivas civarında bulunmaktadır. İran'da yaşamakta oldukları bölgeye ise 1810-1825 yıllarında gelmiş olan Karapapaklara bugün yaşadıkları bölge Fethali Şah'ın oğlu Abbas Mirza tarafından bir fermanla verilmiştir. Sulduz şehrinin kurucuları olan Karapapaklar sayesinde eskiden boş bir arazi olan bölge yaşam alanı halini almıştır (Kaygusuz, 2009, s.49).

İran topraklarındaki en eski Türk boylarından birisi Halaç Türkleridir. Halaçlar, nüfusunun esas kısmı İran'da olan aynı zamanda Türk dünyasının çeşitli bölgelerinde de yaşayan bir topluluktur. Dünyada Halaç Türkçesini konuşan nüfusun ana kısmının, İran'ın Halacistan bölgesinde yaşaması nedeniyle günümüzde Halaç Türkleri denildiğinde akla ilk gelen Halacistan'daki Türk nüfusedir. Nüfusu yaklaşık olarak 60.000 civarında olan Halacistan Türklerinin bir kısmı başta Tahran olmak üzere Kum ve Irak bölgelerinde diğer kısmı ise Kaşkay Türkleri ile birlikte İran'ın güneyinde Fars bölgelerinde yaşamlarını sürdürmektedir (Laçiner, 2017, s.3).

Türk boyları içerisinde İran tahtının koruyucusu olarak bilinen ve Şahsevenler olarak adlandırılan Türk topluluğu da vardır. İran Azerbaycan'ının kuzey-doğusunda yer alan Savalan dağ etekleri ve Karasu Irmağı çevresinde yaşarlar. Göçebe bir hayat süren bu topluluk, Azerbaycan Türkçesi konuşmaktadır (Kaya, 2009, s.141). İlk Safevî şahları itibariyle hânedana karşı sadakat ve dinî bağlarla bağlananlar için kullanılan Şahsevenler'in kelime anlamı "şahın dostları"dır. 20. yüzyılda İran'ın kuzeybatısında

bulunan değişik bölgelere, özellikle Azerbaycan-İran sınırı (Mugan) ve Erdebil ile Tahran ve Zencan arasındaki Harakān ve Hamse'ye yerleşen Şahsevenler aşireti başlarda göçebe hayat tarzını benimsemişlerdir ancak 20. yüzyıl sonlarından itibaren yerleşik hayata geçmişlerdir (Tapper, 2010, s.295-297). Bu Türk topluluklarının haricinde İran topraklarında Baharlau, Eynallulu, Kıpçak, Karadağlı, Kengerli, Karayili, Bayatlar ve Karaçorlu Türkleri de yer almaktadır (Yazgan,2019, s.27).

1.3.2. Diğer Topluluklar

İran toprakları içinde dört bin sene önce Kürdistan bölgesine yerleştikleri tahmin edilen Kürt topluluğu bulunmaktadır. İran'ın batısında Kürdistan eyaleti ile Azerbaycan eyaletinin bir bölümünde yaşarlar. Coğrafi konumları ve şartları gereği değişime kapalı bir topluluktur. Farklı devletler içerisinde yaşamını sürdürenler gibi İran içinde yaşayan Kürtler de bağımsızlık istemektedirler. Kürtlerin yaşadığı coğrafya kuzeyde Azerbaycan ve Türkiye Türkleri, doğuda Farslar, güneyde Araplar ile çevrilidir. İlk bağımsızlık ve Büyük Kürdistan kurma düşüncesi 1880 yılında İran-Osmanlı savaşı sırasında Şeyh Ubeydullah tarafından ortaya atılsa da başarılı olamamıştır (Hafeziniya, 2017, s.123).

Öncesinde Azerbaycan topraklarına saldırı düzenleyen Kürtler Birinci Dünya Savaşı yıllarında ise bağımsızlık ilan edebilmek için Simko Ağa ayaklanmasını başlatmışlar ve savaş sonrasında kürdistanı kurmayı hedeflemişlerdir. Bu ayaklanma merkezi hükümetin başında bulunan Rıza Şah tarafından kısa sürede bastırılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonlarında ise Sovyetler birliğinin desteği ile Mahabad Cumhuriyeti olarak tekrar ortaya çıkmışlardır. Ancak Sovyetlerin desteğini geri çekerek, bölgeden ayrılmaları ile Mahabad Cumhuriyeti yok olmuş ve Liderleri Gazi Muhammed merkezi güçler tarafından asılarak idam edilmiştir. Kürtler İslam Cumhuriyetinin ilanı sıralarında da ülke içi karışıklıklardan yararlanarak çıkardıkları isyanlarla kendilerini göstermişlerdir (Hafeziniya, 2017, s.124).

İran Topraklarında Arap topluluğu da bulunmaktadır ve İran halkına ve merkezi hükümete bağlılık bilinciyle hareket ederler. Huzistan eyaletinin merkezinde ve güneybatısında yaşarlar. Arapların kendi içlerinde dönem dönem merkeze karşı isyan hareketleri çıksa bile halk tarafından yeteri kadar destek görmemiş ve hemen bastırılmıştır. En kuvvetli bağımsızlık hareketi ise Irak destekli olarak İslam

Cumhuriyeti ilanı yıllarında yaşanmış olup; bu hareket de merkezi güçler tarafından bastırılmıştır (Hafeziniya, 2017, s.128).

İran'ın güneydoğusunda yaşayan bir topluluk ise Beluçlar'dır. Yerleşim bölgeleri itibariyle Afganistan ve Pakistan'da bulunan diğer Beluçlar ile coğrafi bir bütünlüğe sahiptirler. Beluçlar, Sünni Mezhebinden olmaları nedeniyle ve coğrafi uzaklıkları açısından İran'ın merkezi ile farklılıklar gösterirler. Ayrıca dil olarak da Beluçça konuşurlar. Pakistan'a olan coğrafi bağımlılık sebebiyle soğuk savaş döneminde özgür Belucistan fikri ortaya atılmıştır. 1906-1928 yılları arasında İran destekli oluşan Dost Muhammed Han isyanı merkezi devlet güçlenene kadar başarıya ulaşsa da sonrasında merkez güçleri tarafından yok edilmiştir. İslam Cumhuriyeti döneminde de hareketlenmeler yaşanmış fakat halk desteği bulmadığı için güçlenememiştir (Hafeziniya, 2017, s.129-131).

1.4. İran Tarihine Genel Bir Bakış

Birçok etnik unsuru bünyesinde barındıran İran, farklı medeniyetlere beşiklik yaparak, eski tarihlerden günümüze kadar varlığını sürdürmüş önemli bir ülkedir. İran devletinin ismini, bu topraklara yerleşmiş olan kavimlerden aldığı bilinmektedir. Bu bağlamda ilk defa M.Ö. 2000 yılında bu topraklara gelen Aryaniler kavminin, İran ismine kaynaklık ettiği ileri sürülmekle birlikte, Medler döneminde de aynı ismin kullanılmaya devam ettiği belirtilmektedir. Yunanlıların Ahamenişler döneminde ise bu toprakların Persis olarak anıldığı, Avrupa kaynaklarına yansımalarının da Persia şeklinde olduğu görülmektedir. Ancak İran isminin genel olarak Sasanilerden sonra yaygın bir şekilde kullanılmaya başladığı söylenebilir (Hafeziniya, 2017, s.21-23). İran tarihi Pers ve Med İmparatorluklarının günümüzdeki devamı olarak kabul edilmektedir. Daha sonraki dönemlerde ise Sasani İmparatorluğu, Emeviler, Abbasiler, Saffariler, Samaniler, Al-i Buye, Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlılar, İlhanlılar, Muzafferiler, Timurlular, Türkmenler, Safeviler, Afşariler, Zendiler, Kaçarlar ve son olarak da Pehleviler tarafından yönetilen İran, bugün varlığını İran İslam Cumhuriyeti olarak devam ettirmektedir (Sarıkaya, 2012, s.4).

Tarihte İranlılara ilişkin ilk bilgilerin yer aldığı M.Ö. IX. yüzyıl tarihli Asur kaynaklarına göre; Hint-Avrupa kavimlerinden biri olan Medler, Ortadoğu bölgesine göç ederek burada Urmiye Gölü'nün güneydoğusuna ve Persler'in batısına

yerleşmişlerdir. Daha sonra Persler, buldukları yerden günümüzde Fars olarak bilinen alana inmişlerdir. Zamanla imparatorluk kurup sınırlarını genişleten Medler, Persler'i de hâkimiyet altına alarak Asurlular'a karşı mücadele etmişlerdir. Medler ardından İskitler'i yenerek Bâbilliler ile Asur İmparatorluğu'nu çökertmişlerdir. Bu gelişmenin ardından daha da güçlenen Medler, genişlemeye devam ederek; günümüz Tahran'ına kadar ilerlemişler ve kuzeyde ise İrmîniye'yi ele geçirmişlerdir. Kültürel açıdan Mezopotamya'nın etkisinde olan Medler, M.Ö. 580-550 yıllarında Astyages döneminde kan kaybetmeye başlayarak kısa bir süre sonra tarihe karışmışlardır (Naskali, 2000, s.394-395).

Pers soyundan olan Ahameniler de diğerleri gibi Medler'e bağlı bir şekilde varlıklarını sürdürmüş ve Büyük Cyros iktidarında kudretli bir devlet haline gelmişlerdir. Cyros Pers kabilelerini birleştirip, yeni bir başkent kurarak Medler'e karşı isyan çıkarmış ve M.Ö. 550'de başkentleri olan Ekbatana'yı ele geçirerek onları Ahameniş'lerin bir eyaleti haline dönüştürmüştür. Cyros M.Ö. 547 yılında Lidya Kralı Kroisos'u yenilgiye uğratarak önce başkentleri Sardes'i, daha sonra da Bâbil'i ele geçirmiş ve sürgün edilmiş İbrânîler'i Kudüs'e çağırarak, bölgeye yeniden yerleşmelerine izin vermiştir. Bu zaferlerle yetinmeyen büyük Cyros, Suriye ve Filistin'i de ele geçirmeyi başarmıştır. Büyük Cyros'tan sonra tahta geçen oğlu Kambyses, babasının genişleme ve büyüme politikasını sürdürerek M.Ö. 525 yılında Mısır'ı işgal etmiştir. Ancak Kambyses'in Mısır'ı istila ettiği dönemde, onun Mısır'da olmasını fırsat bilen Rahip Gaumata, Ahameniş'lerin tahtlarını ele geçirmiş ve din vasfı altında saltanatını meşrulaştırmaya çalışmıştır. M.Ö. v. yüzyıl sonlarında Ahameniş mensuplarından Dârâ tahtı ele geçirmiştir. Dârâ, devletin yapısında reformlar gerçekleştirmiş ve Ahameniş İmparatorluğunu yirmi eyalete ayırarak eyaletlerin başına krala karşı doğrudan sorumlu olan ve vergi toplamakla görevli valiler atamıştır (Naskali, 2000, s.394-395). Dârâ (Darius), Ahameniş imparatorluğunu doğudaki İndus vadisine, batıda ise Ege kıyılarına kadar genişletmiştir. Dara, Yunanlılarla M.Ö. 490 yılında gerçekleşen Marathon Savaşı'nda yenilmiş olmanın acısını unutmuyarak on yıl sonrasında oğlu I. Xerxès'i oldukça büyük bir ordu ile Yunanlıların üzerine göndermiştir. Karada yapılan mücadelyi kazanan Xerxès, Salamis'te yapılan deniz savaşını kaybetmiştir. Bu savaşın kaybedilmesi, Ahameni imparatorluğunun batıya açılmasını sona erdirmiştir. Son Ahameni hükümdarı III. Darius tahta çıktığında ise Ortadoğu sahnesinde Makedonyalıların yeni bir güç olarak

ortaya çıktığı görülmektedir. Nitekim Makedonya Kralı Büyük İskender M.Ö. 334'te Anadolu, Mısır ve Suriye'yi alarak İran'a yönelmiştir. M.Ö. 331 yılında Ahameniş imparatorluğu ve Makedonya Krallığı arasında Gaugamela'da gerçekleşen savaş sırasında III. Darius kaçmış ancak Media'da yakalanarak öldürülmüştür. Büyük İskender bu zaferle birlikte İndus vadisine ilerleyerek yeniden Mezopotamya'ya dönmüş ve Ahameniş İmparatorluğunu tamamen işgal ederek bu imparatorluğun varlığına son vermiştir (Naskali, 2000, s.394-395). Milattan önce 323 senesinde büyük İskender'in ölümüyle birlikte kurmuş olduğu imparatorluk, kumandanları tarafından paylaşılmış ve bu paylaşıma göre Mısır Ptolemaios'a; İran, Suriye ve Mezopotamya ise Selevkos'a verilmiştir. Selevkos önce Dicle kıyısında kurduğu Seleukeia'yı başkent yapmış fakat sonrasında başkenti Antakya'ya taşımıştır. Selevkoslar'ın tüm güçlerini batıya harcayarak doğuyla ilgilenmiyor olmalarını fırsat bilen Parthia eyaletindeki Parni kabilesinin reisi Arsakes, ayaklanarak doğudaki kabileleri kendi liderliğinde birleştirmiş ve M.Ö. 250'de Part İmparatorluğu'nu kurmuştur. Sonraki dönemde Part Hükümdarı Mithradates milattan önce 141 yılında Selevko Krallığı'na tamamen ele geçirmiş ve Partlar Ortadoğunun en güçlüsü olmuşlardır. M.Ö. 53 yılı itibariyle Partlar ile kontrolleri altında olan ipek yolunu eline geçirmeye çalışan Romalılar arasında sürekli sınır savaşları olmuştur. Bu savaşlar sonucunda Romalılar Mezopotamya'ya girerek Seleukoslar'ın başkentini ele geçirmişlerdir. Romalılarla yaptıkları mücadeleler Partlar'ı zayıflatmıştır. Fars hükümdarı Erdeşîr, Arsakilerin son kralı Ardavan'a karşı gelerek M.S. 224 yılında Arsaki hânedanını sona erdirmiştir. İlk başlarda Helen kültürü taşıyan Partlar'ın, sonrasında Mezopotamya kültürünün etkisi altına girdikleri ileri sürülür (Naskali, 2000, s.394-395).

Farklı medeniyetlere beşiklik yapan İran tarihinde Sasani devletinin kurulmasına kadar geçen süreyi kısaca özetlemek gerekirse Utiler, Alanlar, Kassiler, Gutiler, Urartu ve Lullubiler gibi medeniyetlerin bu bölgede hüküm sürdüğü, ardından Guti ve Lullubiler tarafından Manna Devletini kurulduğu, daha sonra ise yönetimin önce Med daha sonra Ahamenişlere geçtiği görülmektedir. Yerli halkın zor günler geçirdiği Ahamenişler döneminin M.Ö. 331 yılında İskender tarafından sonlandırılması, Fars hâkimiyetinin de son bulmasına sebep olmuştur. Bu gelişme Türklerin tekrar eski güçlerine kavuşmasını sağlamıştır. İskender'den sonra gelen Selukiler döneminde, Helenizm hâkim olsa da toplumun genel olarak kendi değerlerine sahip çıktığı ve bu değerleri koruduğu görülür. M.Ö.250 yılında Part -

Eşkaniler devrinin başladığı bölgede 477 yıl yönetime hâkim olan idarenin, herhangi bir dini resmi din ilan etmediği ve hoşgörü anlayışını hâkim kılmaya çalıştığı görülmektedir (Rahimi, 2010, s.20-22).

224 ile 651 yılları arasındaki zaman dilimi, Sasani İmparatorluğu'nun İran coğrafyasında hüküm sürdüğü yıllarıdır. Sasani İmparatorluğu'nun sınırları bugünkü İran, Irak, Afganistan, Azerbaycan, Ermenistan ile Türkiye'nin doğu bölgesi, Suriye'nin bir kısmı, Pakistan, Kafkaslar, Orta Asya ve Arabistan'ın bir kısmını kapsayacak kadar genişlemiştir (Yazgan, 2019, s.30).

Sasaniler döneminde, Farsların ön plana çıkarak kendilerini ari ırk olarak nitelendirdikleri ve Farsçayı her alanda kullandıkları görülmektedir. Zerdüşlüğün devletin resmi dini haline geldiği bu dönemde, dini azınlıkların özel bir vergi ödemek şartıyla inançlarında serbest bırakıldığı ileri sürülür. Yemen'den Mısır'a, Antakya'dan Dimeşk'e kadar pek çok önemli bölgenin ele geçirildiği bu dönemde, özellikle Bizanslılarla yapılan mücadelenin ön plana çıktığı ve bu mücadele sonucunda tamamen ele geçirilemese bile Konstantinopolis'in kuşatıldığı bilinmektedir. O dönemle ilgili anlatılan bir ayrıntı oldukça dikkat çekicidir. Nitekim ifade edildiğine göre Hz. Peygamber (sav), elçisini Sasani devleti hükümdarı II. Hüsrev'e göndererek onu İslâm'a davet etmiştir. Ancak, Sasani hükümdarı II. Hüsrev, gönderilen davet mektubunu okunmasına bile izin vermeden yırtıp atmıştır. II. Hüsrev'in bu tavrı Hz. Muhammed'e (sav) haber verilince, Hz. Peygamber'in "Allah da onun mülkünü parça parça etsin" dediği ileri sürülmektedir. Hz. Ömer zamanında İslâm orduları, Sâsânî ordularını 636'da Kâdisiye'de, 637'de Celûlâ'da, 642'de ise Nihâvend'de yenmişlerdir. Resmi olarak hükümdarlığı 642'den 651 yılına kadar süren ve Müslümanlara karşı devamlı toprak kaybederek doğuya sığınmak zorunda kalan III. Yezdicerd'in Merv'de öldürülmesi sonrasında Sâsânî İmparatorluğu da tarihe karışmış oldu (Naskali, 2000, s.394-395). XI. yüzyıla kadar Arap İslam ordularının İran topraklarında görülmesiyle birlikte bu toprakların Emevi ve Abbasi devletlerinin yönetimi altına girdiği görülür. XI. yüzyıl itibarıyla ise İran topraklarının Selçuklular tarafından tekrar Türkleştirildiği ve Pehleviler dönemine kadar Türklerin yönetimde söz sahibi olmaya devam ettiği görülmektedir (Rahimi, 2010, s.77). Selçuklu Devleti'nin hâkimiyeti sonrasında İran'da Salgurlular, Yezd Atabeğliği, İldenizliler, Büyük Loristan Atabeyliği, Küçük Loristan Atabeyliği, Gurlular ve Harzemşahlar

adlarında küçük beyliklerle yönetim devam etmiştir. Hülagu Han ile İran'da artık İlhanlılar hâkimiyeti başlamıştır ki bu dönemin en önemli özelliği ise İran topraklarının büyük Türk göçü almış olmasıdır (Yazgan, 2019, s.30).

XV. yüzyılda İran'da Karakoyunlu ve Akkoyunlu imparatorluklarının hüküm sürdükleri görülür. Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a karşı savaş açması ve bu savaşı kaybetmesi sonucunda Akkoyunlu İmparatorluğu yönetime hâkim olur. 1501 yılında Şah İsmail'in Safevi Devleti'ni kurması ile yeni bir dönem başlamıştır. 1502'de Tebriz'i alarak kendini Azerbaycan Şahı ilan eden Şah İsmail, Sasani Devleti üzerinden İran içlerine ilerler ve 1503 yılında Hamedan'ı, 1504'te Kirman ve Şiraz'ı, 1507'de Kerbela ve Necef'i, 1508'de Van'ı, 1509'da Bağdat ile 1510 yılında da Herat ve Horasan'ı alarak gücünü pekiştirir (Efendiyev, 2007, s.67).

1501 yılında Safevî Devleti'nin kurulmuş olması İran tarihi için bir dönüm noktası olmuştur. Bu zamana kadar küçük çaplı ve mahallî beylikler tarafından temsil edilen Şîilik, Safevîler devleti ile İran'ın resmî dini mezhepi haline gelmiştir. Şiiliğin resmi mezhep haline gelmesinden sonra devlet eliyle hızlı bir Şiileştirme politikası uygulanmıştır. Ezan değiştirilmiş ve Şîî ezanı tesis edilmiş, hutbelerde ilk üç halifeye olan Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman ile Peygamberimizin eşi Hz. Âişe'ye lânet okunması gelenek haline getirilmiştir. Safevîler devletinin ilk yıllarında İran'da yaşayan halkın büyük bir bölümü Sünnî mezhebine tabi idi. Bu durum Şii mezhebinin yaygınlaştırılmasında büyük bir engel olarak görünse de Şah İsmâil'in sert tedbirlerle ısrarcı olması üzerine Şîilik kısa süre içinde bütün İran topraklarında yayılmış ve tüm İran'ı kapsayan bir mezhep haline gelmiştir. İran'a ticaret için gelen bir Venedikli tüccarın anlattığına göre Tebriz Meydanı'nda toplanan halka ilk önce Şîî mezhebinin kuralları ve fihri esasları anlatılıyor, ardından da şeyhülislâmın huzurunda topluca mezhep değiştirme programı yapılıyordu. İran genelinde vatandaşlara Şiilik mezhebine geçmesi için telkinlerde bulunuyor bunu kabul etmeyenlere katliamlar yapılıyordu. Şah İsmâil'in tahta geçmesiyle birlikte Tümen adı verilen ilk sikke Tebriz'de kesilmiş olup yaklaşık 10.000 gümüş dinar değerindeydi. Yine eşrefi adıyla İlk altın sikke piyasaya sürülmüş olup Mısır Memlûklü devletinde görülen altın sikke olan eşrefinin taklidi idi. Altın ve Gümüş Sikkelerin bir yüzünde sultanın adı, diğer yüzünde ise Şiiliğin göstergesi olan "lâ ilâhe illallah Muhammedün resûlullah Alî veliyyullah" ibaresi

yazardı. İran'da Şîlik resmî mezhep haline gelince bu meshebi fikhî açıdan iyi bilen âlimlere ihtiyaç duyulmuş ve bunun için Lübnan ve Bahreyn'den âlimler İran'a davet edilmiştir. Bu âlimlerin gelmesinden sonra da ilk Şîî metnlerinin Arapça olarak kaleme alınmasına veya Arapçadan Farsça 'ya tercümeleme başlamasına ortam hazırlamıştır. Safaviler döneminde kurulan tarikatlar da Şîîliğin gelişmesine ciddi katkı sağlamış ve yine bu dönemde Sünnilik mezhebinin reddiyesine yönelik risâlelerin kaleme alınmasında önemli bir artış olmuştur. Yapılan bu uygulamalar Osmanlı devletinin tepkisini çekmiştir (Gündüz,2008, s.451-457).

Şah İsmail'in hızla topraklarını genişlettiği dönemlerde ise Osmanlı Devleti'nin başına Yavuz Sultan Selim gelmiştir. Sultan Selim'in kardeşi Murad'ın öldürülmesinin üzerine diğer kardeşi Ahmed'in iki oğlu, Şah İsmail'e sığınmış ve Sultan Selim Han bu iki kişiyi istemesine rağmen Şah İsmail onları geri vermeyi reddetmiştir. İran ile önceden beri mezhep dolayısıyla da gerilen ilişkiler savaşa dönüşmüştür. Osmanlı devleti ve İran Devleti orduları Çaldıran meydan Savaşı'nda karşı karşıya gelmişler ve Osmanlı devletinin savaşı kazanmasıyla birlikte Tebriz'e kadar ilerleme kaydedilmiştir. Savaşı kaybeden Şah İsmail ise ününü kaybederek, 1524 tarihinde hayata veda etmiştir (Ağaoğlu, 2009, s.18).

Şah İsmail'den sonra yerine oğlu I.Tahmasp geçmiştir. Tahmasp İran topraklarını Bağdat yönünde genişletmiş ve 1527 yılında Özbekleri Horasan'dan çıkartarak Osmanlı yönetimindeki Gürcistan'ı işgal etmiştir. Osmanlı Devleti ile 1555'te imzalanan Amasya Barış Antlaşması ile Osmanlının, Safevi Devleti'nin varlığını kabul ettiği görülür (Ağaoğlu, 2009, s.25). Tahmasp'ın veliahdı konusunda kendisi yaşarken herhangi bir sorun yaşanmamış olsa da, ağır bir şekilde hastalandığında küçük oğlu İsmail ile büyük oğlu Haydar Mirza arasında taht kavgalarının yaşandığı bilinmektedir (Efendiyev, 2007, s.139).

I.Tahmasp vefat edince yerine II. İsmail geçmiştir. II. İsmail, iktidarı döneminde Şii-Sünni yakınlaşmasını sağlamak için çalışmıştır. Bunun sebebi ise Safeviler Devleti'nin kurulduğu ilk yıllardan itibaren İran'da sistematik olarak Şiileştirme çalışmalarının artmış olmasıdır (Gündoğan, 2011, s.94). II. İsmail iki yıl gibi kısa bir süre tahtta kaldıktan sonra zehirlenerek öldürülmüştür. Yerine görme engelli olan kardeşi Muhammed Hüdabende getirilmiştir. Görme engelli olmasından

dolayı karısı Melike Begüm (Mehdi Ülya) devlet yönetiminde daha fazla söz sahibi olmuştur ancak kısa bir süre sonra o da öldürülmüştür. Muhammed Hüdabende yönetiminde İran kısmen zayıflamış ve işgallere uğramıştır (Efendiyev, 2007, s.336). Muhammed Hüdabende'den sonra 1587 yılında iktidara Şah Abbas geçmiştir. Şah Abbas'ın iktidara geldiğinde ülke yeterince kötü durumdadır. Şah Abbas, Osmanlı Devleti ile 1590 yılında Ferhat Paşa Barış Antlaşması imzalanmış ve Tebriz, Ermeniyeye, Kars, Batı Azerbaycan, Gence, Şeki, Gürcistan, Şirvan, Karabağ ve Luristan Osmanlıya bırakılmıştır (Taflıoğlu, 2012, s.108).

Şah Abbas'ın devletin başına gelmesiyle, Türkleri zor günler beklemektedir. Nitekim Fars milliyetçiliği yapan Şah Abbas, Türk boylarının gücünü azaltarak, devlet yetkilisi olan Türkleri görevden almış ve orduyu da Türk olmayan halktan oluşturmuştur. Kendisine başkaldıran Türk beylerini ise katletmiştir. Yönetiminde Türklere karşı mesafeli davranan Şah Abbas, Türkleri yönetim kademelerinden uzaklaştırarak onların saraydaki hâkimiyetlerine son vermiştir. Hükümdarlığı zamanında Avrupalı devletleriyle yakın ilişkiler kuran Şah Abbas'ın 1629 yılında ölmesi üzerine yerine oğlu Safi Mirza geçmiştir. Mirza'nın babası kadar başarılı bir yönetim sergilediği söylenemez. Zira bu dönemde dış güçlerin oyunlarına alet olduğu ileri sürülen Safi Mirza'nın, Osmanlı ile ilişkilerinin tamamen bozulması üzerine, girdiği mücadelede ağır bir yenilgiye uğramış ve Orta Irak'ı kaybetmiştir (Efendiyev, 2007, s.28-30).

Safi Mirza'nın vefatından sonra yerine II. Abbas geçmiştir. II. Abbas döneminde de ülke, içinde bulunduğu karışıklıktan kurtulamamıştır. İç çekişmelerin, Osmanlı ile süren anlaşmazlıkların ve dış güçlerin müdahalelerinin devam ettiği bu dönemde II. Abbas'ın yetersiz kaldığı düşünülerek yerine oğlu Süleyman getirilmiş, ancak o da ülkedeki karışıklıklara son vermeye güç yetirememiştir. Şah Süleyman'ın vefatı üzerine yerine oğlu I. Hüseyin'in geçtiği görülmektedir. Ülke yönetimi ile fazla ilgilenmeyen Şah Hüseyin, bu konuda din adamlarından medet umsa da ayaklanan Afgan kabilelerinin İsfahan'ı kuşatmalarını engelleyememiştir. İsyan sonucunda Şah Hüseyin'i tahtan indirmeyi başaran isyancılar, yönetime el koyamamışlardır. Yönetimden el çektirilen Şah Hüseyin'in yerine geçen II. Tahmasp döneminde de iç karışıklıklar devam etmiştir (Efendiyev, 2007, s.32). Ancak ordu komutanı Nadir Şah sayesinde ülkenin toparlanmaya başladığı, Afganlar'ın İsfahan'dan kovularak Osmanlı

ve Rusya'ya verilen toprakların tekrar geri alınmaya başlandığı görülmektedir. Bu başarıyı elde eden Nadir Şah, II. Tahmasp'ı tahttan indirerek yerine henüz beşikte bir bebek olan Abbas Mirza'yı III. Abbas adıyla tahta oturtmuştur. III. Abbas'ın yerine yönetimi ele alan Nadir Şah, tüm güçleri elinde topladığı için 26 Şubat 1736 yılında kendini kolaylıkla Şah ilan etmiştir. Böylece Safevi Devleti son bulmuştur (Mehmetov, 2009, s.433).

Avşar soyundan gelen Nadir Şah'ın yönetime geçmesiyle Türkler'in rahat bir nefes aldığı söylenebilir. Nitekim, Şii-Sünni ayrımını ortadan kaldırmaya çalışan Nadir Şah, öncelikle Türk birliğini sağlamaya çalışmıştır. Ayrıca Safeviler döneminde ülkeyi işgale başlayan Rusların 'da Nadir Şah'ın güçlü ordusu karşısında sıkıntılı bir dönem yaşadığı bilinmektedir (Yazgan, 2019, s.33).

Türkler açısından yaşanan bu olumlu gelişmelerin fazla uzun sürdüğü söylenemez. Nitekim Kaçar ve Avşar beylerinin 21 Haziran 1747 tarihinde yaptıkları bir saray darbesi sonucu Nadir Şah'ın öldürülmesi üzerine, İran Türklüğü birçok hanlığa bölünmüş ve Ruslar ülkenin iç işlerine daha fazla müdahale etmeye başlamıştır. Zend aşiretinden olan Kerim Han'ın bu dönemde Orta İran'a hükmettiği ve daha sonraları gücünü arttırarak tüm İran coğrafyasında egemenliği ele aldığı görülmektedir. Kerim Hanla beraber İran'da yönetimi ele geçiren Zendler, uzun yıllardan sonra İran topraklarına hükmeden Türk olmayan bir topluluktur. Dış güçlere verilen imtiyazların giderek arttığı bu dönem, Kerim Han Zend'in 2 Mart 1779 tarihinde ölümü üzerine son bulmuş, ancak sonrasında ülkedeki iç karışıklıklar tekrar baş göstermiştir. Kerim Han Zend'den sonra yönetimi ele alan Ağa Muhammed Han Kaçar, 1779 tarihinde Esterabad'da hükümdarlığını ilan etmiştir (Karadeniz, 2006, s.68).

Kısa süre içinde tüm İran coğrafyasına hâkim olan Muhammed Han Kaçar, Zendlerin aksine ülkedeki Türk unsurlara önem vermiştir. Nitekim bu dönemde İran Türkleri, Türkiye'deki kadar özgür olamasalar da Rusya'da olduğu gibi mahkûm durumda da değildi. Hukuki anlamda Farslarla eşit vatandaşlık haklarına ve imtiyazlara sahipti. Bu dönemde İran'ı Türk hükümdarların yönetiyor olmasının; Türklerle bir ayrıcalık sağlamadığı ve Farsları 'da tazyik etmediği ileri sürülmektedir (Gökdağ ve Heyet, 2013, s.52). Ruslar Muhammed Han Kaçar döneminde de İran

topraklarında hak iddia etmişler hatta bununla yetinmeyip Hazar Denizi kıyısında üs talep etmişlerdir. Fakat Muhammed Han Kaçar tüm bu taleplere karşı koyarak Rus ordusuna karşı savaşmıştır. Yönetimi ve hâkimiyeti İran'da olan Gürcistan topraklarına giren Rus ordusunu Gürcistan'dan uzaklaştırmıştır. Bakü'ye Rusların girişi ile yönünü Kafkasya'ya çeviren Muhammed Han Kaçar, Rusya'nın buradan geri çekilmesi ile Şuşa'yı almış, ancak oradan dönerken bir hain tarafından öldürülmüştür. Yerine ise yeğeni Feth Ali Şah geçmiştir (Çay, 2009, s.2).

Feth Ali Şah döneminde de Rusya'nın İran'a karşı işgalci tutumu değişmemiştir. Hatta Rusya'nın yanı sıra İngiltere ve Fransa gibi ülkelerin de bu dönemde kendi çıkarları uğruna İran topraklarına özel ilgi gösterdikleri görülmektedir. Nitekim İngiltere, İran'ı hem sömürgelerine giden yol olarak görmekte hem de Rusya ile Yakın Doğu'yu kontrol altında tutmak istemektedir. Fransa ise, İngiltere'nin sömürgelerine giden yola darbe vurmak için İran'a ayrı bir önem vermekte ve İran'ı kendi tarafına çekmeye çalışmaktadır. Rusya ise uzun dönemdir uyguladığı sıcak denizlere inme politikası sebebiyle İran'ı rahat bırakmamıştır. Feth Ali Şah, Fransa'nın İran'a yönelik ilgisi ile İngiltere ortaklığını sağlamış ve buna güvenerek Rusya'dan daha önce işgal ettiği toprakları geri almak için Rusya ile savaşa girişmiştir. Fakat daha sonra İngiltere ve Fransa'nın kendisini desteklememesi üzerine hata ettiğini anlamıştır (Karadeniz, 2006, s.85).

1804-1813 ve 1826-1828 yıllarında yaşanan Rusya- İran savaşı sonrasında Feth Ali Şah dönemi yapılan iki anlaşmayla ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birincisi 12 Ekim 1813 tarihinde imzalanan Gülistan Antlaşması, ikincisi ise 10 Şubat 1828 tarihinde imzalanan Türkmençay Antlaşmasıdır. Azerbaycan topraklarını ikiye bölen Gülistan Antlaşmana göre Aras Nehrinin kuzeyinde bulunan Nahçıvan ve Erivan şehirleri haricinde kalan tüm şehirler Rusya'ya bırakılırken nehrin güneyi ise İran'a bırakılmıştır. Fakat hem İran tarafı hem de Rus tarafının anlaşmaya yeterince sadık kalmadığı görülür. Nitekim İran güçleri kaybettikleri toprakları geri almak için saldırıya geçmiş, Rus güçleri bu saldırıya karşılık verse de 1825 yılında Çar I. Aleksandr'ın ölümü ile geri çekilmek zorunda kalmıştır. 1826 yılında yaşanan bu gelişmeler sonucunda İran güçleri Ruslara verilen toprakları geri almıştır. Ancak Ruslar kısa süre içinde toparlanmış ve tekrar saldırıya geçerek İran'ın aldığı toprakları

geri almıştır ki bu, Azerbaycan topraklarının ikinci kez bölündüğü anlamına gelmektedir (Mustafayev, 2015, s.78).

1813 tarihli Gülistan anlaşmasından sonra Ruslarla 1828 tarihinde Türkmençay Antlaşması imzalanmış ve Azerbaycan arazisi bugünkü haliyle ikiye bölünmüştür. 29 Temmuz 1828'de yapılan protokolü, Rus temsilciler Paskeviç ile Griboyedov ve İran temsilcisi Mir Cafer onaylamıştır (Akifoğlu, 2017, s.778). Türkmençay Antlaşmasına göre İran Rusya'ya pek çok taviz vermek zorunda kalsa da antlaşmanın ebedi olarak barış, dostluk ve iş birliği antlaşması şeklinde kabul edilmesi noktasında anlaşmışlardır. Söz konusu antlaşmaya göre, İran altı ay içinde Erivan ve Nahçıvan bölgelerinden çekilerek bu toprakları Rusya'ya bırakacaktır. Ayrıca Kafkas dağları ve Hazar arasındaki yerler ve adalar, içinde bulunan halklarıyla birlikte Rusya'ya bırakılmıştır. İran'ın, Rusya'ya tazminat ödemeyi kabul ettiği bu antlaşmaya göre Hazar denizinde devletlerin her ikisine ait ticaret gemileri ile yalnızca sadece Rusya'ya ait savaş gemileri olabilecektir (Yeşilot, 2008, s.189-191). Türkmençay Anlaşması bir anlamda Azerbaycan Türklerinin kaderini belirlemiş olsa da bu antlaşma imzalanırken Azerbaycan Türklerinin hiçbir müdahalesinin olmaması önemli bir ayrıntıdır. Bu antlaşma sonucunda Erivan ve Nahçıvan Bölgesi Ruslar tarafından Ermeni ili olarak ilan edilmiştir (Memmedli ve Memmedli, 2018, s.336). Feth Ali Şah'ın ölümünden sonra tahta o esnada Tebriz valisi olan oğlu Muhammed Mirza geçmiştir. 1835 yılında Tahran'a giderek devlet yönetimini ele alan Muhammed Mirza, ülkeler arası derin ilişkilerin ağına düşmüştür. Nitekim İngiltere ve Rusya bu dönemde gizli antlaşmalarla birbirlerini desteklemektedirler. İngiltere'nin amacı Rusya'nın tek başına İran Şah'ı Muhammed Mirza ile görüşmesini engellemek ve İran üzerinde Rus etkisini azaltmaktır. Rusya'nın amacı ise Kafkaslarda ve Türkistan'daki manevralarında İngiltere devleti ile problem yaşamamaktır. Şah Muhammed Mirza, yönetimi esnasında bir yandan İngiltere ve Rusya ile uğraşırken diğer yandan da ülke içi taht kavgalarıyla mücadele etmek zorunda kalmış, bu nedenle de güçlü bir hükümet kuramamıştır. Bu dönem içerisinde İngiltere, İran'dan birtakım taleplerde bulunmuştur. Yukarıda sözü geçen iki antlaşmayla Rusya'ya verilen imtiyazların benzerlerini talep eden İngiltere, bu talepleri kabul edilmediği için İran ile sürekli bir mücadelenin içine girmiştir (Yazgan, 2019, s.36).

Şah Muhammed Mirza'dan sonra 1848 yılında yönetime gelen Şah Nasıreddin, ülke içinde yaşanmakta olan Babiler İsyanıyla mücadele etmek zorunda kalmıştır. İslam anlayışı da oldukça farklı olan Babilerin başında Seyyid Ali Muhammed bulunmaktadır. Nitekim kadınların ve eşyaların herkese helal olduğu inancına sahip olan bu hareket, Horasan, Yezd, Mazendaran gibi İran'ın büyük şehirlerinde faaliyetlerini arttırmaya başlayınca, hareketin öncüsü Seyyid Ali Muhammed, Şiraz'da tutuklanarak İsfahan'a sürülmüştür. Şah Nasıreddin'i öldürmeye çalışan Babiler aynı zamanda sadrazam Mirza Taki Han'a da suikast planlamışlardır. Ancak Mirza Taki Han, Babilerin bu suikast girişiminden kurtulmuştur. Babilerin öncüsü konumundaki Seyyid Ali Muhammed ise Tebriz'de asılmıştır. Seyyid Ali Muhammed'in ölümü sonrasında Mirza Yahya ile Mirza Hüseyin Ali Bahauallah etrafında ikiye bölünen Babiler, kendi iç karışıklıkları sebebiyle topluma zarar verdikleri gerekçesiyle Nasıreddin Şah tarafından tamamen ortadan kaldırılmışlardır (Karadeniz, 2006, s.180).

Bir taraftan ülke içi sorunlarla mücadele eden Şah Nasıreddin diğer yandan ülke ekonomisini etkileyen Avrupa gezilerini ihmal etmemiştir. Nitekim İngiltere, Almanya, Avusturya, Türkiye, Fransa gibi pek çok ülkeyi ziyaret eden Şah Nasıreddin'in, bu gezileri sırasında ülkeyi son derece borçlandığı ileri sürülmektedir. Aynı zamanda gittiği ülkelerde mevcut durumu gözlemleyen Şah Nasıreddin, Avrupa'da gördüğü bakanlık, haberleşme, ulaşım, eğitim gibi alanlardaki yenilikleri ülkesinde uygulamaya çalışsa da başarılı olamamıştır. Özellikle 1870'li yılların başında İran'a hâkim olan kıtlık halinin merkezi otoritenin elini güçlendiren bir hal almıştır (Ağaoğlu, 2009, s.56).

Şah Nasıreddin döneminin, Osmanlı ile sınır anlaşmazlıkları yüzünden gerilimli geçtiği söylenebilir. Osmanlı-Rus Savaşlarının İran'ı yoğun şekilde etkilediği bu dönemde, İngiltere ile ilişkiler de aynı sebepten dolayı gerilimlidir. Hatta ilişkilerin gerilmesi üzerine İngiltere'nin İran'ı işgale bile yeltendiği ve bu durumun Rusya ve Fransa'nın tepkisini çektiği görülmektedir. Arabuluculuk rolünü üstlenen Fransa, 1857 yılında, İran ile İngiltere arasında Paris Anlaşması'nın imzalanmasında yoğun çaba sarf etmiştir. Bu antlaşmanın bir sonucu olarak İran, Afganistan'dan çekilmiş, İngiltere ise İran'da işgal ettiği bölgelerden askeri güçlerini geri çekmek zorunda kalmıştır. Şah Nasıreddin döneminde Rusya ile ilişkilerin Meşrutiyet Dönemi'ne kadar iyi olduğu görülse de bunun aslında İngiltere tehdidiyle ilişkili olduğu söylenebilir. Bu dönemde

İran tarafından Rusya'ya demir yolu ile telgraf hatlarının inşası gibi çeşitli imtiyazlar verilmiştir. Bu dönem, Fransa ile hem yapılan ticari antlaşmalar hem de diğer devletlerle yaşanan problemlerde arabuluculuk rolünü de Rusya ile olduğu gibi ticari anlaşmaların imzalandığı ilişkilerin iyi olduğu bir dönem yaşanmıştır. Bu dönemde Fransa İran'ın diğer devletlerle yaşadığı problemlerde arabulucu rolü de üstlenmiştir (Yazgan, 2019, s.37).

Nasireddin Şah İngiltere'ye yapmış olduğu bir ziyaret esnasında İngiliz Talbot Şirketine Tütün İmtiyazı vereceğini taahhüt etmiştir (Karacan, 2013, s.49). Bu imtiyazla asıl amacı devletin maddi kalkınmasını sağlamak olan Nasireddin Şah'a halk tepki göstermiş ve kısa sürede verdiği imtiyaz konusunda geri adım attırılmıştır. Verilen imtiyaz halkın, esnafın, tüccarın, sanayicilerin büyük oranda zararına olmuş ve bundan dolayı hepsi ayaklanmıştır. İktidar imtiyazı kaldırmayacağını ifade edince ulema ile birleşen halk devlete karşı cihat edeceğini ilan etmiştir (Karadeniz, 2006, s.201). Nasireddin Şaha karşı halkın tepkisi biraz da onun lüks yaşamından vazgeçmemesinden kaynaklanmaktadır. Hem iktidarın devamı için sürekli dış güçlerden borç almaktadır ve hem de ekonomik sıkıntılara rağmen ülke içinde lüks yaşamını sürdürmesi halkın ciddi tepkisini çekmektedir. 1896 yılında saltanatın ellinci yılı kutlamaları için ziyafet verileceğini ilan ettiren Şah Nasireddin, kutlama ziyafetine beş gün kala Abdüllazim Türbesini ziyaret için dışarıda bulunduğu bir esnada İran'ın siyasi ve fikir insanlarından olan Cemaleddin Afgani'nin tüccar bir müridi tarafından öldürülmüştür (Karacan, 2013, s.179).

Nasireddin Şahtan sonra tahta gelen isim Muzaferiddün Şah olmuştur. Başlarda ne kadar yenilikçi görünse de gücü ele aldıktan sonra Nasireddin Şahtan farkının olmadığını oda göstermiştir. Rusya'ya verdiği imtiyazlar karşısında ezilen ve Rusların her isteğini yerine getirmeye çalışan Şah Muzaferiddün yine Rusların isteği ile Gümrük işlerinin başına Belçikalı Joseph Nous'u getirmiştir. Joseph Nous göreve geldikten sonra İran Tüccarlarına ağır vergiler uygulamış ve Rusya ile Rusya'nın lehine olan ve İran'ı hergeçen gün daha da ekonomik olarak sıkıntıya sokan birçok ekonomik mecburiyet tabanlı anlaşmalar imzalatmıştır. Tam da bu dönemde İngiltere'ye de İran'ın geleceğini karıştıran bir imtiyaz verilmiştir. 1901 yılında Şah tarafından William Knox D'arcy tarafından yönetilen İngiliz sendikasına beş eyalet haricinde tüm İran'ın petrol arama ve üretme imtiyazı verilmiştir (Erol, 2007, s.20).

İran 1905 yılında kendisini büyük bir ekonomik kriz içerisinde bulmuş ve bu kriz halk ayaklanmasını da beraberinde getirmiştir. Halk ayaklanmasındaki Protestolar ancak 1906 yılında Meşrutiyetin ilan edilmesi ile son bulmuştur (Yazgan, 2019, s.39). Meşrutiyetin ilan edilmesine giden süreçte en önemli olay 1905 yılı Ekim ayında Tahran valisinin isyana öncülük ettikleri sebebiyle iki tüccarı halkın gözü önünde falakaya yatırtması ile gerçekleşmiştir. Bu falaka olayının üzerine 1905 yılı 26 Ekim tarihinde tarihinde Meşrutiyet dönemi liderinden Seyyid Muhammed Tabatabai ve Seyid Abdullah Behbehani hükümete karşı tepki ve protestolar zincirini başlatmışlardır. Protestoların ortak amacı Ayn'ud Devle'nin ve Nouz'un azli ile her ilde Adalethane'lerin kurulmasıdır (Karacan, 2013, s.171). Protestocuların Taleplerinden olan her şehirde Adalethane'nin kurulması şah Muzaferiddün tarafından kabul edilmemiş fakat şeriatın uygulanması ve halk güvenliğinin sağlanması garanti edilmiş üzerine 12 Ocak 1906 tarihinde protestolar sona ermiştir (Soofizadeh, 2014, s.291). Muzafferiddün Şah bu dönemde yeteri kadar güçlü değildir. Protestocuların taleplerini de muhtemelen bu yüzden kabul etmiş fakat protestocuların bu taleplerini kabul etmiş olsa da gerçekleştirilmemiştir. Protestocuların azlini istediği Ayn'ud Devle Şahın güçsüzlüğünden de faydalanarak kendi gücünü ön plana çıkartmaya çalışmış ve 1906 yılında sokağa çıkma yasağı ilan etmiş ardından da Adalet talep eden kişileri zindanlara atmıştır (Dilek, 2007, s.62).

1906 yılı Ayn'ud Devle'nin ülkeyi kasıp kavurduğu bir yıl olarak tarihe geçmiştir. Bu dönemde ulema şehri terk etme kararı almıştır. Tabatabai ve Behbehani yanlarında takipçileri ile birlikte Kum kentine gitmişlerdir. Bu esnada Behbehani İngiliz Büyükelçisine mektup yazarak yardım talep etmiştir. Tahran'da kalan protestocular da İngiliz Büyükelçiliğine sığınmışlardır. Bu durum İngiltere'nin elini güçlendirdiği için işine yaramıştır. 1906 Temmuz-Ağustos aylarında yaklaşık 14.000 kişi gösteriler sırasında öldürülen öğrenci için ve Şahın talep edilen hiçbir talebi uygun görmemesini gerekçe göstererek İngiltere Büyükelçiliğinde oturma eylemi düzenlemiştir (Karacan, 2013, s.174). Ulema Kum şehrinde Tahran'da kalan esnaf ve tüccarlar ise İngiltere Büyükelçiliğinde protestoları sürdürürken Şah Muzafferiddün 15 Ağustos 1906 tarihinde protestocuların tüm isteklerine olumlu yanıt vermiştir. Büyükelçiliğe sığınan tüccar sınıf Şah'tan ulemanın tekrar Tahran'a geri döndürülmesini, Ayn'ud Devle'nin görevden alınmasını, Meclisin kurulmasını, protesto gösterilerinde hayatlarını kaybedenlerin katillerinin cezalandırılmasını talep

etmişlerdir. Güçsüz durumda olan Şah Muzefferiddün Ayn'ud Devle'yi görevden almış ve yerine sevilen Mirza Nasrullah Müşiru'd Devle'yi getirmiştir (Dilek, 2007, s.65). 1906 yılında Meşrutiyeti onaylayıp meclisi açtıktan bir süre sonra ise Muzafferiddün Şah vefat etmiştir. Yerine ise meşrutiyet düşmanı olan Muhammed Ali Mirza Şah olmuştur. Göreve geldikten sonra uzun bir süre Anayasa metnini onaylamamıştır. Bundan dolayı da şah Muhammed Ali Mirza ile Meşrutiyetçiler arasındaki gerilim her geçen gün artmıştır. Şah meclis otoritesini sınırlandırmış ve bu sınırlandırma üzerine otomobiline bomba konularak öldürülmek istenmiş fakat o esnada bir başka araçta olduğu için herhangi bir zarar görmemiştir. Sonra yazlığına çekilen şah Tahran'a askeri vali olarak Kazak Tabur komutanı Albay Liyakhoff'u atamış ve bir süre sonra Kazak Taburuna Meclisi bombalama görevini vermiştir. 23 Haziran 1908 tarihinde Meclis bombalanmış ve ardından kapatılmıştır. Ülke bu dönemde iç savaş içinde olmuştur (Bolat, 2016, s.336). Şah Muhammed Ali Mirza Meşrutiyetçileri zor durumda bırakmak için protestocuların yoğun bir şekilde yer aldığı Tebriz'i kuşatmıştır. Tebriz halkı bu kuşatma ile ekonomik açıdan zor durumda kalmıştır. Tebriz halkına destek olmak için 19 Haziran 1907 tarihinde Tahran'da Pazar kapatılmış ve protesto gösterileri yapılmıştır (Yazgan, 2019, s.42). Şahın bu hareketine karşılık Tebriz Encümeni Şah'a "Muhammed Ali Mirza'nın yeminini bozduğu ve azledildiğini" bildiren bir telgraf göndermiştir. Bu telgraf o kadar etkili olmuştur ki Kazvin, İsfahan, Yezd, Şiraz, Meşhed, Hoy, Urmiye gibi kentlerin Encümeninden de benzer telgraflar gönderilmiştir. Bu telgraflar Şah Muhammed Ali Mirza'da büyük korkuya sebep olmuş ve tehditlerden korkan Şah olayları sonlandırarak Meşrutiyet'e ve Kanun'ü Esasiye bağlılığını ilan etmiştir. Fakat Şahın bu geri adımı sadece beş ay sürmüştür (Karacan, 2013, s.185). İç savaş ve Emperyalist güçlerin ilerleyişi ile cesaret bulan Şah meşrutiyete karşı tekrar hareketlenmiştir. Tam da bu sırada Albay Liyakhoff emrindeki Kazak Tugayı meclise saldırmış ve bunun üzerine meclis tatil edilmiştir. Meclisteki vekillerin çoğu kaçmak zorunda kalmış ve meşrutiyetin iki önemli ismi olan Tabatabai ve Behbehani ev hapsinde tutulmaya başlanmıştır (Yazgan, 2019, s.43).

Şah tarafından gerçekleştirilen darbe ile 1908 yılında meclis kapatılmış ve Tebriz hariç diğer şehirlerde meşrutiyet ortadan kaldırılmıştır. Bu durum iç savaşını daha da tırmandırmıştır. Tebriz'de halk Settar Han ve Bağır Han'ın öncülüğünde direnişe geçmiş ve bu direniş 11 ay sürmüştür. Direniş sırasında aç ve zor durumda kalan Tebriz Halkına yönelik Ruslar gıda ulaştırma bahanesi ile yanaşmış ve kuşatmayı

kaldırarak fedailer ile görüşmeye başlamışlardır. Tebriz halkının istekleri yeniden Meşrutiyet ilanı, Tebriz kuşatmasının kaldırılması, genel af ilan edilmesidir. Ancak Şah hiçbir isteğe olumlu yanıt vermemiştir. Bunun üzerine Rusların Tebriz’i işgal edeceğini haber alan direnişçiler emperyalist Rus güçlerine teslim olmak yerine Rus ordusunun Azerbaycan topraklarına girmesine herhangi bir gerekçe kalmaması için Şaha bütün isteklerinden vazgeçtiklerini ve şehri teslim etmeye hazır olduklarını belirtmişler ve Şahtan Erzak yolunun açılması yönünde emir buyurmasını istemişlerdir (Erol, 2007, s.48). Şah bu talebe de herhangi bir şekilde yine olumlu bir dönüş yapmamış ve 29 Nisan 1909 tarihinde Rus ordusu erzak getirme bahanesi ile Güney Azerbaycan’a girmiştir. Güçsüz durumda kalmış olan Tebriz halkı Rus ordusu karşısında herhangi bir direniş göstermemiştir. Direniş önderleri Settar Han ve Bağır Han Osmanlı konsolosluğuna sığınarak oturma eylemi başlatmışlardır. Tebriz Direnişi tüm ülkeyi etkilemiş ve diğer şehirlerde Şaha karşı direniş göstermeye başlamışlardır. Direnişçiler kısa sürede Gilan, İsfahan, Kazvin gibi önemli şehirleri ele geçirmişler ve Kazak Tugayını yenerek 13 Haziran 1909 tarihinde Tahran’a girmişlerdir. 16 Haziran 1909 tarihinde Muhammed Ali Şah yönetimine son verilmiş ve yerine oğlu Ahmed Şah Şah olarak getirilmiştir. Ardından İkinci Meclis 7 Kasım 1909 tarihinde açılmıştır (Erol, 2007, s.35).

İkinci Meşrutiyet Meclisi Birinci meşrutiyet meclisindeki partilerden farklı oluşmuştur. Seyyid Hasan Takizade İran Demokrat Partisini kurarken Behbehani I’tidalciler Partisini kurmuştur. İki parti arasında çatışmalar kısa süre içinde başlamış ve şiddetlenmiştir. Ülke yeniden iç savaşı andıran karışıklık ortamına sürüklenmiştir. Bu sırada oluşan kötü ekonomiyi düzenlemesi için Amerikalı bir heyet görevlendirilmiş, Ruslar ve İngilizler ise bu durumu hoş karşılamamışlardır. Rusya 29 Kasım 1911 tarihinde bir adım daha ileri giderek İran’a üç maddelik ultimatoma vermiş fakat bu ultimatoma Mecliste yapılan oylamada kabul edilmeyerek reddedilmiştir. Bunun üzerine Rusya Şah üzerindeki etkisini kullanarak 24 Aralık 1911 de İkinci Meclisin kapatılmasını sağlamıştır (Yazgan, 2019, s.44). Birinci ve İkinci Meşrutiyet Meclislerinde Azerbaycan Türklerinin önemli etkileri olmuştur. Özellikle İkinci Mecliste Şeyh Muhammed Hıyabani’nin etkisi yadsınmaz bir gerçektir (Azeri, 1996, s.18-19).

I. Dünya savaşı İran'ın bu iç karışıklık dönemine denk gelmiş ve bundan dolayı İran tarafsızlığını ilan etmiştir. Tarafsızlığın ilan edilmesine rağmen Rus, İngiliz ve Osmanlı güçleri sayesinde İran I. Dünya Savaşından yine de büyük ölçüde etkilenmiştir (Erol, 2007, s.40).

1917 yılında Rusya'da gerçekleşen Bolşevik Devrimi İran tarihini derinden etkilemiş ve Rusya'da hâkim gücün tamamıyla değişmesi, ülkenin kendi iç karışıklığı sebebiyle emperyalist tavrını yavaşlatması ile İran'da da çeşitli değişiklikler meydana gelmiştir. Bolşevik Devrimi sonrası Rusya yapılan antlaşmaları ve verilen imtiyazları geçersiz saymış ve bu dönemde İran'daki Urumiye kentini Rusların yardımıyla Süryaniler, Karadağ Bölgesi Şahsevenler, Erdebil kenti ise Çar ordusu tarafından yağmalanmıştır. Rusya ve Osmanlı'nın İran topraklarından geri çekilmesi ile İngiltere İran topraklarında güçlenmiştir. İngiltere Afganistan'ın sınır güvenliğini bahane ederek güneyde bir polis gücü oluşturmuştur. O dönemde İran'da Oxford mezunu ve İngiliz yanlısı olan Vüsuk-ud-Dövlé başbakandır. 1919 yılında Vüsuk-ud-Dövlé ve İngiltere arasında İran'ın bağımsızlığını tamamıyla tehdit eden bir anlaşma yapılmış ve bu anlaşma ile İran'ın silahlanma, askeri eğitim ve idari müsteşarlık hakları tamamıyla İngiltere'ye bırakılmıştır (Yazgan, 2019, s.48-50). 1919 yılında İngiltere İran'ı kendi sömürgesi ilan etmiştir ve Azerbaycan Türkü olan Ahmed Şah bunu kesin bir dille reddetmiştir. 1920 yılında baskılara dayanamayan Hükümet istifa etmiştir. İstekleri geri çevrilen İngiltere ile Rusya Ahmed Şaha darbe hazırlığına başlamıştır. Bu süreç uzun yıllardır ülkede süren Türk yönetiminin sonunu getirmiş ve artık İran Fars yönetimine geçmiştir (Erol, 2007, s.47).

Kazak Birlikleri komutanı olan Rıza Han 1921 yılında İran ve Rusya'nın buyrukları doğrultusunda hareket eden Tahran'a yönelik darbe hareketini başlatmıştır. İran hükümetinde Seyid Tabatabai ise İngiltere ve Rusya'nın en büyük işbirlikçisidir. Ahmed Şah tahtını korumak için tavizler vererek Rıza Hanı Silahlı Kuvvetler komutanı, Tabatabai'yi ise Başbakan olarak atamıştır. Rıza Han iktidarı boyunca kendisine olan tehditleri ortadan kaldırmaya Tabatabai ile başlamış kısa süre içerisinde Tabatabai hükümetten uzaklaştırılmıştır. Kendisi ise askeri başarılarından dolayı savunma bakanı olarak atanmıştır. Kısa süre sonra ise Ahmed Şah tarafından Başbakan olarak atanmıştır. Ahmed Şah üzerindeki baskılardan dolayı sağlık problemlerini

bahane ederek Avrupa'ya gitmiş ve bir daha da ülkeye geri dönmemiştir (Erol, 2007, s.50).

Ahmed Şah'ın gidişi ile Rıza Han askeri ve siyasi gücünü ve bununla birlikte kendisini üst otorite olarak kabul ettirme çalışmalarını hızlandırmıştır. Bu çalışmalar sonucunda 12 Aralık 1925 tarihinde Rıza Han kendisini İran Şahı olarak ilan etmiştir. Rıza Han'ın İran Şah'ı olması ile birlikte İran'da Pehleviler Dönemi başlamıştır. Rıza Han iktidara geldiği dönemde meşrutiyet rejimine bağlı kalacağını belirtse de; siyaset, ekonomi, eğitim ve askeri gibi önemli tüm alanlarda merkeziyetçi politikalara başlamıştır. Rıza Han ayrıca iktidara geldiği günden itibaren Türk karşıtı politikalar sürdürmüştür (Mokhtarpour, 2012, s.49). Rıza Şahın genel politikası 'Farslılaştırma' siyaseti üzerine olmuştur. Bu siyasetini de özellikle İran Türkleri üzerinde uygulamaya koymuştur. Ülke genelinde Türkçe eğitimini, Türkçe vaaz vermeyi ve Türkçe olan tüm yayınları yasaklamıştır. Azerbaycan'da görev yapan Türk valileri görevden alıp yerine Fars kökenli valileri yerleştirmiştir (Sarıkaya, 2012, s.11). Farsçayı milli dil ilan eden Rıza Şah Türkçeye ek olarak diğer tüm dilleri yasaklamıştır. 1935 yılında temel görevi Farsçanın diğer tüm dillerden geçen sözcüklerden arındırılması olan 'Farhangestan Enstitüsünü' kurmuştur. Rıza Şahın yönetimi aslında bir nevi Hitler Almanya'sına benzemektedir (Sarıkaya, 2012, s.13).

Rıza Şah dış politikada İngiltere ile sorunlu bir süreç yaşamıştır. 1919 tarihli İngiltere- İran anlaşmasının onaylanmaması ve 1901 yılında İngiltere'ye verilen petrol imtiyazının feshedilmesi ve İran'ın daha fazla petrol payı istemesi İngiltere ile ilişkileri kopma noktasına getirmiştir. 1932 yılında Abadan Petrolleri iki devlet için büyük sorun olmuştur. Bu sorunun diyalog ile çözülememesi üzerine İngiltere Basra Körfezine donanmalarını getirmiş ancak Rıza Şah buna rağmen tutumundan vazgeçmemiştir. 29 Nisan 1933 tarihinde araya Milletler Cemiyeti'nin girmesi ile Anglo- Persian şirketi ile İran'ın hissesini arttıran anlaşma imzalanmış ve gerginlik sona ermiştir. Sovyetler Birliği ile ilişkiler ise iki devlet arasında saldırmazlığı ve tarafsızlığı kapsayan 1921,1927 ve 1933 anlaşmaları ile ılımlı bir şekilde devam etmiştir. Sovyetler Birliği ve İngiltere'yi ortak olarak değil de tehdit olarak görmeye başlayan Rıza Şah yönünü Batıya dönmeye başlamıştır. 1933 yılında Almanya'da Hitler'in başa gelmesi ve giderek güçlenip yükselmesi Rıza Şah'ı Almanya ile siyasi ve ekonomik ilişkiler kurmaya yöneltmiştir. Bu ilişkilerin başlaması ile Almanya İran

dış ticaretinde Sovyetler Birliği'ni geride bırakarak ilk sıraya yerleşmiştir. Sovyetler Birliği ve İngiltere'nin azılı düşmanı Almanya'nın İran ile sıkı ilişkiler kurması iki devleti de tedirgin etmiştir. 1939 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile Rıza Şah hiç zaman kaybetmeden tarafsızlığını ilan etmiştir. Tarafsızlığı ilan etmesine rağmen Almanya ile olan ilişkilerinde herhangi bir kısıtlamaya gitmemiştir. 22 Haziran 1941 yılında Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırması, Almanya ile güçlü ilişkiler içinde olan İran'ı güç duruma sokmuştur. İngiltere ve ABD, Sovyetler Birliğine yardım ulaştırmak için en doğru yolun İran toprakları üzerinden olduğuna karar vermişler ve bu geçişe izin vermesi için Rıza Şah'a başvurmuşlardır. Rıza Şah Almanya taraflı bir siyaset izlediği için bunu kabul etmeyerek kendi sonunu hazırlamıştır. İran topraklarını kullanamamaları üzerine Alman uzmanları da İran'da muhafaza etmesini ve dolaylı olarak Almanya'ya destek olduğu bahanesi ile 1907 yılında imzalanan fakat feshedilen İngiltere-Sovyetler Birliği Anlaşması çerçevesinde 25 Ağustos 1941 tarihinde kuzeyden Ruslar, güneyden İngilizler İran'ı kuşatmışlardır. Sovyetler Birliğinin toprakları içindeki işgalle aynı anda güneyde bir cephede vakit kaybetmek istemeyeceğini düşünen İran Sovyetlerin işgali durdurması için başvurmuştur. Sovyetler Birliği ise Almanya ile tamamen ortaklığın bitirilip İran'ın müttefik devletleri ile birlikte hareket etmesini ve Rıza Şahın tahttan inmesini şart koşturmuştur. Bunun üzerine Rıza Şah 16 Eylül 1941 tarihinde tahtından feragat ederek yerini oğlu Muhammed Rıza Pehlevi'ye bırakmıştır. Muhammed Rıza Pehlevi kendisine dayatılan şartları kabul etmesine rağmen ülkeyi işgalden kurtaramamıştır (Yazgan, 2019, s.55-56).

Muhammed Rıza Şah dönemi İran tarihinde demokrasi kıvılcımlarının az da olsa görülebildiği bir dönem olarak tarihe geçmektedir. Bu dönemde siyasi partiler için büyük özgürlük ortamı oluşmuş ve siyasi isimler kendilerini ifade etme şansı bulmuşlardır. Ancak buna rağmen Muhammed Rıza Şah da babası gibi askeri konulara son derece önem verirken siyasi ve kültürel konularda daha zayıf kalmıştır. Ekonomik anlamda Batı'yı örnek alırken Batı'nın teknolojisini ve gelişmiş siyasetini hiç örnek alamamıştır. Ekonomik alanda kalkınan devlet gücünü askeri alana kaydırmış ve bu da siyasiler üzerinde baskının geri dönüşünü sağlamıştır (Erol, 2007, s.68).

1970'li yıllar Muhammed Rıza Şah ile halk arasındaki uçurumun giderek arttığı yıllar olmuştur. 1975 yılına gelindiğinde Şah ansızın uyguladığı siyasetinde değişiklik

kararı olarak 1975 yılında Diriliş Partisi'ni kurmuş ve yıl boyunca İran'da tek parti yönetimini hâkim kılmaya çalışmıştır. Tüm halkın bu partiye üye olması, olmayanların ise gizli komünist ilan edilmesi kararlaştırılmıştır. Diriliş Partisi pazarda şubeler açmış, yıllardır var olan loncaları dağıtmış ve kendi adamlarını pazarların başına getirmiştir. 1975 yılı sonunda ülkeyi vuran kriz sebebiyle Diriliş Partisi pazarlara karşı çok büyük önlemler almış bu ise ülkenin durumunu her geçen gün kötüleştirmiştir. Bu uygulamalar ile Şah pazar sınıfını da karşısına almıştır. Bu yaşananlar üzerine Pazar sınıfı çareyi ulemaya sığınmakta bulmuştur. Fakat bu dönemde Diriliş Partisi din kurumlarına da müdahalelere başlamıştır. Ulema Diriliş Partisine net tepki göstermiş ve daha da ileri giderek Humeyni Diriliş Partisi'nin haram olduğunu açıklamıştır. Muhammed Rıza Şah bu partiyi kurmakla monarşiyi güçlendirememiş, aksine İran genelinde hâkimiyeti kaybetmiştir. 1977 yılında özellikle Avrupa'da insan hakları konusunda yönelimlerin artmasıyla, Jimmy Carter'ın Sovyetler ve İran'da yaşanan insan hakları sorunlarını gündeme getirmesi ve Londra'da yayımlanan Sunday Times gazetesinde İran'daki keyfi tutuklamalar ve işkencelerin olduğuna dair yazılar yayınlanması Muhammed Rıza Şah'ın sıkı politikalarına biraz ara vermesine sebep olmuştur. Kum kentinde medrese öğrencileri ve yerli pazarcılar ile din adamları sokakları ele geçirerek güvenlik güçleri ile çatışmışlardır. Kum kentinde yaşanan bu olaylardan sonra Şeriatmedari halktan ölümlerin kırkı çıkana kadar işbaşı yapmamalarını camiye gitmelerini istemiştir. Yaşanan bu olaylar İran'da üç büyük krize sebep olmuştur. Birincisi Tebriz'de şiddetli çatışmalar, ikincisi Yezd ve İsfahan'da maddi hasarların meydana gelmesi, üçüncüsü ise Kum kentinde polislerin Şeriatmedari'nin evine girerek eve sığınmış iki medrese öğrencisini sorgusuz sualsiz öldürmesi olmuştur. Ayrıca yaşanmış bu olaylar Şah'ın artık ülkeden gitmesinin şart olduğunu göstermiştir. 1953 darbesinin yıldönümü 19 Ağustos'ta Batı filmlerini veren Abadan Rex sinemasında çıkan yangında 400 kadın ve çocuk yanarak can vermiştir. İlk başlarda söz konusu kundaklamanın Humeyni tarafından yapıldığı söylene de daha sonra Şah'ın SAVAK aracılığıyla kundaklamayı gerçekleştirdiği ortaya çıkmıştır. 8 Eylül günü Şah'ın sıkıyönetim ilanına karşı çıkan halk Tahran şehir merkezinde toplanmış ve Şah'ı protesto etmiştir. Tahran Jale Meydanı'nda toplanan kalabalığın üzerine komandolar rastgele Ateş açmış ve açılan bu ateşte birçok kişi hayatını kaybetmiştir. Kara Cuma olayı olarak adlandırılan bu olay ve Abadan yangını Şahın sonunu getiren en son olaylar olmuştur. 11 Aralık 1978 tarihinde muhalefet temsilcileri

hükümet ile anlaşmış, hükümet askeri gözden uzaklara çekmiştir. Tam bu sırada muhalefet İslam Cumhuriyeti'nin kurulması, Humeyni'nin geri dönmesi için mitingler yapmaya başlamıştır. Muhammed Rıza Şah Ocak 1979 tarihinde Ülkeyi terk ederek ABD'ye gitmiştir. Muhammed Rıza Şah'ın ülkeyi terk etmesi üzerine 1 Şubat 1979 tarihinde Humeyni sürgünden dönerek İran İslam Cumhuriyeti'ni kurma çalışmalarına başlamıştır (Abrahamian, 2017, s.194-208).

Humeyni sürgünden döndükten sonra Bahtiyar hükümetiyle görüşmeyi reddetmiş ve Mehdi Bazargan'ı yeni hükümetin başı olarak ilan etmiştir. İran Ordusu iki hükümet arasında tarafsız kalmıştır. Bahtiyar hükümetinin çevresinde kimsenin kalmamasıyla yönetim Bazargan'a kalmıştır. 30 Mart 1979 tarihinde İran İslam Cumhuriyetinin kurulduğu ilan edilmiştir (Taş, 2014, s113).

Dini liderlik, 1979 Anayasasının yürürlükte olduğu İran'da Devlet makamlarının en yükseğidir. Bundan sonra en yüksek otoriteyse, dört yıllık süreyle en fazla iki kez seçilebilir durumda olan Cumhurbaşkanı'dır. İran'da Meclis ülkenin Yürütme organıdır. İran Meclisi 290 milletvekilinden oluşur ve bu milletvekillerinin üçte biri Türk asıllıdır. Birleşmiş Milletler, Bağlantısızlar Hareketi, Petrol İhraç eden Ülkeler Örgütü (OPEC) ve İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) kurucu üyesi olan İran, orta doğu denen bölgede asırlardır var olan ve kendini varlığı ile hissettiren bir devlet olmuştur (Yazgan, 2019, s.18).

1.5. İran'ın Siyasal Sistemi

1.5.1. Dini Lider

Siyasi partilerinin temelinde herhangi bir yapılanma olmayan İran'da, partiler yerine daha çok baskıcı gruplar ve çıkar odakları olarak da tanımlanabilecek yapılanmalar yerleşmişlerdir. Bu çıkar grupları seçim zamanlarında birleşerek ittifak adı altında toplanarak; seçimler bittikten sonra dağılmaktadırlar. İran, 31 vilayete ayrılmıştır ve bunları yöneten valiler bulunmaktadır. Bu valiler İçişleri Bakanının önerisiyle iktidar tarafından atanmaktadırlar. İran'da yargı ise; yasama ve yürütmeden ayrı ve bağımsız olarak işlem yaparken; Adalet Bakanlığı ise yargı ve yürütmede yer alan erklerin arasındaki bağı ve işbirliğini sağlar. Yargının çalışma biçimi, Dini Önder tarafından içtihat verme gücüne sahip ulema sınıfı arasından 5 senelik süre için atanan

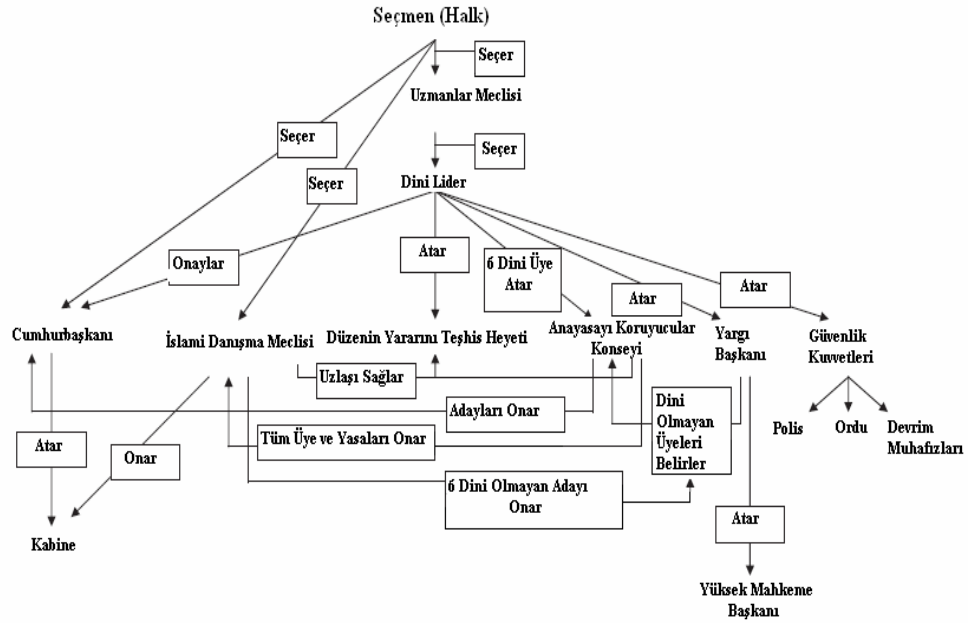
Yargı başkanının sorumluluğundadır. İran İslam devrimi sonrasında Avrupa’da uygulanan mevcut Hukuk sistemi, İslâm Hukuk sistemi ile birleştirilmiş olup, İslâm hukuku genellikle aile ve ceza hukuku alanlarında uygulanmaktadır (Konya Ticaret Odası İran Raporu, 2018, s.3).

İran’da şu an yaşanan rejim, İslam Cumhuriyeti adıyla dünyada eşsiz bir yönetim şekline sahiptir ve Orta Doğu coğrafyasında Türkiye ile beraber adında Cumhuriyet geçen iki devletten biridir. Ülkede yöneticilerin seçim sonucu iktidara gelmeleri klasik bir cumhuriyet yönetimini yansıtırken tüm kurumların üzerinde bir yetkiye sahip olan dini liderlik müessesesi aslında İran’ı cumhuriyet olmaktan çıkarmakta dini açıdan ön planda olan ulemanın yönetim modeli haline getirmektedir. İran, anayasası olan bir devlet olsa bile yasaların şeriata karşı olamayacağını anayasasında açıkça belirtmektedir. İran siyasal sisteminin tepesinde, ülkedeki bütün kurumların üzerinde olan ve Velayeti Fakih sıfatında olan Dini Lider bulunmaktadır (Oğuz ve Çakır, 2000, s. 36).

İran Anayasasının 6. maddesinde egemenliğin kaynağının Millet iradesi olduğu belirtilir ancak şeriatın tüm yasaların temeli olduğunun altı çizilerek dini lidere çok fazla yetki verilmektedir. Dolayısıyla İran’da Monarşik İdari Yönetim sistemi geleneksel devlet yapısının kalbi olarak görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında İran için anayasa ile bazı kısıtlamalar getirilmiş bir dini liderlik rejimi de diyebiliriz. İran’da dini lider iki aşamalı olarak halk tarafından seçilir ancak halk seçimde ikinci seçmen olarak görev yapmaktadır. Kısacası halk sadece dini lideri seçen uzmanlar meclisinde yer alacak olan din adamlarını seçebilmektedir. Burada insanların dini liderde bulunması gereken özellikleri bilmek hususunda yeterli olamayacakları ve bunu sadece din adamlarının yapabileceği mantığı yürütülmektedir. Bundan dolayı İran rejiminde İslam Cumhuriyeti ve teokrasi arasında bir belirsizlik bulunduğu söylenebilir (Oğuz ve Çakır, 2000, s. 36).

Cumhurbaşkanı seçimi ya da meclis seçimlerinde halk oylaması yapılmaktadır fakat adaylar Anayasa Koruyucular Konseyi’nin denetimi sonrası aday olabildikleri için halk iradesi tekrardan tartışılır hale gelmektedir. İran’ın siyasi yapısı seçilmiş ve seçilmemiş organları bir arada bulunduran ve birçok farklı kurum üzerine oturtulmuş bir yapıdadır. İran Rejiminin temel kurumları ise, Veliy-i Fakih ya da Dini Lider

(Uzmanlar Meclisi tarafından atanır), sınırlı sayıda aday arasından dört yıllığına seçilen Cumhurbaşkanı, Meclis, Bakanlar Kurulu (Kabine), sekiz yıllığına seçilen Uzmanlar Meclisi, Anayasayı Koruyucular Konseyi, Meclis ve Anayasayı Koruyucular Konseyini uzlaştıran Düzenin Yararını Teşhis Heyeti, Yüksek Mahkeme, ordu ve devrim muhafızlarıdır. Bu kurumlara ek olarak resmi ve gayri resmi bağlantılarla mollalar ve dini liderle bağlantılara sahip birçok sivil toplum kuruluşu da siyasal sistem ile bütünleşmiş durumdadır. (Gök, 2005, s.17).

Şekil 1. İran'ın Siyasal Sisteminin İşleyişi (Kamvara ve Hassan-Yari, 2004, s.506)

İran'ın siyasal sistemine göre Dini Lider, siyasal sistemde atama ve görevden alma yetkisini elinde bulunduran, askeri ve sivil kurumlarla çok büyük bir güçtür. Dini Lider'in Hükümetlerin yetkilerini sınırlama; Ordu, Polis, Jandarma ve Devrim Muhafızlar dahil tüm askeri kurumlardaki komutanları, komutan yardımcılarını, genel kurmay başkanları ve yardımcılarını, hava, kara ve deniz kuvvetleri komutanlarını görevlendirme gücüne sahiptir. Anayasa da ayrıca açıkça Dini Liderin başkomutan olduğuna vurgu yapılmıştır. Üzerinde bulunan bu görevleri devretme yetkisine sahip olan Dini Lider aynı zamanda dini ve ticari vakıfların başkanlarını da atama yetkisine sahiptir. İran ekonomisinde çok etkin olan ve İran ekonomisinin yaklaşık %70'ini oluşturan bu kurumların göz önüne alındığında; Dini Liderin aynı zamanda İran ekonomisi üzerinde de çok fazla bir etki ve yetkiye sahip olduğu da ortaya çıkmaktadır

(Oğuz ve Çakır, 2000, s.38). Dini Lider'in, üniversiteler, vakıflar ve birçok resmi kuruma doğrudan temsilcilerini atama yetkisine sahip olması, birçok kurum ve örgüt üzerinde Dini Lider'in çok yüksek denetim gücü olduğunu da göstermektedir. (Maleki, 2002, s.2).

1.5.2. Diğer Siyasi Kurumlar

İran'da Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin anayasaya ve şeriata uygunluğu açısından onaydan geçmiş kanunları gerçekleştirme mercii olarak meclis vardır. Meclisin tam adı İslami Danışma Meclisi'dir. Yasa tasarısı hazırlama hakkına sahip olan ve üyeleri dört yıllık bir dönem için seçilen meclis tipik bir parlamento görünümü çizmektedir ancak önerdiği kanun teklifleri, Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin onayıyla gerçekleşmektedir. Bu sebeple bağımsız bir nitelik taşımamaktadır. (Iran Country Profile, 2003).

Meclis tarafından kabul edilmiş yasaların anayasaya ve şeriata uygun olup olmadığını denetleme görevine ise Anayasayı koruyucular konseyi sahiptir. Üyelerinin yarısı Dini Lider tarafından atanan din adamlarından diğer yarısı ise Meclis tarafından seçilen sivil hukukçulardan oluşan Konsey; 12 üyeden oluşmakta ve bu üyeler altı yıllığına atanmaktadır. Yasaların şeriata uygun olup olmadığına, din adamlarının çoğunluğunun karar verdiği Konsey'de Anayasaya uygunluğu konusu ise bütün üyelerin çoğunluğuna bağlıdır. Aynı zamanda ulusal parlamento kendi adaylarının denetlenmesini ve reddedilmelerinin de yetkisine de sahiptir. Bu Konsey'in onay vermediği aday adayları seçimlerde aday olarak gösterilmemektedirler. Ayrıca bunun yanında Cumhurbaşkanlığı için adaylık koyanlarda bu konseyin onayından geçmek zorunda ve o şekilde seçimlerde aday olabilmektedir (Oğuz ve Çakır, 2000, s.38).

1979 yılında İslam Devrimi sonrasında anayasanın hazırlanması için ilk defa Uzmanlar Meclisi kurulmuştur. Fakat hazırlanmış olan anayasa taslağı aynı yıl referandumda kabul edilmesinden sonra görevi bitmiştir. 1982 yılında ise Dini Önderlik makamı boşaldığı zaman yerine yenisi seçilmek üzere II. Uzmanlar Meclisi kurulmuştur. Bu siyasi kurum İran'daki Dini Liderleri denetleme ve Anayasada belirtilmiş olan niteliklerde herhangi bir eksiklik ya da tamamıyla yanlış uygulamalar bulunması durumunda Dini Lideri görevinden uzaklaştırma yetkisine de sahiptir (Oğuz ve Çakır, 2000, s.38). Uzmanlar Meclisi sınırlı sayıdaki adaylar arasından halk

tarafından seçilen bir kurum olmakla birlikte halk Uzmanlar Meclisine yalnızca din adamlarını seçebilmektedir (Kamvara ve Hassan-Yari, 2004, s.505).

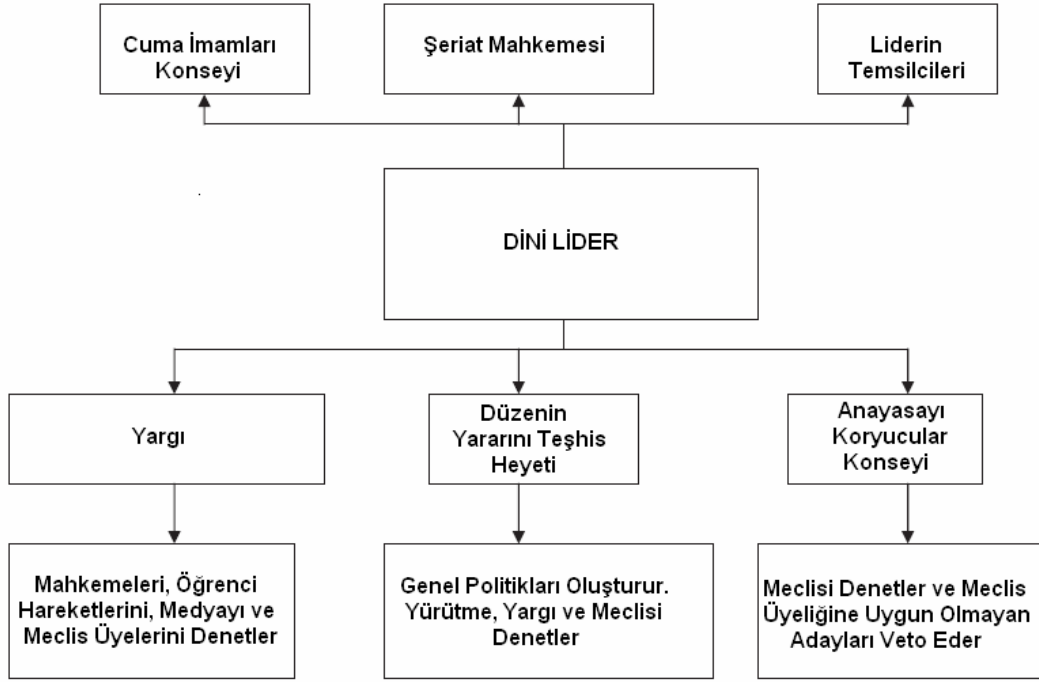
Anayasa ve yasaların şeriate uygun olup olmadığı konularında “Meclis” ve “Anayasa’yı Koruyucular Konseyi” arasında çıkan anlaşmazlıkların çözüm mercii olarak Mecme-yi Teşhis-i Maslahat-ı Nizam olarak bilinen Düzenin yararını teşhis heyeti görev yapmaktadır. Düzenin Yararını Teşhis Heyeti, Humeyni tarafından 6 Şubat 1988’de Meclis ve Anayasayı Koruyucular Konseyi arasında çıkan bir anlaşmazlığı çözmek için kurulmuş olup; aynı zamanda İran Dini Liderine genel politikaları belirlemesi konusunda danışmanlık görevi de yapmaktadır (Oğuz ve Çakır, 2000, s.38).

İran’da Guvve-yi Gaza olarak bilinen Yargı erkinin başkanı Dini Lider tarafından doğrudan atanır ve Yargı; Ayetullah adıyla bilinen bu temsilci tarafından yönetilir. Yargı Başkanı Anayasa Koruyucular Konseyi’nin dini niteliğine sahip olmayan 6 üyesini aday gösterme yetkisine sahipken bu adayların adaylığını onaylama yetkisi ise Meclise vermiştir (Kamvara ve Hassan-Yari, 2004, s.505). İran Siyasal Sisteminde yer alan yasaların tamamının hazırlanma ve onaylanma sürecinde çok önemli bir yere sahip olan Anayasayı Koruyucular Konseyi’nin altı üyesi doğrudan Dini Liderin onayıyla atanırken kalan altı üyenin de daha önce Dini Lider tarafından atanmış olan Yargı Başkanının göstermiş olduğu adaylar arasından seçilerek atanması, sistemde Dini Liderin etkinliğinin ne kadar fazla olduğunu göz önüne sermektedir (Gök, 2005, s.35).

İran’da yürütme erkini oluşturan güçler, Cumhurbaşkanı, Dini Lider ve hükümettir. Aralarında Merkez Bankası, Atom Enerjisi Kurumu, Beden Terbiyesi Kurumu, Çevre Koruma Örgütü Kurumu ile Bütçe ve Plan Örgütü Başkanlarının bulunduğu kişiler de kabinenin doğal üyeleri olarak hükümet içerisinde görev almaktadırlar. Bu kabine üyeleri arasında Dini Lider tarafından atanan Radyo ve Televizyon Kurumu Başkanı da bulunmaktadır (Oğuz ve Çakır, 2000, s.38).

İran Anayasası’nda da belirlenmiş olan bu resmi kurumsal yapılanmanın yanında; Dini Liderin sisteme daha da hâkim olmasını sağlayan ve Dini Liderin denetiminin altında olan belirli güç odakları da bu sistemde varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Dini lider, bu güç unsurları vesilesiyle sistemdeki ana kurumları ve

kaynakları kontrol altında tutmanın yanında içerden ve dışarıdan gelecek her türlü siyasi tehdit karşısında da bir güvenlik ağı oluşturmaktadır.

Şekil 2. İran’da Dini Lider Merkezli Güçler Dengesi (Kamvara ve Hassan-Yari, 2004, s.508).

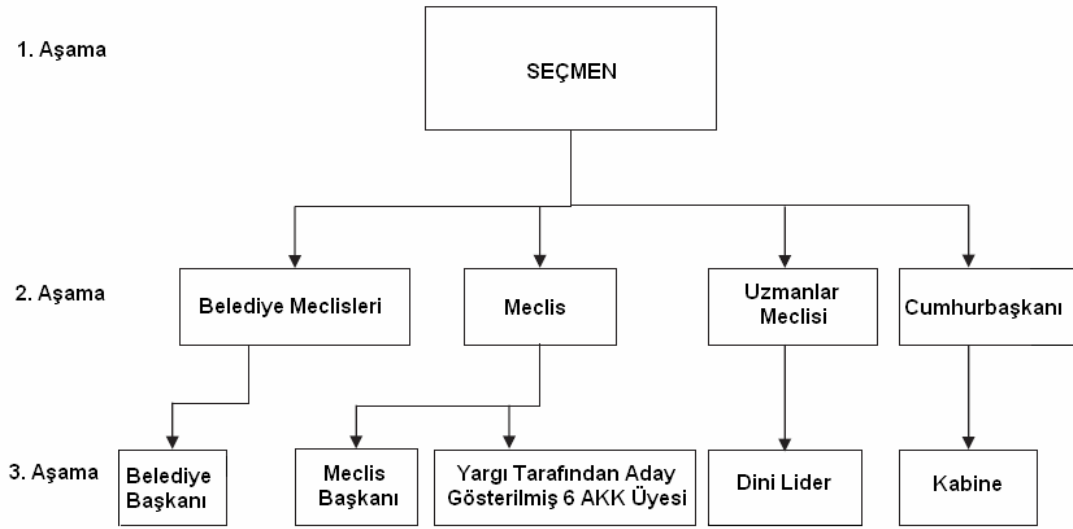
Gayri resmi güç merkezleri olarak görev yapan ve Dini Liderin doğrudan müdahalede bulunması siyasi olarak problem çıkarabileceği durumlarda dolaylı olarak kontrol mekanizması işlevi gören gruplar vardır. Bu gruplar içinde Şeriat Mahkemesi, Cuma İmamları ve Bonyadlar etkin olma bakımından ön plana çıkan ve Lider’in temsilcileri olarak görev yapan kurumlardır. (Kamvara ve Hassan-Yari, 2004, s.508).

İran’daki mevcut siyasi sistemi muhafazakârlar ve reformcular olarak iki grupta sınıflandırmak mümkündür. Reformcuları, Devlet bürokrasi çalışanları, teknokratlar, ameslek sahipleri ve iş insanlarının buldukları grup oluşturmaktadır ve Batıyla ve Müslüman ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesine öncelik veren bir siyaset anlayışını savunmaktadır. İran’ın modern çizgiye çok daha yakın bir siyasal anlayışa erişmesi gerekliliği üzerinde durulmaktadır. Dindar-muhafazakar kesimi oluşturan grup ise genellikle İran’da bulunan din görevlileri ve mollalardan oluşan kesim olarak ortaya çıkmakta ve Şeri hükümlerin katı olarak uygulanmasını savunmaktadır (Caşın, 1999, s.287).

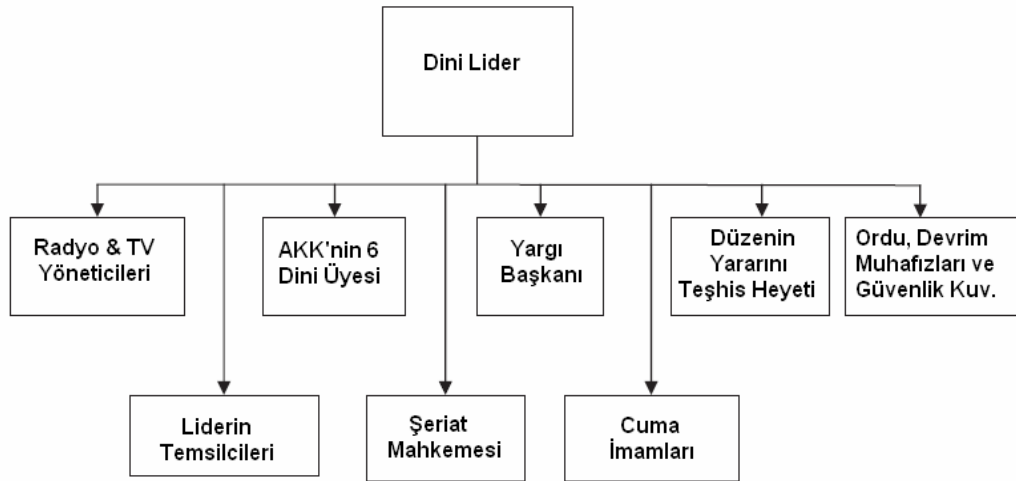

İran’da politikanın oluşması Demokratik ülkelerde görüldüğü üzere mecliste ortaya çıkıyor gibi görünse de çıkartılan yasalar ve Millet vekilleri üzerinde oluşturulan denetim sistemi ve baskı siyaset yapılmasını oldukça zorlu kılmaktadır. İran’da iç ve dış siyasetteki genel yönelimler, Dini Lider tarafından denetim ve kontrol edilmektedir. İran siyasetine meclisten ziyade Dini Lider tarafından şekil ve yön verilir. Dini Lider aynı zamanda dış siyasette de en önemli söz sahibidir. Dış politikadaki girişimleri onaylama veya reddetme yetkisi dini liderdedir. (Kahraman, 2013, s.22).

Bu bağlamda Dini Liderin Cumhurbaşkanı’ndan da üst bir güce sahip olduğu ortadadır ki zaten Cumhurbaşkanı anayasada belirli ilkelere göre yetki bakımından ikinci plandadır. İşleyişte ise iktidar ile Meclis arasında herhangi bir kanuni düzenlemede görüş ayrılığı veya uyuşmazlık gibi durumlar ortaya çıktığı zaman problemim ortadan kaldırılması için devreye Anayasayı Koruyucular Konseyi girmektedir. Eğer bu girişimden de herhangi bir çözüm elde edilemezse bu defa devreye “Düzenin Yararını Teşhis Heyeti” girmektedir. Tüm bu karar mercileri içinde bu kurum ve kuruluşlara tesir eden “Ulusal Yüksek Güvenlik Konseyi ve Kültür Devrimi Yüksek Konseyi” gibi kurumlar da siyaset yapabilen önemli kurumlar arasında yer almaktadır. Bu tarz kurumlar anayasa ile belirlenen güç odakları olmakla birlikte bunlara “Militan Din Adamları Örgütü” veya “Kum Medresesi Hocaları” gibi örgütlenmelere sahip kurumlar da eklenince aynı zamanda geleneksel orduyla birlikte kara, deniz ve hava güçleri ile bütünleşen Devrim Muhafızları ve Behiçler de katıldığı zaman İran’da siyaset yapabilmek için çok zor ve karmaşık bir yapının ortaya çıktığı net bir şekilde görülmektedir (Oğuz ve Çakır, 2000, s.90). Cumhurbaşkanı’nın ve Parlatentonun seçimle başa gelmiş olmasına rağmen ülkedeki diğer tüm kurum yöneticileri ya hiç seçilmeyerek gelmişlerdir ya da seçilmemiş organların denetimleri altında bulunan kurumlardır. Daha da ötesi Cumhurbaşkanı ve Parlamento, seçimle başa gelmemiş olan Anayasayı Koruyucular Konseyinin onay vermesinin ardından kabul edilmektedir. Anayasal açıdan bu iki kurumun başka demokratik sisteme sahip ülkelerdekinden çok daha az yasama ve yürütme yetkisine sahip olduğu görülmektedir. Bir diğer yandan ise seçimle iktidara gelmemiş bir Dini Lider ve Anayasayı Koruyucular Konseyi bu sistemin en güçlü ve yetkili karar mercileri oluşmuştur. (Kamvara ve Hassan-Yari, 2004, s.518). Şekil 3 İran Siyasal Sisteminde meşruiyetin teorideki ve uygulamadaki kaynağını ve işleyişini ortaya koymaktadır.

Şekil 3. İran'da Meşruiyetin Teorideki Kaynağı ve İşleyişi (Kamvara ve Hassan-Yari, 2004, s:518)

Şekil 4. İran'da Meşruiyetin Uygulamadaki Kaynağı ve İşleyişi (Kamvara ve Hassan-Yari, 2004, s.519)

İran Dış politikasına, İran Anayasasında ortaya konulduğu üzere yön veren ve politikalar belirleyen dört kurum ise Dini Lider, Cumhurbaşkanı, Düzenin yararını Teşhis Heyeti'nin Başkanı ve Dış İşleri Bakanı'dır. Dini Lider dış politika girişimlerini onama veya reddetme yetkisine sahipken Ülke açısından hayati kararlar da ise karar verme ve doğrudan yönlendirme yetkisine sahiptir (Maleki, 2002, s.9).

Düzenin Yararını Teşhis Heyetinin Başkanı İran rejimi açısından çok önemli olan büyük Stratejiyi tasarlar ve dış politika için bazı öneriler sunar. Dış İşleri Bakanlığı bir karar merci olmaktan çok sistem içerisinde kararın uygulanması aşamasında özellikle dış ülkelerle ikili ilişkilerin geliştirilmesinde etkin bir role sahiptir (Roshandel, 2000, s.111).

İran Dış İşleri Bakanlığı, ulusal menfaatlerin ve bu uğurda oluşturulan politikaların genel parametreleri içinde bulunan meselelerde kendi kendine hareket etme ve karar alma yetkisine sahiptir. Fakat ana meselelerde Dış İşleri Bakanı direkt Cumhurbaşkanını bilgilendirmekte ve Cumhurbaşkanı da meselenin Bakanlar Kurulunu ya da Ulusal Güvenlik Yüksek Konseyini ilgilendirmesi durumunda konuyu bu kurul ve konseye getirerek burada tartışılmasını ve karar alınmasını sağlar. Eğer karar verilecek olan konu ekonomik, kültürel, politik ve sosyal kapsamı olan konuları içeriyorsa Cumhurbaşkanı başka Bakanların düşüncelerine başvurmak u kabineye götürebilir. Diploması, güvenlik ve savunma gibi meseleleri kapsayan konular ise direkt Ulusal Güvenlik Yüksek Konseyine yönlendirilir. Ulusal Güvenlik alanındaki meselelerde ise İran Cumhurbaşkanının aldığı önemli bir karar sonrası bu kararı Dini Lidere onaylaması için gönderir. Eğer ki Dini Lider bu kararı onaylarsa o zaman kabul olur ve işleme konularak Dış İşleri Bakanlığı'na gönderilir (Maleki, 2002, s.7).

İran'ın dış politika yapımında göz ardı edilmemesi gereken en önemli konulardan birisi de İran'ın dış politika açılımlarında önemli bir yer tutan Şiilik mezhebidir. İran siyasetinde meşrutiyetin kaynağının Allah olduğu görüşü üzerine kurulmuş bir yapı mevcuttur. Açık bir şekilde dış politikası iç dinamiklerden etkilenen İran'da rejimin işleyişi ve geleceği dış politikanın geleceği açısından çok önemli bir yere sahiptir (Mirbaghari, 2004, s. 559).

İran geçmişten günümüze kadim bir medeniyet olarak ve aynı zamanda stratejik bir ülke olarak Orta doğu bölgesinde etkinliğini sürdürmekte ve tüm dünyanın dikkatini çekmeye devam etmektedir.

2. BÖLÜM

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE – İRAN İLİŞKİLERİ

2.1. Osmanlı Dönemi

Tarih boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuda mücadele ettiği önemli devletlerden biri İran olmuştur. Bu iki önemli devlet arasındaki ilişkiler Safevi Hanedanlığı döneminden öncesine dayanır. Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri Azerbaycan merkezli farklı mezheplere sahip olsalar bile kendi aralarında akrabalık bulunan devletlerdi (Saray, 1999, s. 21-22). Osmanlı imparatorluğu bu devletlerle iyi ilişkiler kurmasına rağmen mezhepsel ayrılıktan dolayı zaman zaman mücadele içine girmişlerdir. Safevi Devleti kuruluşundan önce, Safefiyye Tarikatı bulunmaktaydı. İsmi şeyh Safiyüddin İshak'tan alan bu tarikat ve Erdebil'de varlığını sürdürmüş olup, XVI. yüzyıl başlarında Şeyh Cüneyd'in, Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın kız kardeşi Hatice Begüm ile evlilik yapması sonucu Akkoyunlu ülkesinde Şiilik yayılmaya başlanmıştır (Kızıllı, 2013, s. 21).

XVI. ve XVII. yüzyıllar Osmanlının Dünya siyasetinde etkili olduğu bir döneme denk gelmektedir. XVI. yüzyılda Yavuz Sultan Selim'in başarılı fetihleri, Osmanlının hâkim olduğu alanların doğuya ve güneye doğru da genişlemesini sağlamıştır. Yavuz Sultan Selim döneminde, İran ve Mısır üzerine yapılan seferlerin sonucunda Osmanlı birçok ülkeyi himayesi altına almıştır. Yavuz Sultan Selim dönemi 1512-1520 yılları arasında 9 yıl gibi kısa bir dönem olsa da arkasından gelen Kanuni Sultan Süleyman'ın 1520-1566 yılları arası 46 yıllık hükümlanlığıyla beraber XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin altın çağını yaşamasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin en güçlü olduğu bu dönemde XVI. yüzyılın hemen başlarında İran'da 1501 yılında Safevî Devleti de kurulmuştur (Kılıç, 2001).

Şah İsmail'in yönetime geçmesiyle 1501-1520 yılları arasında tarih sahnesinde yerini alan Safevî devleti, kısa zaman sonra güçlenerek Osmanlının egemenlik alanları olan Doğu Anadolu, Azerbaycan, Gürcistan, Şirvân, Bağdat ve Musul bölgelerine sirayet etmeye başlamış ve bu bölgelerde toplum içinde Osmanlıya karşı huzursuzluk tesis etmiştir. Özellikle Kafkaslarda etkili olan Safevi Devleti bölgede Rusya'ya rahat hareket alanı kazandırmış ve bu bölgede Osmanlı İmparatorluğu tarafından istenmeyen

bir ortam oluşmuştur. Osmanlı ve İran arasında yaşanan savaşlar, Osmanlı hazinesinin yaptığı en büyük harcamalara neden olmasının yanında İslam dünyasının zayıflamasındaki en önemli sebeplerden bir tanesi de olmuştur. Şah İsmail kendisini Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın siyasi varisi olarak görmüştür (Aygün, 2007, s. 92).

İran'ın Osmanlı İmparatorluğuyla ilişkilerinin ilk yıllarında Şah İsmail'in önemli bir yeri olmuştur. Şeyh Cüneyd'in oğlu Haydar Şirvan hükümeti tarafından öldürülünce saltanatın başına Tebriz'de 1502 yılında oğlu İsmail geçmiştir. İki ülke arasındaki ilk diplomatik ilişkiler II. Bayezid döneminde yaşanmıştır. Önce Şah İsmail II. Bayezid'e elçilik heyeti göndermiştir, sonrasında ise II. Bayezid, Şah İsmail'e tebrik yazarak karşılık vermiştir (Çetin, 2017, s. 19).

Safevi Devlet yöneticileri Şiiliği en önemli devlet politikası yaptıkları için genelde Osmanlı İmparatorluğu'na karşı düşmanca bir tavır içine girmişlerdir. Osmanlı Devleti ve Safeviler arasındaki ilişkiler, İran'ın Osmanlı topraklarında Şii propagandası yapması, Osmanlı Devleti'nin Avrupa seferlerini fırsat bilerek Osmanlı topraklarına saldırması ve işgal etmesi nedeniyle inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Osmanlı Devleti için 1590 yılına kadar genişlemeyle devam eden süreç ve savaşlar bu tarihten sonra eldeki yerlerin korunması ve savunulması için yapılmıştır (Aygün, 2007, s. 92).

Yavuz Sultan Selim'in 250 yıllık Memlûk devletini ortadan kaldırması içinde bulunduğu döneme damga vuran bir olay olmuştur. Yavuz Sultan Selim Mısır seferinden dönerken kararlı bir şekilde doğuda sorun bırakmak istemeyerek Safevi Devletini de ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Yavuz'un amacını anlayan Şah İsmail, Mısır seferinden dönen Yavuz Sultan Selim Şam'dayken, ona hediye ve elçilerini göndererek barış teklifi yapan bir mektup göndermiştir. Mektubunda; *“Sen birçok belde ve tebaya malik oldun; bilhassa Mısır'ı almakla Hadim-i Haremeyn-i Şerifeyn ünvanını aldın. Şimdi sen arzın İskender'isin; aramızda geçen geçmiştir, bir daha avdet etmez; sen memleketine git, ben de memleketime gideyim; aramızda Müslümanların kanlarını dökmeyelim, arzun ve maksadın ne ise onu ben yerine getiririm.”* Şeklinde cümleler kullanarak Osmanlı ordusuyla karşılaşmaktan ne kadar çekindiğini açıkça belli etmiştir (Dünya Bülteni, 2018).

Safevilerin kendi siyasi hakimiyetini kurabilmek amacıyla Osmanlı topraklarında yaşayan Alevi toplumu dini ve siyasi propaganda yaparak kontrol etme çalışmaları, Osmanlı Devlet otoritesini rahatsız etmiş ve bu tehdit olarak yorumlanmıştır. Bu gelişmeler sonucunda Yavuz Sultan Selim İran üzerine sefere çıkmış ve 1514 yılında Çaldıran da yapılan savaşta Osmanlı Devleti Safevileri yenerek bu devleti ortadan kaldırmayı planlamıştır. Ancak Yeniçerilerin bu duruma karşı koyması nedeniyle Osmanlı devleti bu amacına ulaşamamıştır. Safevi devleti ortadan kaldırılamamış olsa bile bu savaş sonunda Anadolu'da birlik ve bütünlük sağlanarak devletin doğu ve güneydoğu sınırları çizilmiştir (Kılıç, 2001, s. 25-26).

Şah İsmail ve Yavuz'dan sonra iktidara gelen Kanuni Sultan Süleyman ve Şah Tahmasb döneminde de Osmanlı- İran ilişkileri problemlili olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman da babası Yavuz Sultan Selim gibi Safevi Devletinin Anadolu'nun bütünlüğüne yönelik tehdit olduğunu düşünmekteydi. Aynı şekilde Şah İsmail gibi oğlu Şah Tahmasb da Şiiliği çok geniş alanlara yaymaya çalışıyordu. Tahmasb 1529 tarihinde ordusuyla Bağdat'a girerek Bağdat Beylerbeyi Zülfükar Hanı şehit etmiştir. Bu sırada Viyana seferinde olan Kanuni bu olaya müdahale edememiştir. Azerbaycan hâkimi Tekelü Ulama Han'ın Osmanlıya sığınması gibi önemli olaylar sonucu Osmanlı İran üzerine yeniden sefer düzenleme kararı almıştır. Kanuni tarafından 1533 ve 1535 yılları arasında yapılan Irakkeyn isimli sefer sonucunda Safeviler Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan atılarak Basra körfezi ve Hazar Denizi arasına gönderilmiştir (Kızıl, 2013, s. 22-23).

Tahmasb bu sefer karşısında Osmanlı ordusuyla karşılaşmaktan çekinerek kendi ordusunu ülkesinin iç kısımlarına çekmiştir. Osmanlı ordusu kaçan İran ordusunu bir süre takip etmiş olsa da yiyecek sıkıntısı ve kış aylarının yaklaşması nedeniyle yaşanan hava muhalefeti bu seferin sonlandırılarak ordunun Bağdat'a çekilmesine sebep olmuştur. Bu arada Tebriz Osmanlı'nın eline geçmiş ve bu nedenle Safeviler'in başkenti değişmiş ve Kazvin olmuştur. Bu seferde herhangi bir savaş yaşanmamış olsa da başka olumlu sonuçlar ortaya çıkmıştır. Anadolu'nun bütünlüğü tekrar sağlanmış, Van ve Erciş hariç Bağdat, Tebriz gibi bir çok şehir Osmanlıya katılmış ancak bu sefer sonunda Safevi Devletinin ortadan kaldırılamayacağı da anlaşılmıştır (Kılıç, 2001, s. 35-42).

Kanuni 1548 yılında yeniden İran üzerine sefere çıkmış fakat Şah Tahmasb ve ordusuyla yine karşılaşmamıştır. Ancak seferden dönerken Van'ı Safevi'lerden almıştır. Bunun üzerine Tahmasb, Doğu Anadolu'yu oturulması ve geçilmesi imkânsız bir yer haline getirerek seferlere engel olmak için Erzurum, Erzincan, Bayburt ve çevresini büyük bir yağma yaparak tahrip etmiştir. Bu olaylardan sonra Kanuni 1554 yılında üçüncü şark seferine çıkmış Şah'ın yaptıklarına misilleme olarak Erivan, Karabağ ve Nahcivan bölgelerinde tahribat yapmış ancak Tahmasb'ın Osmanlı ordusunun geçeceği yerleri yakıp yıkması üzerine yakılmış arazide daha fazla ilerleyemeyen Osmanlı ordusu Erzurum'a geri çekilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın asıl amacına ulaşamaması nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu, Kanuni'nin kış aylarını Amasya'da geçireceğini baharda da Tebriz'e gelerek şah İsmail'in türbesinin olduğu Erdebil'i tahrip edeceği haberini alması üzerine, Şah Tahmasb barış yapmak durumunda kalmış ve 1 Haziran 1555 tarihinde Amasya Antlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma sonucunda Ardahan, Kars, Göle, Zarşat, Arpaçay'da yaşayan halk İran tarafından Türkiye topraklarına geçmiştir. Bu antlaşmada iki devlet arasındaki sınır son Türk fethi esas alınarak tespit edilmiştir. Gürcistan toprakları Osmanlı ile Safevi Devleti arasında paylaşılmıştır. Kakhet, Mosuk, Ahıska, Borçalı kesimleri, Kartli, Göri, Tiflis, Meshetiye Safevi Devleti'ne verilmiş olup Başiaçuk, İmaret, Datyan, Güryel, Ardahan, Ardanuç, Oltu, Tortum kesimleri de Osmanlı Devleti'nde kalmıştır. Bunun yanı sıra Azerbaycan, Doğu Anadolu, Tebriz de Osmanlı Devleti'nde kalmış ve böylelikle iki devlet arasındaki savaş sona ermiştir. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti, Safevi Devleti'ni resmen tanımış ve kabul etmiştir (Kılıç, 2001, s. 72-77).

Şah Tahmasb'ın 1576 yılında Kazvin'de ölümü üzerine İran'da taht kavgaları başlamış ve Safevi hanedanlığına Şah İkinci İsmail olarak adlandırılan İsmail Mirza gelmiştir. Yeni Şah İsmail Mirza, Amasya antlaşmasına sadık kalmamış ve Anadolu'daki Türkmen Aleviler arasında Şiilik propagandasını yayma çalışmalarına tekrar başlamış ve Osmanlı Devleti'nin sınır boylarına saldırılarda bulunmuştur. Amasya antlaşmasını çiğneyen bu girişimlere karşın Osmanlıya karşı dostane bir tutum içerisindeymiş gibi davranmaya çalışan İran'ın bu tutumu Osmanlı'nın gözünden kaçmamış ancak tüm bu olumsuz durumlara karşın iyi niyetli bir tutum sergileyerek Amasya antlaşmasının dışına çıkmamış ve Safevi Devletine karşın herhangi bir girişimde bulunmamıştır (Saray, 1999, s. 38). Osmanlı'nın iyi niyetli çabalarına rağmen İran'ın Anadolu'daki Alevi Türkmenlere uyguladığı politika sonucu halktan

önemli ölçüde para toplayarak İran'a göndermesi aynı zamanda bir kısım Anadolu halkının İran'a göç etmeye ikna edilmesi gibi durumlar ortaya çıkmıştır. Tüm bu gelişmeler Osmanlı Devleti'nin sınır güvenliğini tehlikeye sokmuş ve bazı önlemler alınmasına gerek duyulmuştur. Bu önlemlerden biri de İran'la işbirliği yapan insanları ya sürgüne göndermek yada hapsederek cezalandırmak olmuştur (Saray, 1999, s. 39).

İran'ın Amasya anlaşmasını yok sayarak buna göre davranması, Osmanlıyı harekete geçirmek zorunda bırakmıştır. Şah İsmail Mirza'nın ölümü üzerine doğan boşluktan faydalanmak isteyen Osmanlı, İran'da hakimiyet kurabileceği noktalara saldırılarda bulunmuş ve ele geçirdiği noktaları muhafaza etmiştir. Ele geçiremediği yerleri ise tahrip etmiş fakat sivil halka zarar vermemiştir (Kütükoğlu, 1993, s. 23-24). Yapılan bu seferlerin asıl amacı doğudaki halk arasında Kızılbaşlığın yayılmasının önlenmesi ve Azerbaycan ile Gürcistan'da egemenlik kurmak isteğiydi. Osmanlı Devleti öncelikli olarak bölgedeki Sünni halkı korumak zorunda hissediyordu. Daha sonraları Şirvan halkının Osmanlı'dan yardım istemesi üzerine de Gürcistan ile Şirvan'ın fethine karar verilmiştir (Saydam, 1993, s. 13-14)

Şah İsmail Mirza'nın ölümünden sonra Muhammed Hüdabende yeni İran Şahı olmuş ve Osmanlı'ya karşı savunma savaşını ön planda tutmuştur. Şahın ölümü üzerine daha önce beylerbeylerine haber göndererek Şahın yerine kimse geçmeden ve ayaklanmadan İran'da işgali mümkün olan yerlerin ele geçirilmesi ve işgali mümkün olmayan yerlerin de tahrip edilmesi emrini veren Osmanlı'nın amacı, İran'daki karışıklıklardan yararlanarak başkaldıran ve Osmanlı Devleti'nden yardım isteyen bölgeleri egemenliğine almaktı. Osmanlı bundan dolayı Şirvan üzerine askeri harekâta karar vermiştir. Osmanlı kuvvetleri ilerlerken İran kuvvetleriyle ilk karşılaşmaları Çıldır Ovası'nda olmuştur. Osmanlı Devleti'nin zaferiyle sonuçlanan bu savaş sonucu Tiflis Osmanlı egemenliğine girmiştir. Osmanlı Devleti'nin İran kuvvetleriyle bir sonraki karşılaşması da Kür suyu üzerinde Koyun Geçidi denilen mevkide olmuştur. 1578 yılında yapılan bu savaşı da Osmanlı Devleti kazanarak Şirvan'ı Osmanlı egemenliğine almıştır (Saray, 1999, s. 41)

Osmanlı Devleti'nde Sokullu Mehmet Paşa 1578'den 1590 yılında yapılan İstanbul antlaşmasına kadar geçen süre boyunca, İran'a sefer yapılmaması için çaba sarf etmiştir. Ancak III. Murat döneminde Sokullu Mehmet Paşa çok etkili

olamamıştır. Bunun yanısıra İran serdarlığını üstlenerek kendilerini ispatlamaya çalışan Lala Mustafa ve Koca Sinan gibi Paşalar, padişahı İran üzerine bir sefer yapılması konusunda ikna etmeye çalışmışlardır. III. Murat döneminde yapılan seferlerin temelini bu nedenler oluşturmaktadır. Bu dönemde yapılan seferlerde çok önemli bir sonuç alınamamıştır. Ele geçirilen yerlerde eyalet ve sancaklar kurulmuş ancak buralar geliri düşük bölgeler olduğu için devlete yararından çok zararı olmuştur ve sonuç olarak eyalet sistemi bozulmuş bu bölgelerde kargaşa ortamı hakim olmuştur (İpşirli, 2002, s. 49-50)

Bu gelişmelerin ardından İran, Şirvan'ı geri almış ancak Osmanlı kuvvetleri Özdemiroğlu Osman Paşa önderliğinde Şirvan'ı İran'dan geri almış ve Gürcistan üzerinde de hakimiyet kurmuştur. Azerbaycan'da, İran'ın egemenliğine karşı oluşan rahatsızlıktan da faydalanan Osmanlı kuvvetleri Tebriz ve Gence'yi ele geçirerek buralarda Osmanlı'nın egemenliğini kurmuştur. Daha fazla toprak kaybetmek istemeyen İran Şahı I. Abbas barış yapmak zorunda kalmış ve 1590 yılında İstanbul veya Ferhat Paşa Anlaşması olarak da adlandırılan anlaşmayı imzalamak zorunda kalmıştır. Bu anlaşma sonucunda Gürcistan, Azerbaycan ve Dağıstan üzerindeki Osmanlı egemenliği kabul edilmiştir (Saray, 1999, s. 41-43). Antlaşmada padişahın ataları dönemindeki fetihler anlatılarak Şah Hüdabende'nin asker ve aşiretleri kontrol altında tutamayarak anlaşmayı bozduğu ve böylece savaşın zorunlu olduğu ve fetihlerin gerçekleştiği sırada barış talebiyle gelen mektuptan bahsedilmiş ve aşağıdaki maddeler imzalanmıştır (Kütükoğlu, 1993, s. 195-196).

1- İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in (sav) ashabı ve halifeler Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman hakkında kötü sözler söylenmeyecek ve İran'da bulunan Sünnilere karşı nefret aşılanmayacak;

2- 22 Mart 1590 yılına kadar her iki ülkenin hâkimiyetine girmiş yerlerin elde tutulup, Tebriz, Karacadağ, Gence, Karabağ, Şirvan, Gürcistan, Nihavend, Luristan, Şehrizer ve havalisi korunacak;

3- Osmanlı Devleti'nin kuvvetiyle veya halkının isteğiyle hâkim olduğu yerler korunduğu sürece Kızılbaş tasarrufunda bulunan yerlere saldırı olmayacak ve antlaşmaya bağlı kalınacak;

4- Antlaşmanın imzalandığı tarihten itibaren iltica eden asiler her iki taraf tarafından kabul edilmeyecek ve cinayet işleyenler ile hainler himaye edilmeyecektir.

21 Mart 1590 tarihinde imzalanan İstanbul Antlaşması Osmanlı İmparatorluğu ile Safevi Devleti arasındaki savaşları sona erdirmiş ve Aras nehri güneyindeki Tebriz, Karacadağ, Şehrizer, Ardelan, Kirmanşah, Luristan, Huzistan, Nihavend şehirlerinin ve bu nehrin kuzeyindeki Gürcistan, Dağıstan ve Şirvan'ın Osmanlı devletinin egemenliğine geçmesini sağlamıştır (Bilge, 2006, s. 66).

Osmanlı imparatorları Anadolu'da devlet otoritesini korumak için yoğun çaba göstermişlerdir. Ancak İmparatorluğun büyümesi, XVI. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı'nın Avrupa'da da genişlemesi sonucu Anadolu'da bu otoriteyi korumak oldukça zorlaşmaya başlamıştır. Avrupa'da sınırları genişleyen Osmanlı yeni kazanılan bölgelerdeki sorunlarla uğraşmak zorunda kaldığı için doğu sınırındaki topraklarda gerekli mülki ve askeri tedbirleri alamamış olup bu sebeple de bu bölgelerdeki devlet otoritesi zayıflamaya başlamıştır (Saray, 1999, s. 48).

Osmanlı Devleti Anadolu'da yaşanabilecek İran tehdidi ve Şii propagandasına karşı İstanbul Antlaşmasında koydurduğu maddeler sayesinde, Anadolu'daki Şii etkinliklerini bir süreliğine de olsa durdurmayı başarmıştır. Ancak İran Şahı I. Abbas doğuda Osmanlı Devleti batıda ise Özbekler tarafından ortaya çıkan tehditlere karşı, önceki İran şahları döneminde de uygulanan Şiiliği yayma politikasını kullanmak yerine düzenli bir ordu kurmanın daha önemli olduğunu düşünmüştür. İran ordusu otuz iki Kızılbaş oymaktan meydana geliyordu ve dışarıdan gelen tehlikelerin önlenmesi sınırdaki beylerin itaatine bağlıydı. Osmanlı ordusunun İran ordusu karşısında ateşli silahlar yönünden üstün olması ve İran ordusunun Osmanlı Devleti'ne yenildikçe kabileler arasında mücadelelerin başlaması Şah Abbası devlet otoritesini sağlamaya ve Osmanlıya karşı galip gelmek için hizmetine giren İngiliz asilzadelerinden de yararlanarak çoğunluğu Gürcü, Ermeni ve Çerkezlerden oluşan bir ordu kurmaya yöneltmiştir. Şah, bu sayede İran'da hâkimiyeti sağlamış ve Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Azerbaycan, Şirvan ve Gürcistan'ı işgal edebilmek için uygun zamanı beklemeye başlamıştır (Kütükoğlu, 1993, s. 247-249).

10 Eylül 1623 tarihinde Osmanlı Devleti'nde IV. Murad tahta çıkmıştır. 19 Ocak 1629 da İran Şahı I. Abbas'ın ölmesi üzerine tahta 19 Ocak 1629 tarihinde Şah

Safi çıkmıştır. Şah Safi'de Dedesi Şah Abbas'ın siyasetinden giderek Osmanlı İmparatorluğu ile mücadeleye devam etmiştir. Şah Safi Öncelikle Van bölgesini Osmanlılardan almaya teşebbüs etmiş ve bunun üzerine Osmanlı padişahı IV. Murad, 18 Mart 1635 tarihinde Revan Seferi'ne çıkmıştır. 27 Temmuz 1635 tarihinde önemli bir Safevi kalesi olan Revan önlerine ulaşarak 8 Ağustos 1635 tarihinde Revan kalesi teslim alınmıştır.1 Nisan 1636 tarihinde ise Safevîler, Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisine girerek Revan Kalesi'ni kuşatmışlar bunun üzerine ise IV. Murad 8 Mayıs 1637 tarihinde İran üzerine tekrar sefere çıkmıştır. IV. Murad 16 Kasım 1638 tarihinde Bağdat önlerine vararak şehri kuşatmıştır. Bu esnada Bağdat'ta Bektaş Han komutasında 40 bin kişilik bir ordu bulunuyor olup Şah Safi de süvari ordusuyla Kasr-ı Şirin'de konaklıyordu. Kuşatmanın 37. gününde IV. Murad ve Şeyhülislam Yahya Efendi'nin de ön saflarda bulunduğu büyük bir çarpışma yaşanmış ve birkaç İran kulesini ele geçiren Vezir-i Azam Tayyar Mehmet Paşa vurularak şehit düşmüştür. Kuşatmanın 39. günü Osmanlı ordusu tarafından büyük taarruz başlatılmış ve daha fazla dayanamayan Bağdat kuşatmanın 40. Günü Osmanlı Devleti tarafından alınmıştır. Şah I. Safi Osmanlı Devleti'nin bu başarıları üzerine barış istemiş. Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa, İran elçisi Saru Han ve İran Murahhası Muhammed Kuli Han arasında yapılan görüşmeler sonucunda 17 Mayıs 1639 tarihinde Türk-İran sınırının belirlendiği Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalanmıştır. (Wikiwand,2020c)

Yapılan bu antlaşmaya göre;

1- Bağdat, Bedre, Hassan, Hanikin, Mendeli, Derne, Dertenk ile Sermenel'e kadar olan alanlar Osmanlı Devleti'ne bırakıldı.

2-Derbe, Azerbaycan ve Revan İran'a bırakıldı.

3-İran'ın kuzey sınırı, Kars, Ahıska ve Van Osmanlı topraklarında kaldı. Antlaşmanın sonuna eklenen bir madde ile İran'da, ilk üç halife olan Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman ile İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in eşi Hz. Ayşe'ye hutbelerde "seb ve lanet" edilmemesi koşulu da konmuştur (Osmanlı padişahları,2020).

Bu antlaşma ile o tarihlerde Doğu Anadolu Bölgesi'nden başlayıp Basra Körfezinde sona eren 2185 km'lik Osmanlı Safevî sınırı belirlenmiş ve aynı zamanda

bugünkü Türkiye- İran ve İran- Irak sınırları da büyük ölçüde belirlenmiştir (Wikipedia, 2020c).

Bu antlaşma o tarihlerde Doğu Anadolu Bölgesi'nden başlayıp Basra Körfezinde sona eren 2185 km'lik Osmanlı Safevi sınırını belirleyen ve aynı zamanda bugünkü Türkiye- Safevi ve Safevi- Irak sınırlarını da büyük ölçüde belirleyen bir antlaşma olmuştur (Wikipedia, 2020c).

İran Coğrafyası 19. yüzyıl'dan XX. yüzyıl'ın başlarına kadar Türk Devletlerinin egemenlikleriyle yönetilmiştir. Öncelikle Safeviler ve daha sonra İran'da kurulan diğer Türk devletleri Osmanlı İmparatorluğunu Sünni olduklarından dolayı kendileri için en büyük siyasi rakip olarak görmüşler ve bu bölgede büyük bir mücadeleye girişmişlerdir. Bu mücadele XVIII. yüzyıl'ın başlarında yönetime gelen Nadir Şah Afşar tarafından da sürdürülmüştür. Ancak sonraları Nadir Şah Afşar Osmanlı İmparatorluğuyla yaşanan sorunların çözümü için birtakım girişimlerde bulunmuştur. Nadir Şah, Afşarların ilk hükümdarıdır ve bu dönemde de Sünni-Şii mezhepçilik ayrımı iki ülke arasında üst düzeyde yaşanmıştır (Kimya, 2018, s. 52-54).

Nadir Şah 1704 yılında Özbekler'e karşı mücadelede annesiyle birlikte esir düşmüştür. Annesi bu sırada hayatını kaybetmiş, kendisi ise 1708 yılında kaçıp Horasan'a yerleşmiştir. Horasan'a yerleştikten sonra, Abiverd sınır bölgesi valisi Köse Ahmed'li Ali Bey'in adamlarına katılmıştır. Kısa zamanda kendini ispatlamış ve Köse Ahmed'li Ali Bey'in kızıyla evlenmiştir. Nadir Şah Afşar, cesaret ve yeteneği konusunda Köse Ahmed'li Ali Bey'in dikkatini çekmiş ve önce "Eşik ağası" daha sonra da binbaşılığa yükselmiş ve muhafızların komutanı olmuştur. Nadir Şah, Köse Ahmed'li Ali Bey'in 1723 yılında ölmesiyle onun yerine geçmiştir (Kimya, 2018, s. 52-54).

Safevi Devletinin II. Bayezid döneminden itibaren Osmanlı coğrafyasında faaliyetlere başladığı bilinmektedir. Bu dönemde bazı tedbirler alınmış olsa da bu tedbirlerin yeterli olmadığı görülmüştür. 1512'de tahta geçen Sultan Selim babasından farklı uygulamalara giderek Anadolu'daki Türkmen Kızılbaş isyanlarının siyasi bağlantılarını tespit etmiş, bu durumun kaynağının İran olduğu düşüncesiyle hareket ederek bu yönde çalışmalar yapmıştır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde başlayan mücadeleler, IV. Murad ve sonrasında da devam etmiştir. XVIII. yüzyıl'a gelindiğinde

İran ile olan ilişkiler yalnız bu iki ülkeyle sınırlı kalmamış bölgede de etkisini göstermeye başlamıştır. Kuzeyde güçlü olan Rus Devleti de bu ilişkilere müdahil olmaya başlamıştır. XVIII. yüzyıl'ın başında Osmanlı Devleti batıda büyük toprak kayıplarına uğramış ve Karlofça Anlaşması'nı imzalamıştır. Bu anlaşmanın sonucunda askeri, siyasi ve ekonomik bakımdan oldukça zayıf düşmüştür. Osmanlı bu durumdayken İran'da yönetimi alan Nadir Şah ise tahta geçince Şii-Sünni yakınlaşması konusunda çalışmalar yapmıştır. Caferiliğin Mezhep olarak kabul edilmesini istemiş ve bunun için Caferiliğin beşinci ehl-i sünnet mezhep sayılması konusunda Sultan I. Mahmut'a mektuplar göndermiştir. Fakat bu isteği I. Mahmut tarafından geri çevrilmiştir. Aynı dönemde, İran ve Osmanlı Devleti'nin hem kendi ülkelerinin içinde hem de dış ülkelerle sıkıntılarının olduğu da bilinmektedir. İran'da Safevi hanedanlığının sona ermesi, Osmanlı ve Rus Devletleri'nin İran topraklarında kendi çıkarları yönünde plan yapmaları için önemli bir sebep oluşturmuştur. Bu durum Nadir Şah'ın ölmesine kadar devam eden savaflara yol açmıştır (Kimya, 2018, s. 53-54).

1736 ve 1746 yılları arasında dönem dönem savaştan bu iki devlet, yaşanan savafların ardından 4 Eylül 1747 tarihinde barış için masaya oturmuş ve iki ülke arasında anlaşma sağlanmıştır. Yapılan bu anlaşmaya göre: Sultan Murad zamanında yapılan Kasr-ı Şirin anlaşmasındaki sınırlar kabul edildi ve ayrıca Caferilik bir mezhep olarak kabul edilmedi. Anlaşma sonucunda Nadir Şah istediğini alamamıştır. İki devlet de uzun süren savaflar sonucunda ekonomik olarak sıkıntıya düşmüştür. Bu dönemde İran halkı, savafların getirdiği vergiler altında bunalmış, aynı zamanda Caferiliğinde mezhepten sayılmamasını bahane ederek ayaklanmıştır. İsyân sonucunda Nadir Şah Afşar suikastı sonucu öldürülmüş ve İran'da taht mücadeleleri yeniden başlamıştır (Kimya, 2018, s. 54).

Nadir Şah, saltanatı boyunca ısrarla İslâm birliğinin gerçekleşmesi ve Şii'lerin Hulefa-yı Raşidin'e kötü söz söylememeleri için samimi bir şekilde mücadele etmiştir. Bu konuyla ilgili olarak Necef'te İslam alimlerinden oluşan bir komisyon toplanmasını sağlamış, bu maksatla kararlar almıştır. Aynı zamanda Necef, Kerbela ve Bağdat'taki Sünni ve Şii büyüklerinin türbelerini ziyaret etmiş, mezarlarını tamir etmiş ve yeni imaretler yaptırmıştır. Sünni ve Şii ulemanın Necef'te toplayarak mezhep çatışmalarını çözmelerini istemiştir. Alınan kararları Osmanlı Devleti temsilcisi de dâhil tüm üyeler

imzalamışsa da Osmanlı Devleti uleması buna karşı çıktığı için uygulamaya geçmemiştir. Nadir Şah, kardeşi olarak ifade ettiği Osmanlı Devleti padişahından tüm Müslümanlar arasındaki bu mezhepsel ayrılığın sonlanmasını istemiştir. Bu dönemde İran ve Osmanlı arasında devam eden savaşları bu konunun dışında tutmuştur. Osmanlı Devleti, Mustafa Nazif Efendi'yi elçi olarak İran'a göndermiş ve Nadir Şah ile barış anlaşması yapmak istediklerini belirtmiştir. Nadir Şah, Osmanlı Devleti elçisini kabul etmiştir. Elçi Mustafa Nazif Efendi'nin İran heyeti ile yaptığı görüşmeler neticesinde iki devlet arasında barış sağlanarak 1746 yılında bir antlaşma imzalanmıştır. İmzalanan bu antlaşma ile iki devlet arasında uzun süre devam eden savaşlar sona erdirilmiştir (Kimya, 2018, s. 55).

18. Yüzyılın ikinci yarısında tahta geçen Kerim Han'ın İran'da hüküm sürdüğü dönem, Osmanlı İmparatorları Sultan III. Mustafa (1757-1774) ve Sultan I. Abdülhamit (1774-1789) dönemlerine denk gelmektedir. III. Mustafa devrinde Osmanlı Devleti İran arasında siyasi, sosyal, ekonomik vb. herhangi bir anlaşmazlık yaşanmamıştır. Aslında bu dönemde Osmanlı dış siyaseti gerek batı ve kuzey cepheleri Avusturya, Venedik, Rusya'ya karşı olsun gerekse doğu cephesinde İran'a karşı olsun içinde bulunduğu durumlardan ötürü barış siyaseti takip etmiştir; bu barış politikası 1768'de Osmanlı-Rus harbi başlayana kadar devam etmiştir. Nadir Şah Afşar'ın Haziran 1747'de ölümüyle İran'da başlayan karışıklık on yıldan fazla sürmüştür. Bu dönemde gerek Sultan I. Mahmut gerekse de Sultan III. Mustafa'ya bu ülkenin işgaline yönelik defaten yapılan teşvikler bu imparatorlar tarafından dikkate alınmamış ve 1746 yılında yapılan Osmanlı- İran barış antlaşması hükümlerine sadık kalınmıştır (Ateş, 2008,s. 67-68).

Kerim Han zamanında Osmanlı ve İran ilişkilerinde sorun yaşanmasına neden olan konuların başında, Osmanlı-İran sınırının Irak bölgesinde bulunan Baban sancağı ve Baban ailesinin çıkardığı olaylar ve 1772 yılında Bağdat'ta yaşanan veba salgımında ölen İranlı tüccarların mallarının İran'da yaşayan ailelerine verilmemesi gelmektedir.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Baban aile mensubu Mehmet Paşa, Baban Sancağı mutasarrıflığı kardeşi Ahmet Paşa da Köysancak mutasarrıflığı görevinde bulunmuşlardır. Önceleri bu iki kardeş arasında çıkan anlaşmazlık ve Mehmet Paşa'nın kardeşi Ahmet Paşa'yı tutuklatması ve sonrasında diğer kardeşi Mahmut

Paşayı'da yakalamak istemesi üzerine Mahmut Paşa'nın kaçıp Bağdat Valisi Ömer Paşa'ya sığınması olayları tetiklemiştir. Bu durumu da bahane eden Mehmet Paşa, İran Hükümdarı Zend Kerim Han'a güvenerek bağlı bulunduğu Ömer Paşa'nın emirlerini dinlememeye başlamıştır. Bu olaylar sonucu Bağdat valisi Ömer Paşa, Mehmet Paşa'yı görevden almış yerine kendisine sığınan Mehmet Paşa'nın kardeşi Mahmut Paşa'yı görevlendirmiştir. Mahmut Paşa Bağdat'tan aldığı destekle Baban sancağı üzerine yürümüş ve Mehmet Paşa'dan burayı geri almıştır.

İki ülke arasında bu dönemde yaşanan bir başka gerginlik ise Bağdat'ın yüz kilometre güneybatısında bulunan ve Hz. Peygamberin torunu Hüseyin'in türbesinin bulunduğu Kerbela'yı ziyaret etmek isteyen İranlıların güvenlik meselesi olmuştur. İranlılar bu türbeyi ziyaret edebilmek için Kirmanşah yakınlarında bulunan Osmanlıya bağlı Derne sancağından geçmek zorunda kalmışlardır. Buradan geçen İranlıların malları talan edilerek gerginlik yaşanmasına sebep olunmuştur (Paşa, 1994, s. 341). Kerim Şahın ve İranlıların asıl istedikleri şey, İranlılar için adeta bir milli mesele olan Şiiliğin ve Şiilerce kutsal olarak görülen bu türbelerin buldukları Kerbele ve Necef gibi şehirleri ele geçirmek olmuştur (Ateş, 2008, s. 71).

Kerim Han, Ömer Paşa'yla yaşadığı husumeti bahane ederek, şikayetini Osmanlı Devleti'ne bildirmeden, Osmanlı için çok önemli olan Irak topraklarına büyük bir saldırı başlatmıştır. 1175 yılı Mart ayında gerçekleşen bu saldırılarda Basra ve Bağdat'ı hedef alan İran güçleri Derne, Mendelcin, Bedre şehirlerinde kanlı bir işgal gerçekleştirip bölgeyi talan etmişlerdir (Paşa, 1994, s. 340). Aynı dönemde 1768-1774 yılları arasında 6 yıl süren Osmanlı Rus savaşının yorgunluğunu ve aleyhte gerçekleşen antlaşmaların moral bozukluğunu yaşayan Devlet-i Aliyye, ekonomik açıdan da kötü bir durumla karşılaşmıştır. Bu devirde Sultan I. Abdülhamid İran ile savaş yerine barışçıl ilişkiler kurmak istemiştir. Fakat, Osmanlı Devleti, İran'a yönelik sürdürdüğü diplomatik temaslar ve Irak'ta, İran etkisine karşı almış olduğu önlemlerden bir sonuç alamamıştır. İran bu bölgede önce kendi desteklediği Kölemenleri etkin bir güç haline getirmiş, ardından Bağdat, Basra ve birçok şehri işgal ederek yağmalamıştır. Bağdat 13 aylık kuşatmanın ardından, hiçbir yardım göremediği için 17 Nisan 1776 tarihinde İran güçlerine teslim olmak zorunda kalmıştır. Basra ve Bağdat'ın İran'ın eline geçtiğini duyan Osmanlı Devleti bu ülkeye savaş ilanına karar vermiştir. Ancak Osmanlı'nın İran'a karşı savaş ilanının hemen

ardından, Irak'ta Osmanlı sınırında çatışmalar devam ederken; 1779 yılında Kerim Han'ın ölümü ve ardından başlayan taht kavgaları dolayısı ile İran güçlerinin Basra'yı boşaltmaları üzerine Irak, İran tehlikesinden kurtarılmıştır. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin Irak'taki hakimiyeti devam etmiştir.

Kerim Han'ın vefatından sonra Ağa Muhammed Han Kaçar hükümdarlığını ilan etmiştir (Karadeniz, 2006, s.68). Kısa süre içinde tüm İran coğrafyasına hâkim olan Muhammed Han Kaçar, Türklere ayrı bir önem vermiştir. Bu dönemde İran Türkleri, Türkiye'deki kadar özgür olamasalar da Hukuki anlamda Farslarla eşit vatandaşlık haklarına ve imtiyazlara sahip olmuştur (Gökdağ ve Heyet, 2013, s.52). Muhammed Han Kaçar, Rusların İran topraklarından hak iddia etmelerini ve Hazar Denizi kıyısında üs talep etmelerini kabul etmemiş ve Rusya'ya karşı savaşmıştır. Bakü'ye Rusların girmesi üzerine olaya müdahale etmiş ve Rusya'nın buradan ayrılmasını sağlamıştır. Ancak geri dönerken bir hain tarafından öldürülmüştür. Yerine ise yeğeni Feth Ali Şah geçmiştir (Çay, 2009, s.2).

Feth Ali Şah döneminde de özellikle Rusya, İngiltere ve Fransa ile mücadeleler sürmüştür. Rusya bu dönemde de İran'a karşı işgalci tutumunu sürdürmüştür. Rusya'nın yanı sıra İngiltere ve Fransa da bu dönemde kendi çıkarları için İran topraklarına özel ilgi göstermişlerdir. Feth Ali Şah, Fransa ve İngiltere'nin İran'a yönelik ilgisi doğrultusunda bu ülkelerle ortaklık sağlamış ve buna güvenerek Rusya'nın daha önce işgal ettiği toprakları geri almak için Rusya'ya karşı savaş açmıştır. Ancak kısa süre içinde İngiltere ve Fransa İran'a olan desteğini çekmiştir (Karadeniz, 2006, s.85). Feth Ali Şah döneminde 1804-1813 ve 1826-1828 yıllarında Rusya ile savaş yapılmış ve bu savaş sonrasında iki önemli anlaşma yapılmıştır. Bunlardan ilki 1813 tarihinde imzalanan Gülistan Antlaşması, ikincisi ise 1828 tarihinde imzalanan Türkmençay Antlaşmasıdır. Gülistan Antlaşmasına göre Azerbaycan toprakları ikiye bölünmüş ve Nahçıvan ve Erivan şehirleri haricinde kalan tüm şehirler Rusya'ya bırakılırken Aras nehrinin güneyi İran'a bırakılmıştır (Mustafayev, 2015, s.78). Türkmençay Antlaşması ile de Azerbaycan toprakları bugünkü halini alacak şekilde bir kez daha bölünmüştür (Akifoğlu, 2017, s.778). Türkmençay Antlaşmasına göre İran Rusya'ya pek çok taviz vermek zorunda kalsa da antlaşmanın ebedi olarak barış, dostluk ve iş birliği antlaşması şeklinde kabul edilmesi noktasında anlaşmışlardır. Söz konusu antlaşmaya göre, İran altı ay içinde Erivan ve

Nahçıvan bölgelerinden çekilerek bu toprakları Rusya'ya bırakmıştır (Yeşilot, 2008, s.189-191).

Feth Ali Şah'ın ölümünden sonra tahta oğlu Muhammed Mirza geçmiştir. 1835 yılında devlet yönetimini ele alan Muhammed Mirza, yönetimi esnasında bir yandan İngiltere ve Rusya ile uğraşırken diğer yandan da ülke içi taht kavgalarıyla mücadele etmek zorunda kalmış bundan dolayı güçlü bir yönetim kuramamıştır (Yazgan, 2019, s.36).

Şah Muhammed Mirza'dan sonra 1848 yılında yönetime Şah Nasıreddin gelmiştir. Şah Nasıreddin ülke içinde yaşanmakta olan Babiler İsyanıyla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu mücadeleden gelip çıkan Şah Nasıreddin Babilerin öncüsü konumundaki Seyyid Ali Muhammed'i Tebriz'de astırmıştır. Seyyid Ali Muhammed'in ölümü sonrasında ikiye bölünen Babiler, Nasıreddin Şah tarafından tamamen ortadan kaldırılmıştır (Karadeniz, 2006, s.180).

Şah Nasıreddin'in iktidarının devamı için dış güçlerden sürekli borç alması ve ülkedeki ekonomik sıkıntılara rağmen lüks yaşamını sürdürmesi halkın ciddi tepkisini çekmiştir.1896 yılında Abdüllazim Türbesini ziyaret için dışarıda bulunduğu bir esnada bir tüccar tarafından öldürülmüştür (Karacan, 2013, s.179).

Şah Nasıreddin'den sonra iktidara Muzaferiddün Şah gelmiştir. Rusların her isteğini yerine getirmeye çalışan Şah Muzaferiddün 1901 yılında halkın çok tepkisini çeken bir İngiliz sendikasına beş eyalet haricinde tüm İran genelinde petrol arama ve üretme imtiyazı vermiştir (Erol, 2007, s.20). İran 1905 yılında büyük bir ekonomik krizin içine girmiş ve bu kriz halk ayaklanmasını da beraberinde getirmiştir. Halk ayaklanmasındaki Protestolar ancak 1906 yılında Meşrutiyetin ilan edilmesi ile son bulmuştur (Yazgan, 2019, s.39). Meşrutiyeti onaylayıp meclisi açtıktan bir süre sonra ise Muzafferiddün Şah vefat etmiştir. Yerine ise Muhammed Ali Mirza Şah olmuştur. Göreve geldikten sonra uzun bir süre Anayasa metnini onaylamamıştır. Bundan dolayı da şah Muhammed Ali Mirza ile Meşrutiyetçiler arasındaki gerilim her geçen gün artmıştır. Şah meclis otoritesini sınırlandırmış ve bu sınırlandırma üzerine otomobiline bomba konularak öldürülmek istenmiş fakat o esnada bir başka araçta olduğu için herhangi bir zarar görmemiştir. Sonra yazlığına çekilen şah Tahran'a askeri vali olarak Kazak Tabur komutanı Albay Liyakhoff'u atamış ve bir süre sonra Kazak Taburuna

Meclisi bombalama görevini vermiştir. 23 Haziran 1908 tarihinde Meclis bombalanmış ve ardından kapatılmıştır. Ülke bu dönemde iç savaş içinde olmuştur (Bolat, 2016, s.336). Şah tarafından gerçekleştirilen darbe ile 1908 yılında meclis kapatılmış ve Tebriz hariç diğer şehirlerde meşrutiyet ortadan kaldırılmıştır. Tebriz halkı direnişe geçmiş ve bu direniş tüm ülkeyi etkileyerek diğer şehirlerde Şaha karşı direniş göstermeye başlamışlardır. Direnişçiler kısa sürede Gilan, İsfahan, Kazvin gibi önemli şehirleri ele geçirmişler ve 13 Haziran 1909 tarihinde Tahran'a girmişlerdir. 16 Haziran 1909 tarihinde Muhammed Ali Şah yönetimine son verilerek yerine oğlu Ahmed Şah getirilmiştir (Erol, 2007, s.35).

Ahmed Şah döneminde de ülke yeniden iç savaşı andıran karışıklık ortamına sürüklenmiş ve bu durumda ülke ekonomisini olumsuz etkilemiştir. I. Dünya savaşı İran'ın bu iç karışıklık dönemine denk gelmiş ve bundan dolayı İran tarafsızlığını ilan etmiştir. Ancak tarafsızlığın ilan edilmesine rağmen İran I. Dünya Savaşından büyük ölçüde etkilenmiştir (Erol, 2007, s.40).

1917 yılında Rusya'da gerçekleşen Bolşevik İhtilali İran tarihini derinden etkilemiştir. Bolşevik Devrimi sonrası Rusya yapılan antlaşmaları ve verilen imtiyazları geçersiz saymış ve bu dönemde İran'daki Urumiye kentini Rusların yardımıyla Süryaniler, Karadağ Bölgesini Şahsevenler, Erdebil kentini ise Çar ordusu yağmalamıştır. Rusya ve Osmanlı'nın İran topraklarından ayrılması ile İngiltere İran topraklarında güçlenmiştir. Afganistan'ın sınır güvenliğini bahane ederek güneyde bir polis gücü oluşturan İngiltere 1919 yılında İran'ı kendi sömürgesi ilan etmiş ancak Azerbaycan Türkü olan Ahmed Şah bunu kesin bir dille reddetmiştir. 1920 yılında baskılara dayanamayan Hükümet istifa etmiştir. İstekleri geri çevrilen İngiltere ile Rusya Ahmed Şaha darbe hazırlığına başlamıştır. Bu süreç uzun yıllardır ülkede süren Türk yönetiminin sonunu getirmiş ve artık İran Fars yönetimine geçmiştir (Erol, 2007, s.47).

Kazak Birlikleri komutanı olan Rıza Han 1921 yılında İran hükümetinde Seyid Tabatabai'nin olduğu ve İngiltere ile Rusya'nın en büyük işbirlikçisi olan hükümete karşı darbe hareketini başlatarak Tahran'a yönelik hareket etmiştir. Ahmed Şah tahtını korumak için tavizler vererek Rıza Hanı Silahlı Kuvvetler komutanı olarak atanmıştır. Ardından askeri başarılarından dolayı savunma bakanı olarak atanmıştır. Kısa süre

sonra ise Başbakan olarak atanmıştır. Ahmed Şah üzerindeki baskılardan dolayı sağlık problemlerini bahane ederek Avrupa'ya gitmiş ve bir daha da ülkeye geri dönmemiştir (Erol, 2007, s.50). Ahmed Şah'ın gidişi ile Rıza Han 12 Aralık 1925 tarihinde kendisini İran Şahı olarak ilan etmiştir.

2.2. Cumhuriyet Dönemi (İran İslam Devrimine Kadar)

Ankara'da meclisin kurulmasından kısa bir süre sonra Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile İran arasında siyasi ilişkiler başlamıştır. 28.06.1921 tarihinde İran Hükümeti Türkiye'ye bir sefaret göndermek istemiş hemen sonra da Ankara ve İstanbul'dan başka Trabzon'da da bir konsolosluk açmak istemiştir. TBMM'de bu girişimler üzerine İran'da bir konsolosluk açılması için girişimlerde bulunmuştur. Tahran'a sefir olarak atanan Muhittin Paşa Türk tarafından güven mektubunu Şah'a iletmesi; bu girişimlerin yanı sıra İran'da da hem İran halkı hem de hükümeti nezdine Atatürk'e ve yeni kurulan Cumhuriyete karşı oluşan sempatinin açıkça belli edilmesi ve ülkede gösteriler yapılması iki ülke arasındaki güven ve ilişkilerin olumlu yönde gelişmelerinin ilk adımları olmuştur (Kaştan, 2007, s. 1786).

Türkiye'de 23 Nisan 1920'de yeni bir rejimin temelleri atıldığı zaman benzer bir şekilde İran'da da Rıza Han Türkiye'deki rejime benzer bir rejime geçiş sürecini başlatmıştır. İki ülkede de bu rejim değişikliğinde ortak bir amaç hedeflenmiştir. Bu hedef, batılı devletlerin kurumsal yapı ve normlarına benzer bir şekilde modern bir yapıya sahip ve tam bağımsız bir ulus devlet inşa etmek olarak açıklanabilir. Hem resmi ideolojilerdeki din yerine milliyetçiliğin gelmesi hem de İngiltere gibi dış düşmanların benzer oluşu bu iki ülkeyi ve oluşturmaya çalıştıkları yeni rejimleri birbirine yaklaştırmıştır (Oran, 2013, s. 357).

Rıza Han örnek model olarak Türkiye Cumhuriyeti'ni alarak benzer reformlar yapmaya çalışmış olsa da yukarıda da bahsedildiği gibi önündeki engeller Mustafa Kemal'den çok daha fazla olmuştur. Türkiye'de Cumhuriyetin ilan edilmesinin İran'daki yankısı anında hissedilmiş ve kendi ülkelerinde de benzer bir rejim değişikliği olması gündeme gelmiştir. İran'lı aydınlar Kemalist modeli örnek olarak almaları ve benzer bir rejim değişikliği yapılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Fakat rejim değişikliğine giden yoldaki tüm bu olumlu değişiklikler yine Türkiye kaynaklı bir gelişme sonucu gerçekleşmemiştir. İran'da rejim değişikliği tartışmalarının yoğun

olarak yaşandığı bir dönemde, Türkiye’de 3 Mart 1924 tarihinde Atatürk tarafından Hilafet kaldırılmıştır. Bu haber kısa süre içinde İran’da etkisini çok sert bir şekilde göstermiş ve İran uleması Cumhuriyete karşı olduklarını çok net bir şekilde ifade etmiştir. Rıza Han ulemayı karşısına alamamış ve Kum’a giderek yayınlamış olduğu bir bildiriyle Cumhuriyete karşı olduğunu açıklamak zorunda kalmıştır. Bu olaydan sonra Tahran Türkiye Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal, Rıza Han’a, Türkiye’nin İran’da Cumhuriyet rejimini görmekten memnun olacağını iletmiştir. Ancak 1925 yılında yaşanan Kaçar hanedanlığının el değiştirerek Pehlevilere geçmesi gelişmesi yaşandı ve böylece İran’da rejim konusu askıya alınmıştır (Oran, 2013, s. 357-358).

Güzel ilerleyen Türk İran ilişkileri, özellikle Hilafetin kaldırılmasından sonraki ilk on yıl, İran’da; ulemanın da ağırlığını koymasıyla Türkiye’ye ve Rıza Şahın Türkiye ile kuracağı ilişkiye karşı güvensiz ve şüpheli yaklaşmasına neden olmuştur. Yine de İran yönetimi ve aydınları Türk yönetiminin uygulamaya koyduğu geniş çaplı devrimleri yakından takip ederek sempatiyle bakmışlardır. Bunların dışında Rıza Pehlevi’nin taç giyme töreninde Atatürk tarafından gönderilen mesajı okunmuş ve hediyesi taktim edilmiştir. Ayrıca bu törende etkileyici bir gösteri sergileyen ve İran’da büyük bir etki yaratan Türk tayyareciler getirmişlerdir (Oran, 2013, s. 358).

1932 yılından sonra iki ülke arasındaki ikili ilişkilerde hızlı bir düzelme yaşanmaya başlanmıştır. 1934 yılı Haziran’da Şah Rıza Pehlevi, Türkiye’ye bir ay sürecek bir ziyaret gerçekleştirmiş ve Türk-İran ilişkilerinin tarihteki en yakın olduğu dönemlerden biri gerçekleşmiştir. Türkiye’nin İngiltere’yle yakınlaşmasının sonucunda Rıza Şah’ın ziyareti bu ülke tarafından yakından takip edilmiştir. Dolayısıyla bu ziyaretle Dünya ülkelerinin yeni kurulan iki ülkenin uluslararası denge açısından nasıl bir tutum geliştireceklerini merak ettiklerini göstermektedir. O dönemde İngiltere, Türkiye ve İran’ı özellikle İran petroleriyle ilgili emellerinden dolayı aynı zamanda bu ülkeleri Sovyetler Birliği tehdidine karşı yakından takip ettiğini göstermektedir. Rıza Şah’ın Cumhuriyet kurma düşüncesine temkinli yaklaşan İngiltere kurulacak bir Cumhuriyetin İran’ın Sovyetler Birliğine yaklaşabilecek bir zemin oluşturabileceğini düşünmüş ve bu duruma hiçbir zaman sıcak bakmamıştır (Atuk, 2017, s. 225).

Şahın Türkiye ziyaretindeki önemli gelişmelerden biri, 17 Haziran tarihinde Atatürk'ün Şah onuruna verdiği yemek sonrası İngiltere büyükelçisi Sir Percy Loraine ile yaptığı özel görüşme olmuştur. Atatürk, İngiltere ile olan ilişkilerin geliştirilmesinin gerektiğini özellikle Sovyetler Birliği ile kurulacak ilişkilerin Türk-İngiliz dostluğuna zarar vermeyeceğini samimi bir şekilde ifade etmiştir (Şimşir, 1992, s. 73-75).

İngiltere Büyükelçisi Percy Loraine bu ziyaretle ilgili Londra'ya göndermiş olduğu raporda; Türkiye ve İngiltere arasındaki ilişkilerin gelişme aşamasında olduğundan bahsederek Atatürk'ün yakınında bulunan Fethi Okyar'ın Londra Büyükelçisi olarak atanmasının karşılıklı iyi niyet ve dostluk göstergesi olduğunu belirtmiştir (Uyar, 2007, s. 80).

“Ben askerim, sen komutansın”... (Arı, 2015)

Rıza Pehlevi'nin Türkiye ziyareti ileride İran'da yapılacak reformlar için bir fikir oluşturması açısından önemli olmuştur. Bir aylık bu ziyarette ülkede kara ve deniz yolu ile seyahat ederek Tebriz-Erzurum-Trabzon ticaret yolunu da görme şansı yakalayan Şah, Atatürk'ün Toplum Mühendisliği alanında yapmış olduğu çabalarından da etkilenmiştir. Zaten Türk tarafı da Şahı yapmış olduğu bu ziyaret sırasında ülkede yapılan reformlarla etkilemek istemiştir. Karadeniz seyahatini Yavuz gemisiyle yapan Şah için Ankara'da Özsoy adında özel olarak bir opera bestelenmiştir. Ülkesinin dışına ilk defa çıkan Rıza Şah, Türkiye'nin batılılaşma konusunda göstermiş olduğu gelişmeden çok etkilenmiş ve bu gezinin bir ay sürmesi bile Türkiye ile ilişkilere ne kadar önem verdiğini göstermiştir (Oran, 2013, s. 359).

1934 yılında Milletler Cemiyeti Konseyine aday olan İran, Türkiye lehine adaylıktan çekilmiş ve uluslararası alanda Türkiye ile dayanışma içinde olduğunu göstermiştir. Şahın gezisinin ardından Türkiye ve İran ilişkilerinde bu tarz siyasi hamlelere sık sık rastlanmıştır ve iki ülke kısa sürelide olsa altın çağını yaşamış denilebilir. Atatürk'ün ölümünün ardından İran'da bir ay yas ilan edilmiştir (Oran, 2013, s. 359).

Bu dönemde İran'la yaşanan tek anlaşmazlık Osmanlı döneminden kalan sınır sorunları olmuştur. 1932 yılında sınır sorunlarını çözen anlaşmalar imzalanana kadar 1913 yılında Osmanlıyla yapılan İstanbul Protokolü geçerli olmuştur. Bu sorunun çözülmesi özellikle Cumhuriyet döneminde bölgede yaşanan Kürt isyanlarında, isyancılar İran sınırından kaçarak gerçekleştirdikleri sınır ihlallerinin engellenmesine yönelik yapılmış bir düzenleme olmuştur. Aynı şekilde bölgede yaşayan Kürt aşiretleri de merkezi bir devlet otoritesine hiçbir zaman bağlı kalmamışlardır. İran tarafında da Kürt aşiretlerinin durumu Türkiye'deki Kürt aşiretleri gibi olunca, bölgede yaşayan aşiretler sınır tanımaz bir şekilde özerk bir yaşam tarzı geliştirmişlerdir. Bu yaşam tarzından dolayı başta hayvancılık olmak üzere benzer birçok faaliyetleri için sınırın iki tarafına da çok rahat girip çıkabilmişlerdir. Ağrı Dağı civarının rejim uygulamalarına karşı isyan edenlerin bir sığınma bölgesi olarak kullanılması yalnızca Türkiye'deki Kürt isyancılar tarafından değil İran tarafından da Pehlevi dönemindeki muhalifler tarafından da kullanılmıştır. İran'da sert bir şekilde uygulanmaya çalışılan kıyafet ile ilgili yasaklardan dolayı rahatsızlık duyan dini kesim, dini unvanların da kullanılmasının yasaklanması durumuna çok sert tepki göstermiştir. Rıza Şaha muhalif olan seyitler içinden bir grup, Ağrı Dağına giderek şapka devrimi konusunda ısrar edildiği takdirde İngiliz teb'asına geçecekleri yönünde hükümete bir muhtıra göndermişlerdir (Atuk, 2017, s. 231-232).

Özellikle Atatürk ve Rıza Şah döneminde Türkiye- İran arasındaki ilişkilerin en iyi dönemini yaşadığını söyleyebiliriz.

2.3. İran İslam Devrimi Sonrası Dönem (XXI. Yüzyıla Kadar)

1950'li yıllarda İran içinde güçlenen milliyetçi muhalefetin etkisi büyük olmuştur. Halkın büyük çoğunluğu ve Ulusalçı cephe İran petrolünün ulusallaştırılmasını istemiştir. Milliyetçi cephenin girişimleri sonucu İran petrolünün

ulusallaştırılması kararı meclis tarafından da onaylanmıştır. Ancak dönemin başbakanı Razmara bu politikaya karşı çıkmış ve bundan dolayı radikal dinci bir militan tarafından öldürülmüştür. Bunun üzerine Şah, Ulusal cepheyi yumuşatmak için başbakanlığa Muhammed Musaddık'ı getirmek zorunda kalmıştır. Musaddık iktidarından sonra Şah Muhammed Rıza Pehlevi, bir anlamda İslam devriminin önündeki engelleri de kaldırdığı düşünülen reformlar uygulamaya koymuştur. Ak Devrim adını verdiği bu reformlar 1962 yılında uygulamaya konulmuştur (Wikipedia, 2020a).

Ülkede siyasî olarak istikrarı sağlayan Şah, petrol gelirlerinin desteğiyle toplumda köklü sosyo-ekonomik değişiklikler gerçekleştirmeye başlamıştır. Ülke ekonomisi, halkın refahı gibi unsurlar göz önünde bulundurulduğunda, bu dönemde gözle görünür ciddi bir ilerleme sağlanmıştır. Ancak sanayi toplumuna bu hızlı geçişte yaşanan değişikliklere, toplumun ayak uydurmakta zorlandığı da görülmüştür. Şehirlerde büyüyen gecekondulaşma, yeni üretim biçimlerinden dolayı ortaya çıkan sanayi burjuvazisi ve sonucunda oluşan aşırı zengin bir kesim; yine fakir, işsiz, ekonomik ve siyasal olarak dışlanmış milyonlarca insandan oluşan öfkeli bir muhalefet oluşmuştur. Şah'ın uygulamaya çalıştığı reformlar; özellikle İran toplumu için büyük önem taşıyan küçük ve orta sınıf esnafın, toprak sahiplerinin ve ulemanın tepkisini çekmiştir. Toprak reformu, seçim reformu ve kadınlara oy hakkının tanınması gibi birçok alanda yapılan reformlara tepki olarak kendini gösteren Ak Devrim, tarıma dayalı ekonomiyi bitirip, bu alanlardaki istihdamı sanayi yatırımlarına yöneltmeyi amaçlamış ve böylelikle kapitalist bir ekonomik yapı oluşturulması hedeflenmiştir. Yine Şah tarafından düşünülen ulus inşasına bir engel olarak görülen İran'da önemli bir yeri olan "çarşı" da bu şekilde ortadan kaldırılması planlanıyordu. Bu reformların dış politikadaki yansıması ise İran'ın bölgede ABD'nin önemli bir müttefiki olmaya başlaması olarak gerçekleşmiştir. 1970'lerde petrol piyasasının artması ülkedeki modernleşme hareketleri ve önemli bir sanayi atılımını gerçekleştiren İran, bir yandan da satın aldığı gelişmiş askeri teçhizat ve silahlarla askeri güç haline gelmiş ve Basra Körfezi'ndeki askeri varlığını pekiştirmiştir (Wikipedia, 2020b).

Ak Devrim ve sonrasında gerçekleşen reformların tehdit ettiği sınıflar ve kadınlara oy hakkı tanınması konuları başta olmak üzere yeniliklere karşı çıkan ulema sınıfının hareketi, yoksul milyonların da desteğiyle İslam Devrim'ine giden sürecin

önünü açmıştır. Seçim reformuna ulemanın tepkisi sonucu çıkan olaylarda birçok kişi ölmüştür. Ayetullah Humeyni, ilk olarak bu olaylar sırasında, siyasal ve dini bir önder olarak ortaya çıkmıştır. Çıkan olaylardan sorumlu tutularak tutuklanmış ve 18 ay cezaevinde kalmıştır. 1964'te bırakılmasından sonra ABD hükümetini sert bir şekilde eleştiren Humeyni, Şah tarafından sürgüne gönderilmiştir. Türkiye, Irak ve Fransa'ya sürgüne gönderilen Humeyni, Şah'ı eleştirmeye devam etmiştir (Wikipedia, 2020b).

1979 yılında İran, Rıza Pehlevi han yönetimindeki Anayasal monarşiden, Ayetullah Ruhullah Humeyni yönetimindeki İslam hukuku ve burada da Şii mezhebinin yapısını esas alan İslam Cumhuriyeti olmuştur. İran'da yaşanan devrim tüm dünyanın ilgisinin bu bölge üzerine dönmesine neden olmuştur. İran'da tarihi boyunca ilk kez böyle bir şey gerçekleşmiştir. Binlerce yıllık monarşi geleneği olan İran bu geleneği sonlandırarak yeni bir yönetim biçimine geçmiştir. Aslında bu devrim yalnızca binlerce yıllık monarşiyi değil aynı zamanda İran'ın iç dış siyasetinin de kökten değişmesine neden olmuştur. Devrimin başarıya ulaşmasındaki en önemli nedenlerinden birisi hiç şüphesiz devrim için gerekli olan uygun zeminin bulunması diğeri de Humeyni'nin liderlik unsurunu, Şia'nın ideoloji unsurunu ve Halk (bütün gruplar) unsurunun aynı noktada buluşması olmuştur. İran Devrimi, bu toplum içerisinde bulunan radikal dindarlarla, liberallerin ve hatta en sol görüşlere hâkim olanlar ve komünistlerin bir arada ortak bir şekilde mücadele yürüttükleri bir halk devrimi özelliği göstermektedir. Fakat daha sonra gelişen olaylar devrimi Ulemanın devrimi yapmıştır. Bunun nedeni ise; Humeyni gibi önemli bir faktörün bulunmasının gösterilebilmesinin yanında, farklı siyasi görüşlerin tamamının ortaklaşa başardığı bir devrimi bir grubun sahiplenmesi 'Devrim Çalma' olarak da görüldüğü söylenebilir. İran İslam Devriminin sebepleri genel olarak ekonomik, sosyal, siyasal ve dini sebepler olarak gösterilmiştir. İran'ın refah düzeyinin arttırılmasında petrol geliri gibi bir unsur olmasına rağmen, silahlanmaya çok ciddi paralar harcandığı için petrolden elde edilen gelir halkın refahına yansımamıştır. Diğer yandan elde edilen gelirlerin toplumdaki bireyler arasında eşit dağıtılmaması, vatandaşlar arasında artarak devam eden yolsuzluk söylentileri, aşırı lüks ve şatafatın milletin tepkisini çekmesi ve vatandaşın yaşadığı işsizlik ve maddi sıkıntıya bağlı fakirliğini kimseye anlatamaması toplumu patlama noktasına getirmiştir. Özellikle Savak'ın şah rejimini korumak için toplum üzerinde baskı aracı olarak kullanılması, Saray bürokrasisinin halktan kopuk olması, bütün meşru eleştiri yollarının kapalı tutulması toplumsal patlamayı

tetiklemiştir. Halkın inançlarına uygun olmayan yaşam tarzı, aşırı batı taklidi ve hayranlığı ile olumsuz tavırları ile göze batan bürokrasi ve Saray toplumunda çok ciddi rahatsızlık uyandırmaya başlamıştır (Gürcemal, 2016, s. 297).

Türkiye İran'da yaşanan İslami devrimi, halkın talepleri doğrultusunda gerçekleştirilen ve bizzat içinde halkın olduğu meşru bir rejim değişikliği olarak görmüş ve bundan dolayı sakin karşılayarak İran ile ilişkilerinde herhangi bir değişikliğe gitmemiştir. Dönemin iktidarı Bülent Ecevit hükümeti 13 Şubat 1979 tarihinde İran İslam Cumhuriyet'ini tanıdığını açıklamıştır. Türkiye'nin bu hamlesi birazda politiktir. İran ile kayda değer önemli ekonomik ticari ilişkileri bulunmaktadır. Aynı zamanda uluslararası ortamda dışlanan İran'ın, Sovyetler Birliğiyle yakınlaşması demek, dünyada istenmeyen bir müttefiklik oluşmasına neden olacaktır. Türkiye bu düşüncesini ulusların kendi kaderlerini kendilerinin tayin etme prensibine ve ülkelerin iç işlerine karışmama ilkesine dayandırmaktadır. Bir diğer önemli sebep ise İran'ın bölgede güçsüz ve etkisiz olması Türkiye'nin güvenliğini tehdit edecek yeni unsurların oluşmasına veya var olan unsurların güçlenmesine neden olacaktır. İran'da yaşayan Kürt nüfusunun ayaklanmasının Türkiye'de de olumsuz sonuçlar doğuracağı açıktır. Amerika'da ilk başlarda olumsuz açıklamalar yayınlamamıştır. Sovyetler Birliği ile olan rekabetin en sert olduğu bir dönemde İran'ın Sovyetlerin siyasal sistemine karşı bir rejime destek vermeyi uygun görmüştür. Uluslararası platformda yalnız kalan İran, iç dengelerini oluştururken, dışardan tepki görmemek için başta Türkiye olmak üzere komşularına ve çevre ülkelere dostça mesajlar göndermiş ve bu ülkelerle ilişkilerini olumlu bir yöne çevirmek istemiştir. Türkiye, İran'dan gelen bu tavrı olumlu karşılamış ve iki ülke arasında dostça ilişkiler geliştirme çabaları başlamıştır. Türkiye Müslüman bir ülke olmasına rağmen, diğer Müslüman ülkelere daha farklı bir biçimde ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal açıdan gelişmiş bir ülkedir. Türkiye mevcut bu yapıyla hem dünyada tek hem de İran'ın Batı'nın gelişmemiş Müslüman ülkeleri sömürerek geliştiği tezini de çürüten bir ülke olmuştur. Dolayısıyla İran İslam Cumhuriyeti'nin bu zamana kadar ileri sürdüğü tezler Türkiye'nin varlığı nedeniyle geçerlilik kazanmamaktadır. Bundan dolayı, İran İslam Cumhuriyeti kurulduğundan bugüne Türkiye'ye karşı her zaman çekingen bir yaklaşım sergilemiştir. İslam dünyasında önemli bir model olan Türkiye bu yönüyle İran İslam Cumhuriyeti rejimine karşı alternatif bir rejime sahip olmuştur. İslam Devrimi sonrası Ortadoğu'da, diğer devletlerin de İran'a karşı olan bakış açıları ve İran algıları değişmiştir. Devrimin

kendi ülkelerine ihraç edilme riski bu coğrafyadaki diğer ülkeleri de oldukça rahatsız etmiştir. Türkiye’de benzer bir rahatsızlık ve tedirginliği yaşamıştır. Çünkü Türkiye hem Müslüman hem de modern bir görünüme sahip olmasının yanında, batı ülkeleri ile olan iyi ilişkileri İran için bir tehdit unsuru oluşturmaktadır. İran ise ne olursa olsun, nasıl olursa olsun rejimlerinin ihraç edilmesi gerektiği düşüncesi hakimdir (Görçün, 2016, s. 5-8).

İran devriminin önderi Humeyni, temel amacının “İslami kuralları esas alan bir dünya düzeninin kurulmasına çalışmak” olduğunu ilan etmiştir. Yaşanan devrimle birlikte, bu devrimle ortaya çıkan siyasi görüşün dünyaya yayılması, İran’ın dış politikasının temelini oluşturmaktadır. 1979 yılından bu zamana kadar İran, ülkesindeki rejimi Türkiye’de yayma çabalarını sürdürmüştür. Türkiye ile İran arasındaki ekonomik ilişkiler; Türkiye’nin yeni rejimi tanınmasıyla artış göstermiştir. Dışişleri Bakanlığı bünyesinde özel birimler oluşturan İran, çoğu ülkede uyguladığı gibi Türkiye’deki İslami hareketlere verdiği desteği büyükelçilik ve konsolosluklar eliyle örgütlemek istemiştir. Tahran yönetiminin hem yurtdışındaki İslamcı örgütlerle bilgi alışverişi yaptığı, hem de somutlaşan eylemler ve faaliyetler yürüttüğü ülkeler arasında Türkiye üçüncü sırada bulunmaktadır. İran İslam Cumhuriyeti’nin dış politikasını belirleyici yapan İslami esaslar ile ideolojik yaklaşımlar olmuştur. Humeyni’nin kurmuş olduğu İran İslam Cumhuriyeti bir önceki dönemin tüm siyasi ve sosyal sistemini yok saymıştır. Bu döneme ait var olan tüm kurumlar ortadan kaldırılmış ve İslami kurallara uygun yeni kurumlar ihdas edilmiştir. Devrimle beraber gelen değişim rüzgârı İran’ı genel anlamda Batı, özel anlamda ise ABD ve İsrail düşmanı haline getirmiştir. İran Batı’ya, kendisine yapılacak bir saldırı karşısında Irak ve Afganistan gibi olmayacağını ve bu eylemin faturasının batı için çok ağır olabileceğini hissettirmesi, İran devriminin uluslararası bir gelişme olduğunu göstermektedir. Batı dünyası, radikal İslami çevrelerinde nüfuza sahip olan bir İran’ın nükleer güce sahip olmasını istememektedir. Bu açıdan bakıldığında batılılar için nükleerleşmiş bir İran büyük bir tehdit olarak görülmüştür. (Muran & Gürkan, 2009, s. 1-10).

Türkiye, İran’ın Nükleer silah geliştirerek kitle imha silahlarına sahip olması, terörizmi destekleme, siyasal İslam olgusunu kendi ülkesi dışına da ihraç etme, Orta Doğu barış sürecine engel olma ve ülke içindeki totaliter şeriat rejimi modeli gibi

konulardan endişe duymuştur ancak Türkiye, İran'ın köklü rejim değişikliğine dönük Batı'nın sert ve radikal politikalarından yana da olmamıştır. Türkiye ve İran'ın, tarihi köklü geçmişleri ve sahip oldukları kültürel zenginlikleri, her iki devlete iş birliği imkânı ve ihtiyacı sunmaktadır. İran, Türkiye üzerinden Avrupa pazarlarına, Türkiye'de, İran üzerinden Orta Asya, Kafkasya ve Hazar Havzası pazarlarına ulaşma imkânı bulmaktadır. İki ülkenin çeşitli ekonomik ilişkileri kurma potansiyellerinin yüksek olması, jeopolitik konumları ve her ülkeye farklı stratejik, ekonomik ilişkiler kurması, ithalat, ihracat artırıcı imkanlar sunması gibi ortak çalışma alanları oluşmaktadır (Muran & Gürkan, 2009, s. 10-26).

3. BÖLÜM

XXI. YÜZYILDA TÜRKİYE – İRAN İLİŞKİLERİ

3.1. Siyasi İlişkiler

İran çok eski zamanlardan günümüze kadar varlığını sürdürmüş, çok fazla etnik unsuru bünyesinde barındıran, jeopolitik, demografik, ekonomik ve uluslararası siyaset açısından oldukça önemli bir Orta Doğu ülkesidir. İran, M.Ö. 625 yılına kadar uzanan tarihi Pers ve Med İmparatorlukları'nın günümüzdeki devamı sayılır (Sarıkaya,2012,s.4).

İran 560 km'lik bir sınırı Türkiye ile paylaşan önemli bir komşu ülkemizdir. Sahip olduğu bu sınır 400 yıldır bir değişime uğramamıştır. Türkiye'nin, İran'da Tahran Büyükelçiliğinin yanı sıra Urumiye ve Tebriz Başkonsoloslukları bulunmaktadır. İran ise ülkemizde Ankara Büyükelçiliği'nin yanı sıra İstanbul, Erzurum ve Trabzon Başkonsolosluklarıyla temsil edilmektedir. İran'la ikili ilişkiler içişlerine karışmama, karşılıklı saygı ve iyi komşuluk ilkeleri temelinde geliştirilmekte ve genel olarak istikrarlı bir yükseliş çizgisi izlemektedir (Gürcebal, 2016, s. 58).

Yıllardır süregelen iki ülke arasında var olan ilişkiler de hem mücadeleler hem de rekabetler olmuştur. 17 Mayıs 1639 tarihinde imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması ile iki komşu ülke, aralarında devam eden savaşlara son vermek istemiştir. Kasr-ı Şirin anlaşmasından sonra iki ülke birkaç kez karşı karşıya gelse de 1639 da ki bu Antlaşma ile çizilen sınır hiç değişime uğramamıştır. Ortak sınıra sahip olmaları nedeniyle iki ülke arasındaki rekabet sürekliliğini korumuş ancak iki ülke farklı alanlarda iş birliği geliştirmeyi de başarmışlardır. Özellikle 2000'li yıllar itibariyle ikili ilişkilerdeki olumlu hava büyük bir ivme kazanmıştır (Kahraman, 2013, s. 91).

Türkiye ve İran arasında 1990'lı yıllarda İran'ın PKK'ya verdiği destekten dolayı önemli bir biçimde kötüleşen siyasi ve ekonomik ilişkiler 2000'li yıllarda yeniden gelişmeye başlamıştır. Bu çerçevede, Türkiye İran ilişkileri 2000'lerdeki ekonomik kaygılardan önemli ölçüde etkilenmiş ve Küresel ve bölgesel sistemdeki politik ve ekonomik değişimler Türk-İran ilişkilerinin gelişmesine de önemli katkı

sağlamıştır. Bu durumun Türk dış politikasının dönüşümünden ve ticaret devletinin yükselişinden kaynaklandığı da söylenebilir (Eruysal, 2010, s. 134-135).

İran ile Türkiye arasında giderek düzelmeye başlayan ilişkiler, 1998 yılında İran'da yaşanan öğrenci olayları, 2000- 2001 yıllarında Türk-İran ilişkileri ağırlıklı olarak Kürt sorunu ve terör örgütü PKK ekseninde şekillenmiştir. Özellikle sınır güvenliği ve terörle mücadele konusunda iki ülkenin kurduğu ortak komisyonlarla sorunlar büyük ölçüde giderilmeye çalışılmış ve daha sonra ikili ziyaretlerde de artış başlamasıyla sorunlar ciddi manada çözüme kavuşturulmuştur. Karşılıklı yapılan ziyaretler sadece diplomasiyle sınırlı kalmamış, ticaret heyetleri de karşılıklı olarak gidip-gelmeye başlamış ve bu da ekonomik ilişkilerin gelişmesine vesile olmuştur. Fakat 2001'de ABD'ye yönelik gerçekleşen 11 Eylül saldırılarından sonra dengeler bir kez daha değişmiştir. ABD'nin politika değişikliğine giderek Önleyici Savaş doktrinini faaliyete alması ve Rusya'nın da buna destek vermesi İran'ın, teröre karşı savaşta dışlanmasına neden olmuştur. Bu kırılğan süreçte Türkiye, İran'a yönelik iş birliği adımlarını her zamankinden daha dikkatli atmak zorunda kalmış, dengeli bir politikadan yana olmak zorunda kalmıştır (Salihli, 2011, s. 194).

Tarihin en büyük ve kanlı terör eylemi olarak görülen 11 Eylül saldırılarının gerçekleşmesi sonrasında, ABD'nin, Orta Doğu başta olmak üzere dünya politikası sertleşmiştir. 11 Eylül sonrası dönemde, ABD Başkanı George Bush'un yapmış olduğu yıllık konuşmasında İran'ı, Irak ve Kuzey Kore'nin yanında şer ekseninde göstermesiyle ilişkilerdeki gerginlik tırmanma sürecine girmiştir. ABD, küresel terörü hedef alarak Afganistan ve Irak'a müdahaleler gerçekleştirerek Orta Doğu'ya yerleşmiştir. ABD'nin Orta Doğu'ya askeri gücü ve üsleriyle yerleşmesinin ardından, kendisi ve dünya için yakın dönemde en büyük tehlike olarak İran'ın nükleer politikasını, rejimini ve terör örgütlerine verdiği desteği görmüştür. İran'ın coğrafi olarak dünyanın en önemli enerji merkezlerinin ortasında yer alması, Basra Körfezi ve Hürmüz Boğazı'ndaki stratejik konumu, zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip olması, ABD açısından bölgesel ve küresel çıkarları için İran mutlaka kontrol edilmesi gereken bir ülke olarak değerlendirilmiştir. ABD yönetimi 2006 yılı Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi'nde, İran'ı kastederek Amerika Birleşik Devletleri'nin düşman olarak gördüğü rejimlere ya da nükleer ve kimyasal silahlara sahip olduğunu düşündüğü devletlere operasyon düzenlemekten kaçınmayacağını belirtmiştir. Belgeye göre, bu

hedef ABD'nin nükleer programı nedeniyle İran'la aralarında devam eden gerginlikte izlediği politikasına da işaret etmektedir. Ancak gerginliğin önlenmesi için diplomatik çabaların önemi vurgulanırken, gerekli her türlü tedbirin alınacağı belirtilmektedir. ABD'nin çıkarlarını korumak için güç kullanabileceğinin altı çizilmiştir. Washington, gerekirse, kendini savunma prensibi doğrultusunda, düşmanın saldırısının yeri ve zamanı kesinlik kazanmamış olsa dahi, saldırılar meydana gelmeden önce güç kullanabileceklerini belirtmişlerdir. (Özpek, 2012, s.192-195).

11 Eylül saldırısından sonra Amerika Birleşik Devletleri, küresel terörizme karşı savaş başlattığını tüm dünyaya ilan etmiş ve özellikle 11 Eylül saldırılarını gerçekleştiren teröristlerin Müslüman ülkelerden olmalarını gerekçe göstererek terörle mücadelede Müslüman Devletleri hedef almasına neden olmuştur. 11 Eylül saldırısı sonrasında Amerika Birleşik Devletleri Afganistan'a savaş açmış ve Afganistan'daki Taliban rejimine son vermiştir. Afganistan'da Taliban rejiminin yıkılmasından hemen sonra ise Ortadoğu'da terör örgütlerini maddi olarak desteklediğine inandığı Irak'a bir operasyonun hazırlıklarının sinyallerini vermiştir (Özpek, 2012, s. 183-215).

Dünya üzerinde tüm bunlar yaşanırken Türkiye, siyasal ve ekonomik anlamda ciddi problemlerle boğuşmakta ve dış politika alanında da önemli savrulmalar ve belirsizlikler içerisindeydi. 2002 Genel Seçimlerinin ardından güçlü bir şekilde iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi, dış politikasını Ortadoğu eksenli ilişkilerin geliştirilmesi ve bölge ülkeleri ile ekonomik, siyasi ve kültürel alanda iş birliğinin geliştirilmesi üzerine kurmuştur. Amerika Birleşik Devleti, tarihe ikinci Körfez Savaşı olarak da geçen 20 Mart 2003 tarihinde Irak'a özgürlük ve demokrasi getireceği teziyle Irak'ta mevcut bulunan yönetimi devirmek için askeri operasyon düzenler. İkinci Körfez Savaşı'nın hedefinde Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin'in devrilmesi vardır. Amerika Birleşik Devletleri dünya kamuoyuna Irak'ta kimyasal silah bulunduğu iddiasıyla operasyona meşruiyet kazandırmaya çalışmıştır. Amerika Birleşik Devletleri Irak operasyonuna başlamadan önce Irak'ın sınır komşusu olan Türkiye'den topraklarını kullanarak Irak'a geçiş izni ister ve karşılığında da Türk Silahlı Kuvvetlerinin Kuzey Irak'ta konuşlanabileceğini vaat eder. Ancak "Türk Silahlı Kuvvetlerinin yabancı ülkelere gönderilmesi, yabancı ülkelerin silahlı kuvvetler unsurlarının altı ay boyunca Türkiye'de bulunmasına izin verilmesine ilişkin Başbakanlık Tezkeresi" Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde bir Mart günü reddedilir

(Ceylan & Uslu, 2012). Tezkerenin TBMM tarafından reddedilmesi sonrası Türkiye-Amerika Birleşik Devletleri ilişkileri ciddi şekilde gerilir. ABD'nin Irak'a düzenlediği bu ciddi askeri operasyon sırasında Türkiye Amerika Birleşik Devletleri askerlerinin kendi topraklarını kullanmasına onay vermez. Ancak ABD ile sağlanılmaya çalışılan istikrarın devamı için ABD yönetimi ile Irak'ta iş birliğini devam ettirmiştir. Bu dönemde iktidarda bulunan AK Parti hükümeti yine Amerika Birleşik Devletleri'nin Suriye ve İran ile ilgili isteklerini geri çevirerek iki ülke ile olan siyasi ilişkilerini geliştirmiştir. AK Parti hükümeti bölgede aktif bir şekilde dış politikasını sürdürmek ve Amerika Birleşik Devletleri ile olan siyasi ilişkilerini düzeltmek için bu dönemde Amerika Birleşik Devletleri'nin öncülüğündeki Büyük Ortadoğu Projesi'ne önemli bir destek sağlamıştır (Bağcı & Sinkaya, 2006, s. 21-37).

Amerika Birleşik Devletleri'nin Irak'a yönelik gerçekleştirdiği operasyonda özellikle Irak'ın kuzey kesiminde yerleşik olan Kuzey Irak Bölgesel Kürt Yönetimi ile ortak hareket etmesi, Kürt Milliyetçiliğinin tetiklenmesine ve güçlenmesine neden olmuştur (Özpek, 2012, s. 192-193). İkinci Körfez Savaşı sonrası bu bölgede ortaya çıkan Kürt Milliyetçiliği; Türkiye, İran ve Suriye'nin ortak sorunu haline de gelmiştir. Kürt Milliyetçiliğinin gelişmesi ile birlikte Kuzey Irak'ta bağımsız bir Kürt Devletinin kurulma ihtimali üzerine Türkiye ve İran aralarındaki ilişkiyi geliştirmeye ve güçlendirmeye önem vermişler ve vermeye de devam etmektedirler.

Türkiye'nin Büyük Ortadoğu Projesindeki aktif tutumu bölge ülkeleri tarafından tam olarak tasvip edilmese de 1 Mart tezkeresinde Amerika Birleşik Devletleri'ne, topraklarında konuşlanma izni vermemesi ve ABD'nin baskısına rağmen hem İran hem de Suriye ile ilişkilerini geliştirmesi sebebiyle bölge ülkelerinin Türkiye'ye bakışı değişmeye başlamıştır. Türkiye'yi bölgede Batı'nın menfaatlerini gerçekleştirmeye çalışan ileri karakolu olarak gören bölge ülkeleri artık Türkiye'nin Amerika Birleşik Devletleri'nden bağımsız bir politika izlediği kanaatine varmışlardır. Adalet ve Kalkınma Partisinin genel manada İslami kimliğinin yanı sıra iktidarda reformcu bir profil sergilemesi ve Avrupa Birliği üyelik perspektifi Ortadoğu ülkeleri arasında Türkiye'ye karşı duyulan ilgiyi ve güveni de artırmıştır (Dağı, 2006, s. 167-188).

AK Parti'nin 2002 de iktidara geldiği dönemlerde İran'ın uluslararası toplumla ilişkileri çok bozuktur. Özellikle İran'ın uranyum zenginleştirme çalışmaları başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere uluslararası toplum tarafından nükleer silah geliştirme ve üretme faaliyetine dönüşebileceği endişesiyle tepki ile karşılanmış ve karşılanmaya da devam etmektedir. İran ile ilişkilerin gelişmesi yönünde önemli adımlar atan Türkiye, İran'a yönelik askeri bir müdahaleye karşı çıkmakta ve sorunun diplomatik yöntemlerle çözümlenmesi gerektiğini savunmaktadır (Kahraman, 2013, s. 105). Çünkü İran'a yapılacak askeri bir müdahale sınır komşusu olan Türkiye'yi de içine çekebilecek ekonomik ve siyasi olarak Türkiye'ye çok büyük zararlar verebilecektir. Türkiye açısından istenmeyen bir durum olan İran'a askeri müdahale bu nedenle Türkiye tarafından kabul görmemiş ve Türkiye sorunun barışçıl yollarla çözümlenmesini desteklemiştir (Silahçioğlu, 2006, s. 139-140).

Bölgemizde bunlar yaşanırken ve Amerika Birleşik Devletleri ile Irak arasındaki savaş sürerken AK Parti Hükümeti'nde birtakım değişiklikler meydana gelir. AK Parti Genel Başkanı olan Recep Tayip Erdoğan'ın seçim yasaklısı olduğu için seçimlere girememe yasağı ortadan kalkar. Recep Tayyip Erdoğan, yapılan seçimle hükümeti kurar ve başbakanlık görevini Abdullah Gül'den devralıp ülkenin yeni Başbakanı olur. Daha sonra ise Abdullah Gül Dışişleri Bakanı olur ve tekrar Bakanlar Kurulu'nda görev almaya başlar (Poyraz, 2009, s. 148).

Eski Başbakan yeni Dış işleri Bakanı olan Abdullah Gül İran'ın Başkenti Tahran'a resmi bir ziyaret gerçekleştirir ve bu ziyarette, İran Dışişleri Bakanı Harazi başta olmak üzere birçok yetkili ile önemli görüşmeler yapar. Görüşmelerin ana konusu Körfez Savaşı ve bölgenin güvenlik sorunları olur. Yapılan görüşmelerde İranlı yetkililer Türkiye'nin bölgeye asker göndermemesini isterler ve iki ülkenin Dışişleri Bakanları olarak içinde buldukları bölgenin ortak çıkarları için birlikte hareket edilmesi konusunda ortak görüş birliğine varırlar (Olson, 2004, s. 159).

Amerika'nın Irak'a müdahale etmesinden sonra Kuzey Irak'ta Kürt Milliyetçiliği tavan yapmış ve bağımsızlık hareketlerinin artmıştır. Bu durum Türkiye ve İran'ı endişelendirmiş ve bu güvenlik endişesi üzerine iki ülke güvenlik konusunda iş birliğine giderek birlikte hareket etme kararı almışlardır. Yapılan görüşmeler sonucu 2004 yılı temmuz ayında İran PKK'yı terör örgütü olarak kabul etmiş, Türkiye de İran

karşıtı Halkın Mücahitleri Örgütü'nü terör örgütü olarak kabul etmiştir. İran ve Türkiye PKK ve PKK'nın İran'da faaliyet gösteren kolu PJAK terörü ile mücadelede iş birliği yapmaya başlamışlardır. (Karacasulu, 2010, s. 203-219).

Bu dönemde Türkiye'nin Batı ülkelerine sunduğu mesaj; İran'ı uluslararası sisteme dâhil etme yönünde olmuştur. İran geçmişten günümüze kadim tarihi, Orta Asya ve Ortadoğu'da kültürel ve dini etkinliği ile önemli bir ülke olmuştur. Ortadoğu ve Orta Asya'ya yönelik ciddi politikalar üreten ve kadim bağları olan Türkiye ile İran arasında hep bir rekabet olmuştur. Ancak Türkiye'nin enerjiye duyduğu gereksinim İran'ın ise Türkiye üzerinden kendisine uygulanan yaptırımları esnetmek ve sonlandırma arzusu ile birlikte ortak güvenlik endişeleri birlikteliği de beraberinde getirmiştir. Bu dönemde Türkiye ve İran arasında ekonomik ve kültürel ilişkiler de önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Aynı zamanda İran'ın nükleer faaliyetlerinden dolayı meydana gelen uluslararası gerilime Türkiye'nin çözüm için aracı olma çabaları da Türkiye- İran arasında oluşan yakınlaşmanın sebeplerinden biri olmuştur. Türkiye'nin AK Parti iktidarı zamanında İran ile yakınlaşmasının ciddi bir sebebi ise PKK Terör örgütü ve PKK Terör örgütünün İran'daki kolu olan PJAK'ın Türkiye'ye yönelik sürdürdüğü saldırılardır. Bu saldırıların önlenmesi konusunda Türkiye – İran ile ilişkilerini iyi tutmak istemiştir. Ayrıca Irak'ın kuzeyinde bir Kürt devletinin kurulmasının engellenmesine yönelik iki ülkenin ortak yaptığı çalışmalar iki ülke arasında yakınlaşmaya ve işbirliğine neden olmuştur (Oran, 2013b, s. 451).

Geçmişten günümüze İran ve Türkiye'nin kimliklerinin ve rejimlerinin benzer olmaması, onların küresel sistemdeki mevcut durumlarını, bölgesel politikalarını ve ikili ilişkilerini önemli bir biçimde etkilemiştir. İran, Fars kültürü merkezli ve İslam'ın Şia mezhebi merkezli bir kültürel yapı tanımlanarak benimsenirken Türkiye ise, Türk kültürü merkezli ve genel itibarıyla İslam'ın Sünni mezhebi merkezli bir kültürel yapı benimsemiştir. İki ülkenin iki farklı kültürel yapı tanımlanması, Orta Doğu, Orta Asya ve Kafkasya politikalarının anlaşılmasında ciddi bir rol oynamıştır. Bu kültürel havza siyasal sistemde temsil edildikleri zaman, Türkiye ve İran arasında problemler gün yüzüne çıkmıştır. 1979'daki İran İslam Devrimi'nden sonra iki ülke ilişkileri bunun açık göstergesidir. Bu dönemde Şii kimliği siyasallaşmıştır. İran'da Şiiliğin siyasallaşmasıyla, farklı iki kimliğe sahip iki ülkenin ilişkileri de bozulmaya başlamıştır. (Gürkaş, 2011, s. 105)

Rejim farklılığı açısından Türkiye ve İran, 1979 İran İslam Devrimi'nin ardından tam manasıyla birbirlerine ters düşmeye başlamıştır. İran, İslam'ın Şia yorumuna bağlı olarak şeriat devleti kurmuştur. Şiilik İran'ın önemli ve belirleyici bir unsuru olmuştur. Türkiye ise laik bir devlet kurmuş ve laikliği siyasal sisteminin ciddi ve en önemli unsuru olarak görmektedir. Ayrıca Türkiye, kendini Batılı ve Batı kültürü içinde görmek isterken İran ise Batıyı kötülüğün kaynağı olarak görmüştür. Her devletin kendi güvenliğini korumak ve bölgede önemli bir güç olabilmek amacıyla bulunduğu coğrafyada kendi stratejik amaçlarına hizmet edecek nüfuz alanına sahip olma ve bunu genişletme arzusu devrimin ilk zamanlarında İran İslam Cumhuriyeti'nin temel politikası olmuştur. Bu politika doğrultusunda rejim ihracı, İran dış politikasının ciddi bir unsuru olmuş ve İran İslam devrimi sonrasındaki söylemler laik, demokratik hukuk devleti düşüncesinde olan Türkiye ile İran arasında siyasi durumun sarsılmasına yol açmıştır. İran sahip olduğu rejimin yayılcı söylemleri ile Türkiye'de taban bulmayı ve kendi rejimini korumayı amaçlamıştır (Kahraman, 2013, s. 80).

İran İslam Devrimi'nin önderi Humeyni'nin ölmesinin ardından, 1989'da Haşimi Rafsancani'nin Cumhurbaşkanı olmasıyla dış politikada Irak-İran savaşının izlerini silmek ve bölgesel yalnızlıktan kurtulmak için daha yumuşak politikalar izlemeye başlamıştır. Cumhurbaşkanı Rafsancani'nin olması Türkiye açısından olumlu karşılanmıştır. Humeyni'den sonra Rehberlik makamına seçilen Ali Hamaney'in, Humeyni'nin sert politikalarının sürmesini savunan grubun lideri olması ise adeta İran'da iki başlı bir yönetim ortaya çıkarmıştır. İki ülkenin etnik yapısı da İran ile Türkiye arasındaki ilişkileri etkileyen en önemli unsurlardan biri olmuştur. İran ve Türkiye arasında sorun teşkil eden en önemli etnik unsur Azeri Türkleridir. (Graham & Lesser, 2000, s. 106).

İran, Türkiye'ye Azeri Türkleri konusunda hep şüphe ile yaklaşmış ve Türkiye'nin, ülkesindeki Azerileri etkileyebileceğini ve İran'ı bölebileceğini düşünmüştür. Türkiye'nin de Azerbaycan'a yönelik politikaları ve bir bölge ülkesi olması, İran açısından durumu daha da karmaşık hale getirmektedir. İran da bu kültürel etkileşimden korkmakta, Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye arasında var olan yakınlığın kendi topraklarındaki Azerilerle Türkiye arasında da yaşanmasından çekinmektedir. Ayrıca İran, Türkiye ile Azerbaycan'ın yakınlaşmasını dengelemek ve

ülkesinde mevcut olan Azeri ve Ermeni unsurları göz önünde bulundurmak amacıyla, Ermenistan'la daha sıkı ilişki içine girmektedir (Aras, 1996, s. 33).

İran ile Türkiye arasında var olan ilişkileri etkileyen diğer bir etnik unsur ise Kürtler'dir. İran içindeki Kürtler'in varlığı İran'ın bölgesel alandaki diğer ilişkilerini de etkilemektedir. Bölgedeki farklı ülkeler arasında dağılmış bulunan Kürt nüfus sadece İran'ın değil diğer bölge ülkelerinin de dış politikalarını etkileyen önemli bir faktördür. Kürtler, İran'ın Türkiye ile ilişkilerinde ve Irak politikasında ağırlığını hissettirmektedir. İran'ın etnik yapısı içinde önemli olan ve Türkiye-İran ilişkilerini etkileyen bir diğer unsur ise Ermenilerdir. İran, ülkesinde bulunan Ermeni nüfusun etkisinde ve çıkarları çerçevesinde bölgesel politikalarda söz konusu nüfustan yararlanmış ve kuzeyinde yer alan Ermenistan ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Bu durum İran'ın Kafkasya'da kurulan Türk-Azeri ittifakını hem kırmak için yapılmış karşı bir ittifak ve hem de bu bölgedeki izolasyondan kurtulmak için yapılmış bir yakınlaşmadır. Bu durum da Kafkasya'da Türkiye-İran ilişkilerini gerilmesine yol açmaktadır (Kahraman, 2013, s. 81).

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkiye'nin inisiyatifi ile Ekonomik İş Birliği Teşkilatının (ECO) Orta Asya ülkelerini ve Afganistan'ı kapsayarak genişlemesi Türkiye, İran ve Pakistan arasında stratejik bir iş birliği oluşturmuştur. Hazar'ın güneyinden geçen Avrasya bağlantısını ve tarihi İpek Yolu ekonomi politikasını canlandıracağı düşünülen bu hamle Rusya ve ABD'yi tedirgin etmektedir. ABD, İran'ın ECO üzerinden Avrasya sisteminde etkin bir konuma gelme ihtimalini, Rusya da bu iş birliğinin tarihi Türk-Rus rekabetinde Türkiye'nin stratejik potansiyelini güçlendirmesinden tedirgin olmaktadır. Türkiye Rusya'nın tedirginliğini gidermek ve AB'ye alternatif mesaj ulaştırmak için Karadeniz Ekonomik İş Birliğini (KEİ) devreye koymuş ancak bu kez de İran'ın ECO üzerinden tedirgin olmasına neden olmuştur. Türkiye bu minvalde ABD ile ortak strateji arayışları ve Orta Asya açılımına yönelmesi Rusya ve İran'ın birbirine yaklaşmasına neden olmaktadır (Davutoğlu, 2015,s.479-482).

Türkiye-İran ilişkileri, genel itibariyle Orta Doğu, Kafkaslar ve Orta Asya'dan oluşan üç farklı çerçevede gerçekleşmektedir. Bu üç bölgede de hem Türkiye'nin hem de İran'ın kültürel etkileri, ekonomik ve siyasi çıkarları vardır. Ancak belirli

zamanlarda bölgesel faktörler, iki ülkenin politikaları ve bölge dışı aktörlerinde etkileri ile Türkiye ve İran'ın bu bölgelerdeki etkinlikleri ve çıkarları arasında bir denge kurulmaktadır. Bölgedeki jeopolitik yapının çarpıcı bir şekilde değiştiği zamanlarda Türkiye ile İran arasındaki denge de bozulmakta ve yeni bir denge sağlanıncaya kadar iki ülke rekabete girmektedir. Mesela 1990'ların başında Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla bu bölgelerdeki jeopolitik yapı tamamen değişmiş iki ülke Orta Doğu, Kafkasya ve Orta Asya'da rekabete girişmiştir. 1990'ların sonlarına doğru bu bölgelerde göreceli olarak istikrar sağlanmışsa da 11 Eylül saldırıları ve bölgeye etkileri bölgedeki jeopolitik dengelerin yeniden değişmesine neden olmuştur. Jeopolitik dengelerdeki bu değişim Türkiye-İran ilişkilerini farklı şekillerde etkilemiştir (Kahraman, 2013, s. 82).

Türkiye 2002 yılında Millî Görüş çizgisinden gelen AK Partinin iktidara gelmesiyle birlikte bu dönemde “Komşularla sıfır sorun” ilkesi doğrultusunda diğer komşu ülkeler ve bölge devletleriyle olduğu gibi İran’la da ilişkilerini iş birliği ve uzlaşma eksenli bir temele oturtmaya çalışmıştır. Bu çalışmanın temel amacı ise, İran’la gerekli olanın altında bulunan ticaret oranının artırılması ile Türkiye’nin ekonomik kalkınmasını da sağlamak ve bu şekilde dış politikanın bir başka amacı olan yer aldığı bölgede merkez ülke olma yolunda ilerlemektir. “Kazan-kazan” amacı doğrultusunda bakıldığında, bu yeni iş birliği amaçlı ilişki şekliyle Türkiye’nin yanında İran’ın da fayda amacı gütmesi ve böylece bölgenin bir iş birliği havzası olması amaçlanmıştır. Avrupa Birliği’nde olduğu gibi, karşılıklı bağımlılık ilişkisi seviyesinin çok yüksek olduğu bu işbirliği havzasının meydana getirilmesi bölgede kalıcı barışın sağlanmasının en önemli şartı olarak görülmektedir (İnat & Telci, 2009, s. 96).

AK Parti Hükümetleri döneminde İran’la ekonomiyle ilgili olan birçok anlaşma gerçekleştirilmiştir. Bu anlaşmalardan birisi de otomotiv sektöründe olup BMC firması tarafından yapılmıştır. Türkiye ve İran arasında 2002 yılında olduğu gibi 2003 yılında da doğalgaz fiyatlarının yüksekliği gündeme gelmiş ancak İran bu konuda uzlaşmacı bir tavır sergilememiştir. Bu dönemde Türkiye'den İran tarafına açılan Gürbulak sınır kapısındaki tesisleri hizmete sokulmuştur (Genççiftçi, 2015, s. 86-97).

Bu dönemde yaşanan bir başka önemli olay ise İran’ın Batı ve Amerika ile yaşamış olduğu nükleer krizin, Türkiye İran ilişkilerine yansımaları olmuştur. Hemen ilk

başlarda Türkiye ile İran arasındaki ilişkilerde ABD etkisini göstermiştir. ABD Türkiye'nin İran'a kontrollü ve temkinli yakınlaşmasını istemiştir. 2003 yılı sonlarında Amerika ve Avrupa'nın, İran'a Nükleer silah konusunda yapmış olduğu baskı ve Eylül 2003'te Amerika ve Avrupa ülkelerinin, nükleer silah konusunda İran'a ultimatov vermeleri olmuştur. Türkiye'de bu gurupta yer almıştır. Diğer taraftan, İran'da nükleer silah yapılabilecek olması, uzun menzilli füzeler geliştirilmesi Türkiye Cumhuriyeti'ni de kaygılandırmıştır. 2004 senesinde düzenlenen D8 Toplantısı'na katılmak üzere Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer 17 Şubat 2004 tarihinde İran'a gitmiş ardından iade-i ziyaret olarak İran Cumhurbaşkanı Hatemi'nin Türkiye'ye yapacağı ziyaret ilişkilerin geliştirilmesi adına önemli olarak görülmüştür. Ancak İran meclisinin İran Cumhurbaşkanı'nın Türkiye ile ilgili yapacağı anlaşmaların meclisin onayı alınarak yapılması gerektiğini deklare etmesi üzerine Hatemi, Türkiye'ye yapacağı ziyareti iptal etmek zorunda kalmıştır (Genççiftçi, 2015, s. 86-97).

2004 yılı Türkiye-İran ilişkilerinde önemli ve yeni bir sürece girildiği bir dönem olmuştur. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan İran'a resmi bir ziyaret gerçekleştirmiş ve gerçekleştirilen bu ziyaret iki ülke arasında devam eden ilişkiler açısından önemli bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Zira 2003 yılında iki ülke arasındaki ticaret hacmi 2,4 milyar dolar olarak gerçekleşirken, Türkiye'nin İran' a ihracatı %91'lik bir artış göstermiştir (akparti, 2012). 2004 Şubat ayında Tahran'da gerçekleşen D-8 İslam Birliği zirvesinde iki ülke Cumhurbaşkanı'nın ilişkilerin gelişmesindeki ortak görüş ve isteği geleceğe dönük beklentilerin artmasına etken olmuştur. Bu süreçte İran'dan doğalgaz alımı anlaşmalarının yapılması ve Türk şirketlerinin İran'a yatırım yapmaları ikili ilişkilerin gelişmesi yönündeki önemli gelişmeler olarak öne çıkmaktadır (Karacasulu, 2010, s. 214).

2005 senesinde Türkiye ile İran arasında yaşanan siyasi ilişkiler bu iki ülkenin yeniden farklı noktalara savrulma riskiyle baş başa kalacak şekilde gerilemiştir. Bu durumun birden fazla sebebinin olması yanında; asıl önemli sebepleri arasında İran'ın içişlerindeki sorunların çoğalması ve Ahmedinecad'ın Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra, Amerika ve Avrupa ülkelerinin İran'a, nükleer faaliyetlerini askıya alması için baskı yapması olmuştur (Bilbilik, 2006, s. 19). İran da ki bu durumun aksine Türkiye ise 2005'te AB ile resmen müzakerelere başlamış ve böylece 42 yıllık AB sürecinde önemli bir adım atılmış olmuştur. Ekonomik alanda İran hükümetinin yapmış olduğu

birçok hamle ile ekonomide iyileşme sürecine girilmiş, Türkiye ekonomisinde yaşanan gelişme yabancı yatırımcıların Türkiye'ye yatırım yapma konusunda önlerini açmıştır (Ersun, 2006, s. 9).

3 Ağustos 2005 tarihinde İran Cumhurbaşkanı olan ve 3 Ağustos 2013 tarihine kadar cumhurbaşkanlığı yapan Mahmut Ahmedinecad, göreve geldiği ilk günden itibaren ABD ve Batı ülkelerinin hassasiyetle üzerinde durduğu Nükleer tesisler konusunda kararlı olmuş Öyle ki İsfahan'da nükleer enerji tesisini resmen faaliyete açmış ve özellikle kendisi ziyaret ederek basında yer almasını sağlamıştır. İran ve Avrupa Birliği arasında yapılan birçok görüşmeye ve anlaşmaya rağmen Amerika'nın iddiaları konusunda ikna olmaması ve uygulamış olduğu uluslararası baskılar neticesinde yaşanan gerilim hiç azalmamıştır üstelik 2006 yılında yapılan AEA oylamasında 27 evet oyuna karşın 3 hayır oyu ile İran, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyine sevk edilmiştir. Bu kararı İran tarafı çok sert bir şekilde eleştirmiş ve ilişkiler neredeyse karşılıklı olarak bitme noktasına gelmiştir (Köse, 2006, s. 83).

İran'ın bu sert tavrı ve açıklamaları sonrası 2006 yılında, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi İran'a ek süre vermiş ve bu sürenin sonuna kadar İran'dan herhangi bir olumlu geri bildirimde bulunmasını beklemiştir. Bu ek süreye rağmen İran tarafından herhangi bir olumlu cevap gelmemesi neticesinde, 2008 yılı mart ayı içerisinde Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından İran'a ekonomik yaptırım kararı alınmış olup; İran'ın ülke dışında bulunan mal varlıklarına yönelik ilave kısıtlamalar getirilmiş ve mevcut yaptırımlar sertleştirilmiştir. Amerika, Rusya, Çin, İngiltere, Fransa ve Almanya'yla birlikte oluşan (Almanya + 1) P5+1 ülkeleri 2009 senesinde yeniden bir antlaşma hazırlamış ve tarafların arasında İsviçre'nin Cenevre şehrinde yeniden görüşmeler başlatılmıştır. Bu görüşmeler Dünya kamuoyunda olumlu karşılanmış ve İran'la yaşanan sorunların çözümüne yönelik büyük umutlar doğmasına neden olmuştur. Amerika ve Rusya başta olmak üzere tarafların büyük çoğunluğu antlaşmanın tanınmış olduğunu dünya kamuoyuna duyurmuştur. Fakat İran tarafından, daha sonra yapılan açıklamalarda; zenginleştirilmiş uranyum kullanımının Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı tarafından denetlenecek bir yerde depolanmasını belirtmiş, bunun üzerine Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı Başkanı Muhammed el- Baradey, zenginleştirilmiş uranyumun Türkiye'de depolanabileceğini belirtmiştir. Baradey tarafından yapılan bu açıklamadan hemen sonra Türkiye'nin, İran'daki nükleer sorunla

alakalı olarak aktif bir şekilde rol almaya başlamış ve barışçıl bir tavır sergileyerek aynı zamanda uluslararası antlaşmalar uyarınca diğer tüm ülkeler gibi İran'da da nükleer çalışmaların yapılma hakkının olduğunu savunmuştur. Aynı zamanda Türkiye İran'a uygulanan yaptırımların İran'ı istikrarsızlaştırdığı ve bununla sorunun çözümünü imkânsız hale getirdiğini ifade etmiştir. Brezilya'nın da temaslarıyla İran ile birçok kez görüşülmüş ve sonrasında Brezilya, İran ve Türkiye Dışişleri Bakanları arasında 17 Mayıs 2010'da Nükleer Takas Anlaşması imzalanmıştır (CNN, 2010). Bu adım ABD tarafından yeterli görülmemiş ve Haziran 2010 tarihinde BMGK'da Türkiye ve Brezilya'nın hayır oyu kullanmasına rağmen İran'a yönelik yeni yaptırımların uygulanmasına yönelik karar alınmıştır. Diğer yandan Türkiye'nin İran'ın Uranyum zenginleştirme ve nükleer programıyla ilgili bazı endişeleri olmuştur. Nükleer güce sahip olan İran'ın bölgedeki etkinliğinin artacağı, bölgede silahlanma başlatacağı ve Türkiye'nin stratejik öneminin azalacağı düşünceleri Türkiye'nin gündemini meşgul etmiştir (Seta, 2006).

Her şeye rağmen bu dönem de Ekonomik alanda İran ile ticaret hacmimizin arttığı görülmüştür. Fakat böylesi bir yükseliş İran'ın yararına olmuştur. Türkiye ve İran arasındaki yükselen ve güçlenen ticari, ekonomik ilişkiler neticesinde gümrükteki tarifelerde indirimle gidilmesi kararlaştırılmıştır. İran ve Türkiye arasında 2006 yılına değin yaşanan en önemli ve yoğun görüşülen konu, hiç kuşkusuz doğalgaz olmuştur. Bu meselede Türkiye güçlenen ekonomisiyle birlikte İran ile daha büyük ölçekli antlaşmalar yapmayı amaçlamış ancak Amerika'nın getirdiği kısıtlamalar neticesinde Türkiye, Yirmi milyar doların üzerinde herhangi bir ticari anlaşma gerçekleştirilememiştir (Genççiftçi, 2015, s. 86-97).

Türkiye – İran arasında yapılan ziyaretler ve görüşmeler ilişkileri her yönden geliştirmiştir. Bunlardan biri de Eğitim alanında olmuş ve İran ile Türkiye arasında 19 Haziran 2006 tarihinde İki ülke arasındaki uzun zamanlı tarihi ve kültürel bağları göz önünde bulundurarak, eğitim iş birliği anlaşması imzalanmıştır. Bu İş birliği anlaşmasına göre:

1. İki ülke arasında eğitim bağlarının güçlendirilmesi için çaba gösterilecek.
2. Ölçme ve değerlendirme metotları ve eğitim belgelerinin tanınması ile ders programları konularını incelemek üzere bilgi ve belge değişiminde bulunulacak.

3. İki ülke birbirlerini bölgesel ve uluslararası alanda düzenledikleri eğitim çalışmaları, sanatsal festivaller, konferanslar, seminerler, bilimsel ve sportif faaliyetler ile Öğrenci Olimpiyatlarına davet edecekler ve bu tarz etkinliklere katılmak isteyenlere gerekli kolaylığı sağlayacak.

4. Taraflar Müfredat ve ders kitabı geliştirme alanlarında bilgi ve kaynak değişiminde bulunacaklardır:

5. Okul öncesi, ilk ve orta öğretim ile her iki ülkenin de ilgi alanına giren diğer konularda uzman değişimi gerçekleştirecekler.

6. Türkiye ve İran, karşılıklı kitap fuarları düzenlemek, sergi açmak, tiyatro oyunları sahnelemek, Çocuklara yönelik boyama kitabı, film ve kukla gösterisi alanlarında bilgi değişiminde ve tecrübe paylaşımında bulunmak gibi alanlarda yetişkinlerin ve gençlerin eğitimi ile ilgili olarak işbirliğini teşvik edeceklerdir (Resmi Gazete, 2020).

AK Parti tarafından kurulan 60. hükümet dönemi Türkiye ve İran'ın Batı ülkeleri ile yaşamış olduğu Nükleer sorunun çözümüne yönelik uluslararası alanda çaba harcamış ve bu dönemin sonlarına doğru Türkiye ile İran arasında ticaret hacmi tarih boyunca en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Ancak 2010 yılının sonlarında başlayan Arap baharı adı verilen ve arkasından yaşanan Suriye olayları ve bu konularda iki ülkenin farklı tutumu ilişkilerin istenmeyen bir boyuta taşınmasına neden olmuştur. 61. AK Parti iktidarı zamanında ise İran ile ilişkiler yükselişten sonra düşüşe geçmeye başlamıştır. 2012 yılında 21.000 doları bulan ticaret hacmi 2012 yılında, Suriye krizine bağlı olarak 14 milyarda kalmıştır (Genççiftçi, 2015, s. 86-97)

Baskıcı rejimlere karşı isyan hareketinin yaşandığı Tunus ve Mısır sürecine hem İran hem de Türkiye Arap Baharı diyerek olumlu yaklaşmış ve bu süreçte kendilerine rol biçmeye başlamışlardır. Fakat isyan Suriye'ye sıçrayınca Türkiye ve İran arasında farklı uçlara savrulmuşlardır (Korkmaz, 2014, s. 87). Suriye ve ardından ortaya çıkan Yemen ve İşiit krizi ile ilişkiler iyice gerilmiştir. Ancak karşılıklı temel ticari ve siyasi ilişkiler devam etmiştir. İran'ın Batı ve ABD ile aynı masaya oturması da İran'ı Türkiye'ye karşı biraz pervasız yapmıştır. Çünkü daha önce İran ile Batı arasında arabuluculuk yapan Türkiye'nin rolünü İran kendisi almıştır. 61. Hükümet dönemimde Türkiye – İran arasındaki ilişkiler gergin başlamıştır. Suriye'de 2011

yılında başlayan ayaklanma Türkiye İran ilişkilerinde en önemli gerginlik ve kırılma nedeni olmuştur. Türkiye Suriye'ye müdahale edilmesini savunarak Batı bloğunda yer almış İran ise Şam yönetimini destekleyen Rusya ve Çin ile ortak tavır almıştır. Zamanla gerilen ilişkiler sonucu, Taraflar 2013'ün ikinci yarısına kadar saflarını keskin çizgilerle belirlemiştir. Türkiye muhalifleri desteklerken, İran Esad'ı ve Şii militan Hizbullah'ı desteklemiş ve böylece Suriye de sonu belirsiz bir iç savaş başlatılmıştır (Al Jazeera, 2014).

Suriye, Türkiye için tarih boyunca önemli bir sınır komşusu olmuştur. Suriye'deki siyasi istikrarsızlık, Türkiye için bazı temel endişelere neden olmaktadır. Türkiye'nin, rejim karşıtlarına destek sağlaması ve Esad rejiminin ortadan kalkması konusundaki baskısı, İran ile olan ilişkileri olumsuz manada etkilemiştir (Gürcebal, 2016, s. 59). Türkiye, Suriye'deki Esad karşıtı muhalefete destek olmuş, örgütlenmesine yardımcı olmuş ve mültecilere kapılarını ardına kadar açmıştır. Aslında bir manada İran ve Türkiye Suriye topraklarında dolaylı bir savaşa girmiştir. Bu süreçten sonra karşılıklı suçlamalar ve gerilimler meydana gelmiş, İran askeri ve dini kanadından Türkiye'ye yönelik çok sert açıklamalar gelmesine rağmen Türkiye daha diplomatik eleştiriler yapmıştır. Türkiye'nin İsrail ve Batının eşgüdümünde bir siyaset izlediğini söyleyen İranlı askeri yetkililerin yanı sıra, din adamları Türkiye'nin mezhepsel ırkçılık yaptığını dile getirmiştir (Uygur, 2012, s. 11). 2011'de başlayan Suriye krizi ile birlikte Türkiye - İran ilişkilerinde ciddi bir savrulma yaşanmış, bütün birikmiş sorunlar gün yüzüne çıkmış, fakat ilişkiler kopmamıştır (Dialılı & Kellner, 2013, s. 39).

AK Parti hükümetleri döneminde İran'la ilişkiler ilk zamanları çok çabuk mesafe kat etmiştir. Hatta İran'ın önde gelen yetkilileri, Türkiye ile geçmişte çözülmemeyen birçok kalıcı sorunu Adalet ve Kalkınma Partisi döneminde çözüme kavuşturdıklarını, iki ülke arasındaki ilişkilerde şu ana kadarki en iyi dönemin yaşandığını ve herhangi bir güçlkle karşılaşılmadığını belirtmişlerdir. Bu dönem Türkiye ile İran arasındaki ilişkiler için geçmişten gelen soğuk ve mesafeli tutum yerini samimi ve yakın ilişkiler şeklinde cereyan etmiştir. Yine bu dönem Türkiye ve İran arasında ekonomik ve kültürel ilişkilerin yoğunlaşması sayesinde iki ülke birbirine daha fazla yakınlaşma fırsatı bulmuştur. Aslında bu dönemde yakınlaşmayı kolaylaştıran ve mecbur kılan birçok sebep oluşmuştur. Türkiye'de ekonominin

büyümesi ile ortaya çıkan enerji ihtiyacının artması ve İran'ın ambargoyu Türkiye üzerinden aşma planları yakınlaşmanın en önemli sebepleri olmuştur. Irak'ın işgalinden sonra bağımsız Kürdistan'ın kurulma ihtimali her iki ülke tarafından çok büyük bir tehdit olarak değerlendirilmiş ve karşılıklı iş birliğini kaçınılmaz kılmıştır. Yine ABD'nin 11 Eylül sonrası Orta doğuya yerleşmesi güvenlik endişesinin artmasına neden olmuş ve iki ülkeyi birbirine yakınlaştırmıştır. İlişkilerin gelişmesi ve artmasına önemli bir etken olarak sayılabilecek bir diğer durum ise AK Parti kadrolarının önceki hükümetlere nazaran İran'la ilişkilere daha sıcak bakmaları ilişkilerin ilerlemesini kolaylaştırmıştır (Genççiftçi, 2015, s. 86-97).

Bu dönemde Türkiye'nin ihtiyaç ve zorunluluklardan dolayı İran ve Ortadoğu'yu önceleyen dış politika uygulamaları Türk Kamuoyunda eksen kayması tartışmalarını başlatmış fakat daha sonra yapılan açıklamalar ile böyle bir kaymanın söz konusu olmadığı, aslında ilişkilerin Batıyı rahatsız etmeden ilerletildiği anlaşılmıştır (Çandar, 2020). Ortadoğu ülkeleri ve Batı arasındaki arabuluculuk görevi üstlenmesi ve kendi ülke menfaatlerinden dolayı bu arabuluculuk görevini gerçekleştirdiğini ifade eden Türkiye, önceki dönemlere göre çok daha kararlı ve cesur adımlar atmıştır. Bu sayede eksen kayması iddiaları ile yapılan eleştirilerin haksız olduğunu göstermek için Türkiye, İran konusundaki uluslararası siyasetinde bir yandan AB diğer taraftan Amerika ile ilişkilerini sıcak ve kontrol altında tutmaya özen ve çaba göstermiştir (Günay, 2011).

Türkiye İran ile yürüttüğü ilişkilerde NATO ve ABD müttefiki olmasından dolayı alacağı bazı kararlarda ikilem yaşamıştır. İki tarafı da karşısına almak istemeyen Türkiye, milli çıkarlarını korumak için ince diplomatik manevralar yapmak durumunda kalmıştır. Türkiye Bir taraftan ABD ile olan ilişkilerini bozmamaya çalışmış diğer taraftan da İran ile arasını iyi tutmaya çalışmıştır (Genççiftçi, 2015, s. 86-97). Fakat taraflar arasındaki Filistin sorununa yaklaşım farklılıkları, İran'ın Nükleer Çalışmaları ve Arap Baharı- Suriye krizi gibi çeşitli fikir ve eylem ayrılıkları mevcudiyetini korumaktadır.

İsrail'in Filistin topraklarını işgal etmesi ile meydana gelen sorun ilk günden beri Türkiye'nin tepkisini çekmiş ve İsrail tüm Dünya kamuoyu önünde Türkiye tarafından defalarca sert bir şekilde eleştirilmiştir. Türkiye bu sorunun yaşandığı ilk

andan itibaren Filistin'in yanında olduğunu belirterek imkanları ölçüsünde, Filistin'e destek olmuştur. Son 10, 15 yıllık periyoda bakıldığında ise Türkiye'nin Filistin konusunda çok daha ciddi, somut ve etkin adımlar attığı gözlenmektedir. Bu tip girişimler Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkilerini olumsuz etkilemiş ve bölgesel dengelerin değişmesine de yol açmıştır (Şenocak, 2016, s. 2-3).

Filistin meselesi İran'ında ilgi odağında olmuş ve özellikle 1979 yılından sonra adeta İran'ın bir iç meselesi olarak görülmüştür. Filistin konusu İran'da kimi zaman ideolojik bir anlam ve uyanışın sembolü haline getirilmiş, cadde isimlerinden askeri birliklere kadar Kudüs ve Filistin temalı isimler sembolleştirilerek İran'ın İslami ideolojisini besleyen bir kaynak haline dönüştürülmüştür (Domazeti, 2018, s. 1)

İsrail ile İran'ın arasının hiç iyi olmamasına rağmen ilk başlarda Türkiye ve İsrail arasında böyle bir problemden söz edilemezken özellikle son dönemlerde Türkiye'nin İsrail'in Filistin'e yönelik tutumuna ilişkin çıkışları Türkiye – İsrail ilişkilerini germiş bu durum İsrail ile arasının iyi olmadığı İran'ı memnun etmekle kalmamış İran'ın, İsrail'le olan ilişkilerinden ötürü Türkiye'ye karşı duyduğu güvensizliği de büyük ölçüde ikinci plana itmiştir (Cihangir, 2010, s. 86)

İran'a yönelik Nükleer çalışmaları dolayısıyla 2006 yılında ambargo kararı alan Batılı ülkelerin tüm baskılarına rağmen Türkiye bu konuda çekimser bir tavır sergilemiş ve Birleşmiş Milletler tarafından alınmayan hiçbir ambargo kararını uygulamayacağını bildirmiştir (Doğan, 2016, s. 2)

Türkiye'nin İran nükleer krizine barışçıl çözüm bulma çabaları, bölgesel politikalarının önündeki engelleri göstermesi ve kendi gücünün sınırlarını hatırlatması bakımından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Türkiye'nin İran'a yönelik NATO'nun ABD öncülüğünde geliştirdiği Füze Kalkanı Projesi, Türkiye'nin güvenlik bağlamında Batı ittifakı ile bağlarını sürdürmeye devam edeceğini göstermiştir. Yaşanan bu gelişmeler Türkiye'nin ileride yapılacak müzakerelerde alacağı rol açısından uluslararası aktörleri bölgeden dışlama politikalarının yumuşamaya başladığını ortaya koymuştur (Ürküt, 2013, s. 156-157).

Tunus'ta üniversite diplomalı bir seyyar satıcının 2011 yılında kendisini yakmasıyla başlayan süreç tartışılabilir olsa, Arap Baharı olarak adlandırılmış fakat

Ortadoğu bölgesine baharın geldiğini söylemek mümkün olmamıştır. Bu olay Ortadoğu'daki tüm dengeleri değiştirirken, Türkiye'nin başta İran olmak üzere bölge ülkeleri ile olan ilişkilerini kökünden sarsarak ilişkileri tersine çevirmiştir. Arap Baharı öncesi birçok ülke ile ortak bakanlar kurulu toplantıları yapılırken Arap Baharı sonrası aynı ülkeler ile neredeyse savaşın eşiğine gelinmiştir (Dialılı & Kellner, 2013, s. 39)

Baskıcı rejimlere karşı isyan hareketinin Tunus ve Mısır sürecine hem İran hem de Türkiye ilk başta olumlu yaklaşmış ve kendilerine rol biçmeye başlamışlardır. Fakat olaylar Suriye'ye sıçrayınca Türkiye ve İran arasında tam zıt bir politika oluşmuştur. Ortadoğu'daki halk hareketlerini önce "İslami uyanış" ve İran Devrimi'nin bir uzantısı olarak gören İran, olaylar Suriye topraklarına sıçrayınca aynısını diyememiş ve Esad yönetiminin yanında yer almıştır. Türkiye ise İran'ın aksine Muhaliflerin yanında yer almıştır. İran tavrını fiiliyata geçirerek Esad'a silah, para ve asker takviyesi yapmıştır (Korkmaz, 2014, s. 87)

Türkiye bu süreçte muhalifleri destekleyerek Özgür Suriye Ordusu'nun (ÖSO) kurulmasına destek olmuştur. 29 Temmuz 2011 tarihinde İstanbul'da Riyad el-Esad öncülüğünde Türkiye'nin destekleri ile Özgür Suriye Ordusu kurulmuştur. Başlangıçta ÖSO'yu akrabaları katledilen aşiret üyeleri ve rejim ordusundan ayrılan subaylar oluşturmuş olsa da rejimin giderek artan baskısı ve yaptığı katliamlar ÖSO'ya olan halk desteğini arttırmış ve bu muhalif yapının genişlemesini sağlamıştır. ÖSO'nun kuruluş amacının rejimi sona erdirmek olması onu, rejime destek veren güvenlik güçlerinin hedefi haline getirmiştir. Bu gergin ortamda ortaya çıkan Özgür Suriye Ordusu (ÖSO), devrimin silahlı gücü olup ilk iki yıl silahlı savunma yapan herkesin ortak adı olmuştur. Başlangıçtaki ilkelerinden birisi devrime silah karıştırılmaması olan muhalifler, uluslararası toplumdan bekledikleri desteği görememeleri ve rejimin sert tutumuna sessiz kalınması üzerine hem taleplerini elde edebilmek hem de rejime karşı kendilerini savunmak amacıyla silahlı direnişe başlamışlardır (Öğütücü, 2019, s. 11, 18-19).

Türkiye ve İran arasında belki de son yüz yılın en önemli sorunu iki ülkenin Suriye konusunda taban tabana farklı politikalar ortaya koyması olmuştur. Bu dönemde karşılıklı suçlamalar ve ithamlar zirveye ulaşmıştır. Türkiye İran'ı kanlı Baas rejimini desteklemekle ve bölgede mezhepçi bir yaklaşımla güderek yayılmacı politika

uygulamakla suçlarken, İran da Türkiye'ye yönelik DEAŞ terör örgütünün Suriye' de uyguladığı vahşet üzerinden ithamda bulunmaya çalışmış ve genel itibari ile mesafeli oldukları uluslararası basım- yayınla aynı dili kullanmışlardır. Ancak tüm bunlara rağmen bu dönemde de karşılıklı çalışmalar devam etmiş ve iki ülke tarafından da birbirlerine yönelik en yüksek seviyede ziyaretlerin düzenlenmesi kamuoyunun dikkatinden kaçmamıştır. (Uygur, 2017).

Türkiye ve İran gerek ikili ilişkiler de gerekse bölgesel politikalarda tarih boyunca bir rekabet içinde olmuşlardır. Arap Baharı sonrası olayların Suriye topraklarına da sıçraması üzerine iki ülke arasındaki bu rekabet alanı Suriye topraklarına da yansımıştır. Ortadoğu bölgesindeki bu gelişmeler, ülkelerin birbirleri ile kurdukları ittifaklar Suriye topraklarında yaşanan kanlı olayların büyümesine ve büyük güçlerinde müdahil olduğu küresel bir krize evrilmesine yol açmıştır. (Yılmaz, 2015, s. 71)

Suriye'de yaşanan olaylarla ilgili olarak Türkiye Rusya önderliğinde İran'la bir araya gelerek aynı masaya oturmuş ve 2017 yılında Astana ve Soçi süreçleri ile iki ülke arasında yaşanan gerilim bir nebze olsun düşmüş ve diyalog kanalları açılarak Suriye'de çatışmasızlık bölgelerinin oluşturulması gibi önemli kararlar alınmıştır (Aktaş, 2018, s. 179).

Suriye'de 10. yılına giren savaş bölgede farklı unsurların doğmasına neden olmuş ve savaşı başladığı noktadan farklı bir yere getirmiştir. Aynı zamanda Suriye iç savaşı dünyada farklı kutuplaşmaları da doğurmuştur. Suriye de ki savaş farklı ittifakların kurulmasına ve stratejilerin uygulanmasına neden olmuştur. Suriye'de savaştan etkilenen ve Suriye'den Esad rejiminden kaçan yaklaşık 5 milyon Suriyeli Türkiye'ye sığınmıştır. Bununla birlikte Türkiye sınır dışı operasyonlar yaparak Afrin, idlib bölgelerinde güvenli bölge kurmuş ve Suriyeli mültecilerin bu güvenli bölgelere yerleşmelerini teşvik etmiş ve yine esad zulmü ve saldırılarından kaçanlara bu bölgede kucak açmaya başlamıştır.

Suriye Savaşı Türkiye ve İran penceresinden bakılacak olursa Türkiye, Suriye'de Suriye halkının demokratik haklara sahip olduğu, bağımsız, baskıcı ve diktatör yöneticilerin olmadığı bir yönetim istemektedir. İran ise; Suriye politikasında çatışmalar başlamadan önceki mevcut durumun tesis edilmesi ve Esad yönetiminin

iktidarda kalmasının devamı için mevcut rejim ile muhalefet arasında karşılıklı diyalog kurulmasını sağlayarak Esad yönetiminin devamını arzulayan bir politika sürdürmüştür. Bu politikası ile İran bölgedeki stratejik çıkarlarını korumayı hedeflemektedir (Kahraman, 2013, s. 128).

Suriye krizinin zaman içerisinde farklılaşması ve Suriye’de DAEŞ ve PKK-PYD-YPG terör örgütleri başta olmak üzere çok farklı sayıda örgütün varlık göstermesi krizi derinleştirmiştir. ABD, İran ve Rusya’nın doğrudan Suriye topraklarında varlığı Türkiye’nin Suriye politikasını zorlaştırmıştır. Türkiye sınırları boyunca terör oluşumunun gerçekleştirilmesi çabaları Türkiye’nin ABD ile olan ilişkilerini gerginleştirmiştir. Türkiye bu süreçte İran ve Rusya ile birtakım çalışmalar yürütmeye başlamıştır. Türkiye için Suriye’nin toprak bütünlüğü öncelik haline gelmiştir. Türkiye sınır hattı boyunca terör oluşumunun önüne geçmek için Fırat Kalkanı ve Afrin Harekâtını gerçekleştirmiştir (Gök, 2019, s. 118).

Ayrıca bölgede İran’ın Amerika, İsrail ve Suudi Arabistan gibi bazı Arap devletleri ile zaman zaman çatışması bölgenin güvenliğini tehdit etmektedir. Son olarak Husi milisleri Suudi Arabistan’da Duvadmi ve Afif kentlerindeki petrol tesislerine bomba yüklü drone ile saldırı gerçekleştirildiğini duyurmuştur (Cnnturk, 2020). Bu saldırının ardından ABD İran’ı sorumlu tutan açıklamalar yapmıştır. Petrol tesislerine yönelik yapılan saldırı sonrası, ülke petrol üretimini günlük 5,7 milyon varile düşürmüş buda petrol fiyatlarının artmasına yol açmıştır (Hurriyet, 2020). Bu saldırıdan sonra ABD ve İran arasında krize neden olan bir diğer olaysa ABD tarafından İranlı komutan Kasım Süleymani’nin öldürülmesi olmuştur. ABD Savunma Bakanlığı, 3 Ocak’ta, İran Kudüs Gücü Komutanı Süleymani’nin Bağdat Havalimanı yakınında düzenlenen saldırıda öldürüldüğünü duyurmuştur. Yapılan bu saldırıda, Süleymani ile birlikte aralarında İran’lı subaylarında bulunduğu 10 kişi hayatını kaybetmişti. Yaşanan bu olay şii nüfusunun fazla olduğu Nijerya’nın da alarma geçmesine yol açmıştır (Haber7, 2020). Bu olayın ardından İran hükümeti ABD’nin tek taraflı olarak çekildiği Batılı ülkelerle 2015 yılında imzalanan nükleer anlaşmadan çekildiğini açıklamış (Anadolu Ajansı, 2020). Ve sonrasında ABD’nin Irak’taki Ayn el-Esed ve Erbil üslerine roket atışında bulunmuştur. Kutuplar arasındaki zıtlaşmalar bölgede savaş riski doğurmuş ve dünyada tedirginlik yaratmıştır.

3.2. Ekonomik İlişkiler

Türkiye – İran arasında ekonomi alanındaki gelişmeler AK Parti iktidarı döneminde ciddi ivme kazanmış ve zirveye ulaşmıştır. AK Parti, gelişen ekonomik ve ticari ilişkilerin komşu ülkeler arasındaki birbirine olan bağımlılığı arttıracığını ve bunun da özellikle içinde bulunduğumuz bölgedeki sorunların çözümünü kolaylaştıracağını ileri sürmüş ve buna inanarak hareket etmiştir (Davutoğlu, 2015, s. 77). Türkiye'nin AK Parti iktidarı ile birlikte gerçekleştirdiği bu politika İran ve diğer ülkelerle ekonomik ilişkilerde olumlu gelişmelere yol açmıştır. Türkiye'nin gelişen sanayisine bağlı olarak enerji alanındaki ihtiyacı Türkiye ve İran arasındaki ekonomik gelişmenin en önemli unsuru olmuştur (Sarıaslan, 2013, s. 14). Türkiye tarafından uygulanmaya başlayan bu politika İran'ın da işine gelmiş ve İran bu politika ile kendine uygulanan ekonomik yaptırımların ağır yükünü azaltmak ve gelişmiş Batı ülkelerinin pazarlarına açılmak için fırsat olarak görmüştür. Türkiye ise yine uyguladığı bu politika ile Rusya'ya olan enerji bağımlılığını azaltmak ve İran üzerinden Orta Asya pazarlarına açılmak istemiştir. Türkiye ayrıca İran ile ilişkilerini geliştirerek İran'ın nükleer enerji alanında yaptığı çalışmaları legalleştirip kendisi de nükleer enerji teknolojisinden yararlanmak ve nükleer enerji sahibi olmak istemiştir (Ayhan, 2006, s. 436).

İran ve Türkiye arasında AK Parti iktidarı döneminde ortak fuarlar düzenlenmiş, 2003 yılında Türkiye ve İran arasında Sınır Ticaretine yönelik Ortak Komite kurulmuş, 2007 de yürürlüğe giren ve 25254 Sayılı Resmî Gazetede yayınlanan Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi antlaşması yapılmıştır. 2008 yılında Türkiye ve İran, Türkiye'nin İran'ın sınır bölgelerine yakın illerinde ortak bir sanayi bölgesinin kurulmasına karar vermiştir (Oran, 2013, s. 459). İki ülke arasında yapılan anlaşmalarla birlikte Türk - İran ekonomik ve ticari ilişkilerine dair sayısal verilerde büyük bir değişim ve ilerleme yaşanmıştır (Ticaret Bakanlığı, 2018).

Türkiye ve İran arasındaki ilişkilerde büyük bir öneme sahip olan ekonomik ilişkiler her iki ülkenin siyasi ilişkilerine de yön vermektedir. İki ülke arasındaki ekonomik ve ticari faaliyetler karşılıklı bağımlılık oluşturduğu için siyasi ilişkilerde herhangi bir gerilme söz konusu olduğunda iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler gündeme gelip gerilen siyasi ilişkileri yumuşatmaktadır. İran, Türkiye ile gelişen

ilişkiler doğrultusunda Türkiye ile farklı alanlarda ekonomik ve ticari faaliyetler ile yatırımlarda bulunmuş ve mevcut yatırımlarına da hız vermiştir. İran, Amerika Birlik Devletleri ve Batı ülkelerinin uyguladıkları ambargodan dolayı elindeki kaynakları yurtdışında değerlendirmek istemiş ve bundan dolayı da Türkiye`de ulaşım sektöründe olan Onur Air ve Ulusoy gibi birçok firmayı satın alarak veya ortak olarak ciddi yatırımlar yapmıştır. Ülkemizde son yıllarda sayıları hızla artan İran menşeli şirketler, Türkiye'de 2006 yılından itibaren kendisini iyice hissettirmiş ve 2009 yılında; ülkemizde 167 İran sermayeli şirket varken bu sayı 2014'te; 3.570'e yükselmiştir (Genççiftçi, 2015, s. 103).

İran Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad'ın, 2011 yılında Türkiye'ye yaptığı ziyaret ilişkilerin geliştirilmesi açısından önemli olmuş olup bu ziyarette iki ülke arasında uyuşturucu kaçakçılığı ve organize suçlar ile terörizmle mücadele gibi konularda iş birliği anlaşması imzalanmıştır. İran, nükleer programından dolayı kendi üzerindeki baskının arttığı bir dönemde Türkiye'nin arabulucu olabileceğini kamuoyuna açıklamış ve bu açıklamaya Brezilya'dan olumlu bir açıklama gelmiştir. Bu açıklamalar sonrasında, 16 Mayıs 2010'da Türkiye, Brezilya ve İran arasında dış işleri bakanlarının imzası ile 'Tahran Deklarasyonu' imzalanmıştır. Ancak imzalanan bu anlaşma, Batı ülkeleri tarafından kıymetli bulunmamıştır. Türkiye ve İran, imzalanan bu anlaşmanın ardından ikili ilişkilerin sadece nükleer mesele çevresinde değil ekonomik ve sosyal alanda da ilişkilerin karşılıklı olarak artırılacağı anlaşmasına varmışlardır. 29.01.2014 tarihinde İran'da Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi açısından önemli görülen Yüksek Düzeyli İş birliği Komisyonu kurulmuş ve bu komisyon 9 Haziran 2014 ve 7 Nisan 2015 tarihinde İran'ın başkenti Tahran'da toplantılar yapmıştır. Bu toplantıların ikincisi olan 7 Nisan 2015 tarihinde yapılan toplantıda, sağlık ve tıp başta olmak üzere, diplomasi akademisi, çevre ve sanayi, kadın ve aile çalışmaları, fikri mülkiyet ile birlikte Türkiye- İran arasında taşıt ve eşyanın uluslararası dolaşımına dair elektronik veri değişimi konularını kapsayan sekiz anlaşma ve bir de "Niyet Beyanı" olmak üzere Türkiye-İran arasında toplam on anlaşma imzalanmıştır (Gürcebal, 2016, s. 25)

İran ekonomisi çok büyük bir oranda petrol ve doğalgaz gelirlerine dayalıdır. Ülke dünya petrol rezervlerinin %10'una sahip ve elinde yaklaşık 157 milyar varil petrol olduğu tahmin edilmektedir. Yine Doğalgaz kaynakları açısından ise Rusya'dan

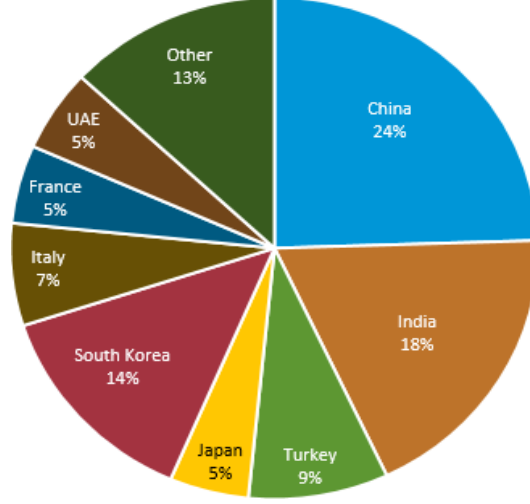

sonra dünyada ikinci sırada yer almakta ve elinde 1,187,3 trilyon metreküp doğalgaz rezervi bulunduğu tahmin edilmektedir. Türkiye ise büyüyen enerji ihtiyacına rağmen, enerji yoksunu olduğundan dolayı bu enerji ihtiyacını karşılaması gerekmektedir. Türkiye uzun zamandan beri enerji harcamalarının çok büyük bir kısmını karşılayan Rusya'ya karşı enerji bağımlılığını azaltmak istemekte ve bu durum ise iki ülke arasındaki ekonomik, Ticari ve enerji işbirliğini zorunlu kılmaktadır (Al Jazeera, 2014).

İran, Petrol ve Doğalgazın yanında maden ve mineral bakımından da çok zengin bir ülke olup bu yönüyle de dünyada sayılı ülkeler arasında bulunmaktadır. Maden ve mineral sektörünün Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYH) da ki payı yaklaşık %4,5'tir. İran dünyadaki maden ve mineral rezervleri bakımından dünyanın ilk 10 ülkesi arasında yer alırken Ortadoğu bölgesinde ise ilk sıradadır. Dünyadaki rezerv bakımından ise %7'sine sahiptir. İran'da Bugüne kadar ülkedeki 70 tip minerale ek olarak, yaklaşık 5.400 maden çeşidi keşfedilmiştir. İran, Demir cevherinin üretiminde de dünyada ilk on üretici arasında yer almaktadır ve yıllık 35 milyon ton demir cevheri işlemektedir. US Geological Survey tarafından yapılan bir tahminde, İran'ın dünyadaki en büyük çinko yataklarına, ikinci en büyük bakır yataklarına, dokuzuncu en büyük demir cevheri yataklarına, beşinci en büyük alçıtaşı ve barit yataklarına, onuncu en büyük uranyum rezervlerine sahip olduğu açıklanmıştır. İran'ın Çinko ve kurşunda 220 milyon ton kanıtlanmış rezervi olup madenleri çoğunlukla açık saha şeklindedir (Ticaret Bakanlığı, 2019).

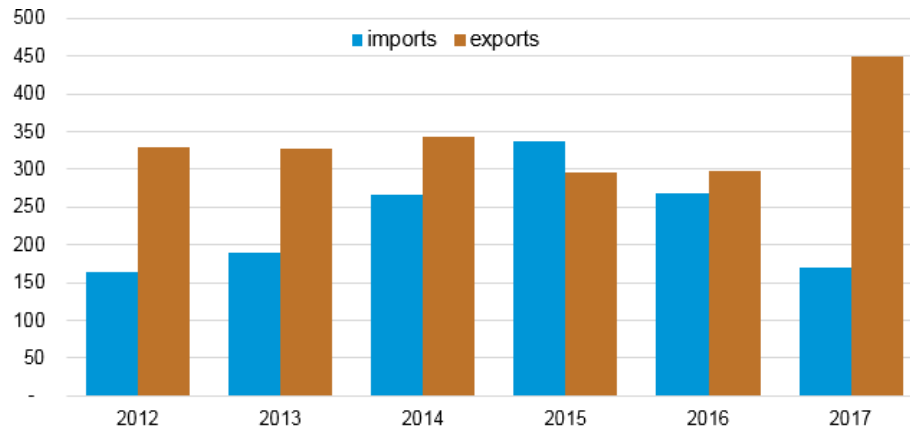
İran tekstil sektöründe de gelişme aşamasında olup bu sektörde yaklaşık 500 bin kişiye istihdam sağladığı düşünülmektedir. İran'da tekstil sektöründe 9.818 üretim tesisi bulunmakta olup, 1.600 adet ayakkabı satış mağazası Tebriz'de bulunmaktadır. İran'da yaklaşık 1.500 tekstil sektöründe faaliyet gösteren tesiste 30 bin kişi çalışmaktadır. Küçük ölçekli tekstil atölyelerinin sayısı ise 15-16 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Tekstil sektörünün temel hammaddeleri olan pamuk ve sentetik ipliklerde İran'ın yıllık toplam talebi 120 bin ton civarında iken, bunun 70-80 bin tonu İran'da üretilirken, geri kalan kısmı ise ithal edilmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2019).

CIA verilerine göre İran'ın 2014 tahmini petrol ihracatı 1,342 milyon varildir; 2018 yılı tahminlerine göre ise kanıtlanmış petrol rezervi 157,2 milyar varildir (CIA, 2020).

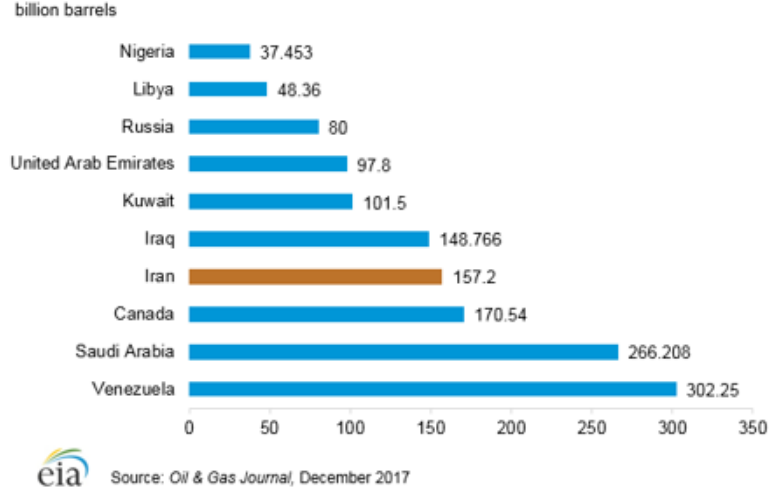
Şekil 5. 2017 Yılı Ham Petrol ve Kondensat İhracatı (EIA, 2020)

İran, Türkiye , Ermenistan, Azerbaycan ve Irak'a boru hattı yoluyla doğal gaz ihraç etmekte ve Türkmenistan'dan da ithal olarak Doğal gaz almaktadır. İran 2017'de yaklaşık 450 milyar metreküp (Bcf) Doğal Gaz ihraç ederken yine boru hatları aracılığıyla 170 Bcf doğal gaz ithal etmiştir. 2017 yılında toplam doğal gaz ihracatının yaklaşık %73'ü Türkiye için gerçekleştirilmiştir. Ermenistan'a doğal gaz ihracatı 2017 yılında günde 36 milyon fit küp dür. İran verdiği bu doğal gaz karşılığında Ermenistan'dan elektrik almaktadır.

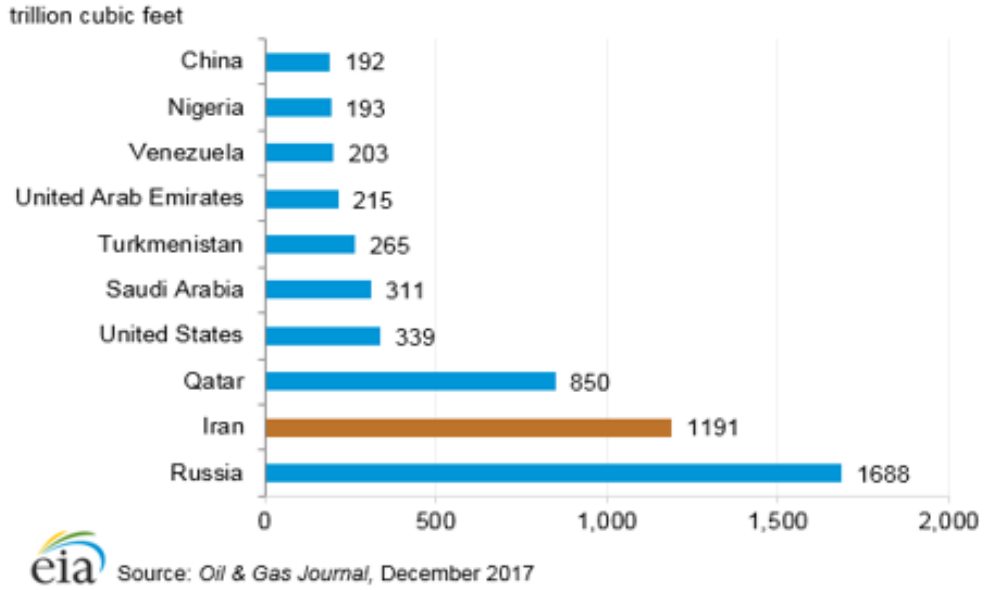
Şekil 6. İran Doğalgaz Boru Hattı İthalat ve İhracatı (EIA, 2020)

İran dünyanın ilk 10 petrol üreticisi arasında yer alıyor.

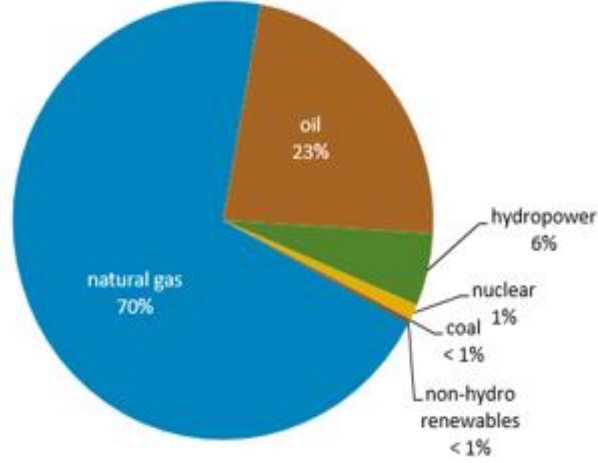
Şekil 7. Dünyada Ham Petrolün Kanıtlanmış En Büyük Rezerv Sahibi Ülkeler (EIA, 2020)

Oil - Gas Journal'a göre , Aralık 2017 itibariyle, İran'ın tahmini kanıtlanmış doğalgaz rezervleri 1191 trilyon kübik fit (Tcf) olup İran, ABD ve Rusya'dan sonra dünyanın üçüncü büyük doğal gaz üreticisidir. Rystad Energy'ye göre ise, İran'ın brüt doğal gaz üretimi 2017 yılında yaklaşık 9,5 Tcf olmuş ve bu miktarın 7,3 Tcf'ı kuru doğal gazı olmuştur.

Şekil 8. Dünyada Doğal Gazın Kanıtlanmış En Büyük Rezerv Sahibi Ülkeler (EIA, 2020)

Doğal gaz, İran'ın elektrik üretimi için birincil yakıt kaynağıdır. 2016'da İran, %93'ü fosil yakıt kaynaklarından olmak üzere neredeyse 276 milyar kilowatt saat (kWh) elektrik üretmiştir. Doğal gaz, İran'daki elektrik üretimi için en büyük yakıt kaynağıdır ve toplam üretimin %70'ini oluşturmaktadır. Hidroelektrik, nükleer ve hidro olmayan enerji yenilenebilir kaynakları İran'da elektrik üretmek için kullanılan geri kalan yakıt kaynaklarını oluşturmaktadır.

Şekil 9. İran'da Yakıt Türüne Göre Elektrik Üretimi (EIA, 2020)

İran Dünya Ticaret Örgütü'ne 19 Temmuz 1996 tarihinde üyelik başvurusu yapmış olmasına rağmen aradan geçen 24 yıla rağmen Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olarak kabul edilmemiş olup gözlemci statüsündedir. Tablo 2'de İran'ın ihracatının ithalattan daha fazla olduğunu görmekteyiz.

Tablo 2. İran'ın Dış Ticaret Göstergeleri (milyar \$) (Ticaret Bakanlığı, 2020b)

Yıl	İhracat	İthalat
2008	107,236,085	55,830,496
2009	77,575,221	54,889,534
2010	108,607,361	55,729,565
2011	137,421,481	57,487,546
2012	132,713,014	51,457,988
2013	90,122,800	48,431,895
2014	90,328,135	52,249,795
2015	60,040,642	40,043,150
2016	78,267,311	42,702,118
2017	91,737,444	51,612,277
2018	96,617,521	41,236,168

İran yukarıdaki tablodan da görüleceği üzere Dış ticaret fazlası veren bir ülkedir. İran'ın İthalatında Çin en büyük tedarikçisi konumundadır. Çin'i Birleşik Arap Emirlikleri, Hindistan ve Türkiye takip etmektedir. İran'ın ithalat yaptığı ülkelerden ilk 10'a girenler Tablo 3' de görüldüğü şekildedir.

Tablo 3. İran'ın İthalat Yaptığı Ülkeler (1.000\$) (Ticaret Bakanlığı, 2020b)

Ülkeler (ilk 10)	2016	2017	2018
Çin	10,696,326	13,115,140	10,248,562
BAE	5,689,198	8,179,952	5,706,468
Hindistan	1,955,062	2,254,605	2,650,200
Türkiye	2,724,542	3,182,886	2,580,424
Almanya	2,533,502	3,072,069	2,451,766
İsviçre	1,150,994	2,181,850	2,103,897
G. Kore	3,460,089	3,681,600	2,049,474
Rusya	1,544,082	704,430	1,342,654
İtalya	1,226,841	1,426,098	1,144,982
İngiltere	413,119	1,105,877	1,090,106
Genel Toplam	42,702,118	51,612,277	41,236,168

İran'ın ithal ettiği ürünlerde ilk üç sırayı tarım ürünleri almaktadır. Bu tarım ürünlerinden ise ilk sırayı Mısır almakta iken ikinci sıra da Pirinç gelmektedir. İran'ın en çok ithal ettiği ürünleri ek 3'te yer alan tabloda görmekteyiz.

İran'ın 2018 yılı ithalatında sektör bazında; makinalar, hububat, elektrikli makina ve cihazlar ile eczacılık ürünleri ve motorlu taşıtlar ilk beşte yer almıştır. İran'ın ihracatına baktığımızda ilk sırayı Çin almakta ve Çin'i sırasıyla Irak, Birleşik Arap Emirlikleri, Afganistan, Güney Kore ve Türkiye takip etmektedir. İran'ın İhracat yaptığı ülkelerden ilk 15'e girenler ek 4' de yer alan tabloda görüldüğü şekildedir.

İran'ın ihraç ettiği ürünlerin çoğunluğunu ham petrol oluşturmuştur. Ham petrolü sırasıyla Akaryakıt ve Doğalgaz takip etmiştir. Petrol sektörü ihracatı, toplam ihracatının 2017 yılında %66'sını, 2018 yılında ise %68'ini oluşturmuştur. İhracatında ikinci sırada plastik sektörü gelmektedir. İran'ın en çok ihraç ettiği ürünleri ek 5' de yer alan tabloda görmekteyiz.

İran'ın 2018 yılındaki petrol dışı ihracatındaki ürünlerine bakıldığında, petrokimya ürünlerinin 14 milyar dolar ile ilk sırada geldiğini görürüz. Petro kimya ürünlerinden sonra 6,8 milyar dolar ile metal ürünlerinin ikinci sırada; 5 milyar Dolar ile gaz kondansatörlerinin üçüncü sırada ve 3.7 milyar dolar ile çelik ürünlerinin dördüncü sırada geldiğini görürüz. Bu sektörler İran'ın toplam ihracatının %59'unu oluşturmaktadır. Bu rakamlara Devlet tekelinde olan petrol ihracatında eklediğimizde İran'ın ihracatındaki ürünlerde, devlet destekli işlerin payının çok büyük olduğunu ve özel sektörün dış ticaretteki payının az olduğunu görmekteyiz. İran'da devlet bütçesi devlete ait şirketlerinde işin içine katıldığında yaklaşık 260 milyar dolarlık hacmiyle ekonominin %60'ını oluşturmaktadır. 2019 yılında devlete ait işletmeler çıkarıldığında İran bütçesinin 38,76 milyar dolar olduğu, bununda bir önceki yıla göre %5,44'lük bir artış anlamına geldiği görülmektedir. İran'ın dış borcu 2010 yılında yaklaşık 20 milyar dolar iken, 2016 yılında 5,4 milyar dolara kadar gerilemiştir. Ancak 2017 yılında tekrar yükseliş göstermiş ve 6,2 milyar dolara olmuştur (Ticaret Bakanlığı, 2020a). Türkiye'nin özellikle 2002 yılından sonra Ortadoğu bölgesinde etkinliği artmaya başlamıştır. Etkinliğinin artmasının ana sebeplerden biri Ekonomik güçtür. Türkiye'nin hızla artan ekonomik gücü Ortadoğu ülkeleri için kısa zaman da bir cazibe merkezi haline gelmesine yol açmıştır. Bununla beraber Türkiye'nin demokrasi ile yönetilmesi, Asya ve Avrupa arasında yer alan coğrafyada bulunması dolayısıyla var olan jeopolitik konumu, İslam ve Hıristiyanlığın da birleştiği noktada köprü olarak yer alması, serbest piyasa ekonomisine sahip olması ve dininin İslam olması da Türkiye'nin cazibe merkezi olmasını arttıran faktörler olmuştur. Türkiye, 2015 yılı sonu itibariyle bölgenin ikinci en büyük nüfusuna sahip ülke olmasının yanında en büyük ekonomiye sahip Ortadoğu ülkesi konumuna gelmiştir (Taştekin, 2014).

Türkiye'nin özellikle Ortadoğu'da artan etkinliği ve bölgesel bir güç potansiyeli haline gelmesinin en önemli sebeplerinden biri ülke ekonomisinin son on, on beş yılda hızlı bir büyüme ve gelişme göstermesi olmuştur. Türkiye özellikle 2001 krizini bu dönemde fırsata dönüştürmüştür. Güçlü AK Parti iktidarının da etkisiyle mevcut finansal sistem ve kamu bütçesi disiplin altına alınmış ve kapsamlı çalışmalar yapılarak ekonomi kontrol altında tutulmuş ve ciddi bir dönüşüm gerçekleştirilmiştir. Yabancı sermaye konusunda yaşanan ve kronik hale gelmiş sorunlar bu dönemde hafiflemiştir. Türkiye'nin 1980-2000 yılları arasında çekmeyi başardığı 10,4 milyar dolarlık yabancı sermaye girişini, 2000-2010 yılları arasında yaklaşık 100 milyar

dolara çıkardığı görülmektedir. Türkiye'nin hem bölge ülkeleri ile hem de diğer ülkeler ile artan ticari bağlantıları, ortak çıkar alanlarının genişlemesine imkân sağlamış ve bu da bölgesel sorunların çözümlenmesinde ülkelerin ekonomik kazançlarını kaybetmememe düşüncesi ile hareket etmesine bir etken olmuştur. Bölgesel güç olarak Türkiye'nin aynı zamanda NATO üyesi, Avrupa Konseyi kurucu üyesi ve Avrupa Birliği ile müzakere eden aday ülke olması da Ortadoğu coğrafyasında bir cazibe merkezi olarak öne çıkmasına sebep olmuştur (Dinçer & Kutlay, 2012, s. 20-28).

Türkiye – İran ilişkileri özellikle 1990'lı yıllarda teröre destek iddiaları ve karşılıklı rejime müdahale tartışmaları çerçevesinde çok olumsuz bir seyir göstermiş ve ilişkiler 2000 li yıllara kadar bu şekilde olumsuz bir seyir içinde devam etmiştir. Ancak 2002 yılında iktidara gelen AK Parti ve AK Partinin dış politikaları ile Türkiye-İran ilişkilerinde yeni bir döneme girilmiştir. Özellikle Millî Görüş çizgisinden gelen AK Parti içerisindeki unsurların İran ile ilişkilerin geliştirilmesi yönündeki etkinliği ile günümüze kadar iki ülke arasındaki ilişkilerin zaman zaman inişli çıkışlı seyir izlemesine rağmen gelişmesine katkı sağlamıştır. Türkiye AK Partinin iktidara gelmesiyle birlikte özellikle komşu ülkelerle sıfır sorun söylemi ile hareket etmiş ve bu bağlamda, diğer komşu ülkeler ve bölge devletleriyle olduğu gibi İran'la da ilişkilerini iş birliği ve uzlaşma eksenli bir temele oturtmaya çalışmıştır (İnat ve Telci, 2009, s. 96).

Tablo 4'te görüleceği üzere 2003-2007 yılları arasında Türkiye-İran ticaret hacmi çok hızlı bir şekilde artış göstermiştir.

Tablo 4. Türkiye-İran Dış Ticaret Hacmi (2003-2007) (DEİK, 2012)

2003-2007 Yılları Türkiye-İran Dış Ticaret Hacmi (Milyon dolar)	2003	2004	2005	2006	2007
İhracat	534	812	913	1.066	1.386
İthalat	1.861	1.962	3.470	5.626	6.613

İran özellikle dışişlerinde yeni açılımlar sağlamak için elinde var olan petrol ve doğalgaz gibi enerji kaynaklarını Rusya, Çin ve AB gibi küresel aktörlere kendi sahalarını açarak ikili ilişkilerde ekonomik çıkarları bir koz olarak son derece akıllıca kullanmaktadır. Ayrıca geçiş güzergahında bir ülke olarak Orta Asya petrolünün

taşınmasında söz sahibi olmak ve bu durumu bölge devletleriyle olan ilişkilerinde iyileştirici bir faktör olarak kullanmaktadır (Kahraman, 2013, s. 58).

İran ekonomisi, 2000’li yıllara kadar çok uzun süre petrole dayalı bir şekilde gitmiş iken 2000’li yılların başından itibaren hızla artan bir şekilde doğalgaz da ekonomide önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Doğalgaz İran’a bir yandan ekonomik bir kaynak sağlarken, diğer yandan siyasi ve stratejik bir güç de sağlamıştır. Dünya enerji piyasasında doğalgaz tüketimi her geçen gün artmakta ve bu tüketimin artması da elinde yeterli miktarda doğalgaz rezervi olan ülkeleri stratejik açıdan çok daha önemli ve güçlü bir hale getirmektedir. İran da bunun farkındadır. Ancak, İran ABD yaptırımları nedeniyle birçok enerji zengini ülkeden farklı olarak enerji piyasasında Batı ülkelerinin şirketleri ile değil zorunlu olarak Hindistan, Çin ve Japonya gibi doğu ülkelerinin şirketleri ile çalışmaya ağırlık vermek durumunda kalmıştır. İran’ın bu zorunlu tercihinin rağmen Türkiye, Avrupa ülkeleri, Hindistan, Pakistan, Kuveyt, Güney Kore, Çin ve Tayvan İran’ın en önemli doğalgaz ticaret ortakları durumunda olmuşlardır. Avrupa şirketlerinden Fransa’nın ELF, İtalya’nın ENİ, İngiltere-Norveç’in Shell, Japon Petrol araştırma Şirketi, Endonezya Petrol Şirketi ile Hindistan ve Çin şirketleri İran Enerji alanına önemli yatırımlar yapmış olup bu şirketlere yönelik olarak ABD yaptırımlarının uygulanmaması bu alana yatırımları da hızlandırmıştır. Günümüzde İran’ın en büyük doğalgaz müşterisi Türkiye’dir. Türkiye ve İran arasında 1996’da imzalanan anlaşma 2001’de sonuç vermiş ve Türkiye bugün gaz ihtiyacının yaklaşık %20’sini İran’dan karşılamaktadır. Türkiye ayrıca İran’ın doğalgaz üretimine yatırım yapmış ve İran doğalgazının %50’sini oluşturmakta olan Güney Pars sahasında Doğal gaz üretimine başlamıştır. Türkiye-İran arasında yürütülmekte olan bir başka proje de İran ve Türkmenistan doğalgazının Türkiye üzerinden Avrupa’ya ulaştırılmasıdır. 17 Kasım 2008 yılında yürürlüğe girmiş olan bu proje ile Avrupa’ya taşınacak yıllık doğalgaz miktarı 35 Milyar Metre küp olarak belirlenmiştir. Projenin yaklaşık uzunluğu 5.000 km olup Boru hattı güzergahının Türkiye içindeki uzunluğu 1789 km dir (Keskin, 2009).

İran’ın Ermenistan’a gaz satışı 2007’de başlamış olup Ermenistan, Türkiye’den sonra İran’ın ikinci doğalgaz alıcısı konumundadır. İran- Ermenistan arasında 141 kilometrelik bir boru hattı mevcuttur. Ayrıca İran’ın Ermenistan üzerinden Türkiye’ye alternatif olacak şekilde ihracat yollarını çeşitlendirmek, Gürcistan ve Karadeniz

üzerinden doğal gaz boru hattı vasıtası ile Avrupa'ya doğalgaz gönderme projesi de mevcuttur. İki ülke arasındaki bu doğalgaz iş birliği, İran'ın Ermenistan'ı Azerbaycan ile Türkiye karşısında koruma ve karşılaştığı jeopolitik kuşatmadan çıkarma olarak da yorumlanmaktadır (Kahraman, 2013, s. 59).

İran doğalgaz ve petrol sahalarına zaman içerisinde yeni ve gerekli yatırımları yapmadığı için Türkiye ve Ermenistan'a ihraç ettiği doğal gazdan daha fazlasını Türkmenistan'dan ithal etmektedir. Türkmenistan ile 1995 yılında, yıllık 8 milyar metreküplük bir gaz ithalatı anlaşması imzalayan İran, 1997 yılından itibaren Türkmenistan'dan gaz almaya başlamıştır. İran ve Türkmenistan arasında 60 kilometre uzunluğunda bir boru hattı bulunmaktadır. İran bu yönüyle doğal gaz ihraç eden ülke yanında aynı zamanda bir doğalgaz alıcısı konumundadır. İran Kazakistan, Tacikistan ve Türkmenistan'la da enerji alanında iş birliğini geliştirmeye çalışmaktadır (Kahraman, 2013, s. 61).

İran ve Türkiye arasındaki siyasi ilişkiler ekonomik ilişkileri belirlediği gibi ülkelerin ekonomik açıdan birbirlerine karşı duyduğu ihtiyaç da aynı zamanda iki ülkenin siyasi ilişkilerine şekil vermektedir. Türkiye ile İran arasındaki ticari ilişkiler 14 Mart 1937 tarihinde imzalanan “Ticaret ve Seyrisefain Müsbedenamesi” ile 13 Ekim 1956 tarihinde imzalanan “Ticaret Anlaşması” kapsamında yürütülürken, ekonomik ilişkiler ise 09 Mart 1982 tarihinde imzalanan “Ekonomik ve Teknik İş birliği” Anlaşması çerçevesinde yürütülmektedir. İran devrimi sonrasında gelişen İran-İrak savaşı döneminde, İran-Türkiye arasındaki ekonomik ve ticari faaliyetler de ciddi manada artış olmuş ancak savaş sonrası Türkiye – İran arasında çıkan siyasi sorunlar nedeniyle ekonomik ve ticari ilişkiler minimum düzeylere inmiştir. Türkiye - İran ekonomik ilişkileri İran-İrak Savaşı sırasında oldukça gelişmiş ancak savaş sonrasında iki ülke arasında ortaya çıkan siyasi sorunlar nedeniyle ekonomik ilişkiler minimum düzeylerde seyretmiştir Şunu unutmamak lazım ki Türkiye için İran coğrafi yakınlığı yanında, kültürel benzerlikleri, halkının çok önemli bir kısmının Türkçe konuşması ve Türkiye'ye karşı büyük bir sempatiyle bakması ile yoğun bir ticari rekabet ortamının olmaması nedenlerinden dolayı önemli bir pazardır (Kahraman, 2013, s. 61).

Ek 6 da yer alan tabloda görüleceği üzere Türkiye-İran ekonomik ilişkilerinde özellikle 2003 yılından itibaren önemli bir canlanma yaşanmıştır. İran ile 2000 yılında

bir milyar dolar civarında olan dış ticaret hacmi, 2003 yılında 2.394.Milyar dolar olmuş ve 2008 yılında 10.229 Milyar dolar olarak en yüksek zirveye çıkmıştır. Ancak 2009 yılında, küresel ekonomik krizin etkisiyle yaklaşık 5,5 Milyar dolara gerilemekle birlikte, kriz etkilerinin hızla atlatıldığı 2010 yılında hacim olarak 10,6 milyar dolar aşılmıştır. 2011 yılında ise 2008 yılındaki zirvede geçilerek 16 milyar dolar olmuştur. 2013 yılından beri düşüş trendi içinde olan ikili ticaret hacmi 2018 yılında ise 9,3 milyar dolar olmuştur. Ancak dış ticaret dengesi İran'dan doğalgaz ithalatı nedeniyle Türkiye aleyhine seyretmiştir. İran pazarı özellikle 2002'den sonra Türk iş adamları için bir cazibe merkezi olmuş olup bu Bölgede meydana gelen ve Türkiye ile İran'ın fikir ve uygulama ayrılığına düştüğü Suriye krizine kadar böyle devam etmiştir.

İran Enerji Bakanlığı ile 14 Temmuz 2007 tarihinde imzalanan Ortak Mutabakat Zaptı ile Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı İran'ın Güney Pars Doğalgaz sahasında doğalgaz çıkarmaya başlamıştır. 17 Temmuz 2003 tarihinde İslamabad'da Afganistan, Azerbaycan, İran, Kazakistan, Kırgızistan, Pakistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Türkiye, Cumhuriyeti arasında imzalanan ve 24 Mayıs 2007 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Ticaret Anlaşması, İran ve Türkiye arasındaki ticaretin artırılması yolunda önemli bir adım olmuştur. Türkiye – İran arasında Ekonomik ve Ticari ilişkilerin hızla artmasındaki önemli etkenlerden biri de İranlı Turistlerin Türkiye'ye karşı ilgilerinin artması ve tatillerini Türkiye de geçirmeleri olmuştur. İran, Türkiye'ye turist gönderen ülkeler arasında altıncı sıradadır. Bu yüzden her iki ülkenin turizm sektöründe faaliyet gösteren firmaları bu alanda daha fazla yatırım yapılması için çaba harcamaktadır. Resmi rakamlara göre 2005 yılında 957 bin İranlı turist Türkiye'yi ziyaret etmiş, bu sayı 2006 yılında 866 bine gerilemiş olsa da 2007 yılında İran'dan ülkemize gelen turist sayısı 1.058.206'ya yükselerek %22,2 oranında artış göstermiştir. Bu rakam 2018 yılında da artmış ve 2019 yılında Türkiye'yi 2018 yılına kıyasla %5'lik bir artışa tekabül eden 2,1 milyon İranlı turist ziyaret etmiştir. İran'dan gelen Turistler 2019 yılında Türkiye'ye gelen turistlerin %4,67'sini oluşturmuştur. 2019 yılında, Rusya, Almanya, Bulgaristan ve İngiltere'den sonra İran Türkiye'nin en büyük beşinci turist kaynağı olmuştur. 2018 yılı aralık ayına göre %25,31 artışla 2019 yılı aralık ayında 134.768 İranlı Turist Türkiye'yi ziyaret etmiştir. İran'dan gelen Turistler aralık ayında Türkiye'yi ziyaret eden tüm yabancı turistlerin %6,27'sini

oluşturarak Bulgaristan, Almanya ve Gürcistan'dan sonra Türkiye'nin dördüncü büyük turist kaynağı olmuştur (Ticaret Bakanlığı, 2020c).

Türkiye ve İran arasında 13 Temmuz 2007 tarihinde doğalgaz mutabakat zaptı imzalanmış olup bu anlaşma iki komşu ülkenin jeopolitik konumunu daha da güçlendirmiş ve ilişkilerini daha da geliştirmiştir. İmzalanan bu mutabakat zaptına göre Türkmen gazının İran üzerinden geçirilerek Türkiye üzerinden İran Gazıyla birlikte Avrupa'ya ulaştırılması sağlanacaktır. İran ve Türkmenistan doğalgazının Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaştırılmasını amaçlayan bu Mutabakat Zaptı iki ülkenin enerji iş birliğinde çok önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir. Türkmen doğalgazıyla birlikte İran üzerinden Türkiye'ye gelecek olan doğalgaz miktarı yıllık 30 milyar m³ seviyesine erişecek olup, bu gazın yaklaşık 1/3'ü Türkmen gazı, 2/3' ise İran gazı olacaktır. İmzalanan protokol kapsamında inşa edilecek NABUCCO Hattı ile İran gazı Avrupa'ya Türkiye üzerinden ulaştırılmış olacaktır. Türkiye gelişen ekonomisi, birçok alanda yeniden yapılandırılan ve serbestleştirilen iktisadi sektörleri ve istikrarlı siyasal yapısı ile yatırımcılar için cazip bir ortam sunmaktadır. Türkiye bölgesinde enerji kaynaklarının dağıtımında aktif rol alan bir enerji merkezi konumundadır. Türkiye'nin gelişen sanayisine ve yine konutlarında kullanılan Doğalgazın artmasına da bağlı olarak ihtiyaç duyduğu enerji talebinin karşılanması çok hayati önemdedir. Doğalgazda büyük ölçüde dışa bağımlı bulunan Türkiye, enerji de tek bir ülkeye bağımlı olmak istememekte ve bunun için Rusya, İran ve Azerbaycan'dan boru hatları ile Nijerya ve Cezayir'den ise LNG formunda doğalgaz ithal etmektedir (EPDK, 2012, s. 31).

Türkiye Doğal gaz ihtiyacının çok büyük bir kısmını Rusya'dan karşılamakta olup Rusya'ya olan bağımlılığını azaltmak için İran'dan doğal gaz alımına önem vermiştir. Türkiye'nin İran ile olan ekonomik ilişkileri açısından hem iş birliği hem de rekabetten söz etmek gerekmektedir. Türkiye ile İran arasındaki rekabetin belirgin platformlarından birisi Economic Cooperation Organization, Ekonomik İş birliği Teşkilatı (ECO) çerçevesinde girişilen faaliyetlerdir. ECO 1992 yılında Kafkasya ve Orta Asya'dan yeni katılan ülkelerle genişlediğinden iki ülke arasında bu rekabet daha belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. İran, Türkiye'nin Karadeniz Ekonomik İş birliği inisiyatifine, Rusya, Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve İran'ı kapsayan ve merkezi İran'da bulunan Hazar Denizi İş birliği Örgütü girişimi ile cevap vermektedir.

İran ile Türkiye Hazar bölgesi petrol ve doğalgazının Batı pazarlarına nakli açısından güzergâh olma rekabetindedirler. ABD İran'a ekonomik ambargo uygularken büyük ölçüde Rusya'ya bağımlı olan enerji kaynaklarını farklılaştırmak isteyen Türkiye ise 1996 yılında İran ile uzun süreli doğalgaz anlaşması imzalamıştır. İran bu anlaşma ile Tebriz ve Ankara arasında kurulan hat aracılığı ile yılda 10 milyar m³ doğalgaz sağlamıştır. Türkiye'nin, İran ile anlaşmayı ABD'nin D'Amato Yasası çerçevesinde İran'a yönelik yaptırımları sıklaştırdığı zamanda yapması ve doğalgaz alımı sırasında gerekli olan boru hattının kendi topraklarındaki kısmının yapımını üstlenmesi, Türkiye'nin İran'a yönelik yaptırımı desteklemediğinin de bir göstergesidir. (Sönmezoğlu, 2006, s. 577-578)

Ekonomik İş birliği Teşkilatı kurucu üyelerinden olan Türkiye ile İran arasındaki Ticari ilişkilerde İran pastasından en büyük payı alacak olan ülkelerden biri Türkiye dir. 2013 yılı rakamlarına göre Türkiye 14.5 Milyar dolar ile, İran'ın ilk üç ticaret ortağı olan Çin (41 milyar dolar), Birleşik Arap Emirlikleri (31 milyar dolar) ve Hindistan (16 milyar dolar) dan sonra 4. sırada gelmektedir. Türkiye'nin Ambargolara rağmen 2014 yılı itibariyle yaklaşık yıllık 14 milyar dolarlık ticaret ilişkisinin olduğu İran'a, coğrafi açıdan da yakın olması, İran'daki normalleşme sürecinden kârlı çıkacağına işaret etmektedir. İran, 2014 yılında yüzde 2,46'lık pay ile Türkiye'nin, en fazla ihracat yaptığı 10. ülke olmuştur. Aynı şekilde, İran'daki alt yapı ve inşaat işlerinin büyük bir bölümünü Türk şirketleri almaktadır. Ambargolar nedeniyle 1 milyon varil kadar petrol ihracatı yapabilen İran, petrol ve doğalgaz pazarına ambargoların kalkması ile birlikte tüm gücüyle dönmesi ile Türkiye'nin 'Enerji Köprüsü' rolü de güçlenecektir (Girgin, 2015).

Türkiye'nin, en fazla ihracat yaptığı ülkeler arasında olan İran, toplam dış ticaret hacminde de önemli bir yere sahip bulunmaktadır. Nükleer müzakerelerde uzlaşma sağlanmasının ardından özellikle Avrupa ülkeleri İran'da lobi yaparak pazardan pay almaya çalışmaktadırlar. Dünya'da Çin'den sonra ikinci sırayı alan Türk Müteahhitleri, İran'da büyük işlere imza atarak Türkiye'nin konumunu güçlendirmişlerdir. İlk etapta İran'ın Tahran Eyaleti, Parandan Şehri'nde 5 milyon 750 bin m²'lik alan üzerine 2 milyar 12 milyon 500 bin \$ ve 20.000 konutluk, sonraki etapta ise yine Tahran Eyaletinin Perdis Şehri'nde 37.000 konut olmak üzere toplamda 57.000 konutluk inşaat işi Mesken Meher Projesi adı altında alınmıştır. Toplu konutlar,

İran kentlerinin yenilenmesi amacıyla depreme dayanıklı, tünel kalıp sistemiyle inşa edilmekte olup bu konuda alanında aktif olan Türk inşaat şirketleri görev almaktadır. Yaptırımlar kapsamında, ABD ve AB ülkeleri başta olmak üzere Batılı ülkeler, İran'dan petrol ithalatını ve para transferlerini durdurmuş, bankalarında bulunan paraları bloke etmişler, kıymetli maden ithalatı yasaklanmış, bankacılık, sigortacılık, posta, liman hizmetlerinin hepsine ambargo getirilmiştir. Bu ambargoların 2015 yılında kaldırılmasıyla İran'ın, Gayrisafi Yurtiçi Hasılası'na (GSYH) yüzde 5-6'lık ciddi bir katkıda bulunmuştur. Ambargonun kaldırılması, çelik ihracatçıları için de önemli bir gelişme olmuştur. Ancak, Türkiye'nin İran'a bazı kalemlerde yıllık 600.000 ton ihracatı bulunuyorken, ambargo sonrası İran'ın başka ülkelere de bu ihtiyacını gidermeye başlaması ile gerilemiştir (DEİK, 2015, s.211).

2015 yılında İran'a uygulanan ambargonun kaldırılmasıyla birlikte Türkiye daha ucuz fiyata petrol temin etmeye başlamış ve bu da TÜPRAŞ'ın marjlarını yukarı taşımış ve düşen hammadde fiyatları ile birlikte PETKİM'in maliyetlerine olumlu yansımıştır. Türkiye ve İran arasındaki ticaret hacmini geliştiren bir diğer etken de 1 Ocak 2015 tarihinde yürürlüğe giren 'Tercihli Ticaret Anlaşması' olmuştur. Bu anlaşma ile İran Türkiye'ye tarife indirimi sağlamaktadır. Tercihli Ticaret anlaşması ile ayrıca; iki ülke arasında ilaç ve kozmetik sanayi, plastik malzemeler ile orman ürünleri, tekstil ürünleri, mobilya ve çelik ürünler, demir ve demir dışı metaller, elektrik-elektronik ve beyaz eşya gibi ürünlerde ithalat-ihracat yolları açılmaktadır. Yine ayrıca, İran İşbirliği Derneği ile yapılan toplantılar sonucunda her iki ülkenin Teknoparkları arasında işbirliği yapmaları ve üniversiteler arasında daha iyi iletişim kurma kararlarının yanı sıra bitkisel ilaç, gıda takviyesi ve bilgi işlem alanında faaliyet gösteren İran şirketlerinin ve İranlı işadamlarının İzmir'de, Dokuz Eylül Teknoloji Geliştirme Bölgesi (DEPARK)'ta faaliyete başlamaları ile İran masasının da faaliyete başlaması kararı alınmıştır.

Türkiye Ekonomi Bakanlığı'na göre İran ekonomisi, Özellikle turizm, enerji, bankacılık alanlarında, petrokimya, telekomünikasyon, ulaştırma ve otomotiv sektörlerinde önemli bir dönüşüm yaşamakta ve ülkede büyük fırsatlar bulunmaktadır. İran'da 1983 yılında faaliyetlerine başlayan Türk Müteahhitleri ve müşavirlik firmaları, toplam 531 milyon dolar değerinde 22 proje üstlenmişlerdir. İran'ın başkenti Tahran'da, çoğu ithalat ve ihracatla ilgilenen 100'e yakın Türk firması faaliyet

göstermektedir. İran'da siyasi değişim sonrası başlayan hareket, Türkiye için çok önemlidir. Huzur ortamının ülkeler arasındaki ticari ilişkilere olumlu yansımaları sayesinde bölgesel gelişim süreci de hızlanmıştır (Zeybekçi, 2015).

28 Ocak 2007 tarihinde İran tarafından Rusya Federasyonu'na, Doğalgaz İhracatçısı Ülkeler Organizasyonu (GASOPEC) kurulması teklif edilmiştir. Doğalgazda da Organization of Petroleum Exporting Countries (OPEC) benzeri bir birlik kurma teklifinin hedefi, Karadeniz, Güney Kafkasya ve Orta Asya enerji kaynaklarında İran ve Rusya'nın çıkarlarının korunmasıdır. Batılı ülkeler, Türkiye'den İran'ın nükleer programından dolayı uyguladıkları ekonomik yaptırımlara uymasını ve İran'la olan ekonomik ilişkilerini gözden geçirmesini beklemekte iken Türkiye ise bu alandaki politikalarını ekonomik gereksinimlerini göz önünde bulundurarak şekillendirmeye devam etmektedir. Türkiye, enerji politikasında ve ticaret hedeflerinde önemli bir yer tutan İran'a yönelik uygulanan ambargoya, katılmama yönünde irade ortaya koymaktadır (GASOPEC, 2015, s. 377-378).

İran, Türkiye'nin Rusya'dan sonra ikinci büyük gaz tedarikçisi ülkesidir. Buna karşılık Türkiye'de İran'ın en büyük müşterisidir. Uluslararası ambargolara maruz kalan İran'ın sattığı doğalgazın %90'a yakın kısmını Türkiye satın aldığı için Tahran'ın, Türkiye'ye karşı ciddi bir bağımlılığı söz konusudur. Uzmanların yaptığı son çalışma ve araştırmalara göre İran doğalgaz rezervleri açısından Rusya'yı da geride bırakarak bu alanda dünyada ilk sıraya yerleşmiştir. Bu son yapılan çalışmalarla Dünya'nın en fazla doğalgaz rezervlerine sahip olduğu düşünülen İran ile Türkiye'nin doğalgaz alanında iş birliği yapması kaçınılmazdır çünkü Türkiye, büyüyen ekonomisinin ve konutlarda dahi yaygın şekilde kullanılan ve yine elektrik üretiminde de kullandığı enerji ihtiyacını karşılamak için İran'ın doğalgazına ihtiyaç duymaktadır. İran'da Türkiye dışında başka pazarlara ulaşma konusunda çektiği zorluklardan dolayı Türkiye pazarına muhtaçtır (Kobal, 2014, s. 15).

Ek 7'de yer alan tabloda görüleceği üzere Türkiye'nin İran'a ihracatında başlıca ürün grupları; Tütün çeşitleri, Lif Levha, çelik profili, Çinko Cevherleri, otomotiv yan sanayi ürünleri, sentetik iplik, mobilya ve beyaz eşya başta olmak üzere değişik sanayi ürünleri gibi öne çıkan belli başlı ürünler vardır. Ve bu ürünlerin ihracatı da yıllara göre genel itibariyle artış göstermektedir. Ancak ithalat ve

ihracattaki aradaki fark enerji kaynaklarına bağımlılığımızdan ve her geçen gün gelişen bir sanayi ekonomimiz olmasından dolayı düşmemekte aksine artış göstermektedir. Bununla birlikte İran tekstil ürünlerinin ihracatına izin vermese de özellikle ülkemize gelen turistlerin yaptıkları bavul ticareti yoluyla önemli miktarda hazır giyim ürünü İran pazarında yer almaktadır. Türk ürünlerinin İran pazarında rağbet gördüğü bilinmektedir. Ancak İran'ın dışa kapalı ekonomik yapısı, uyguladığı sıkı dış ticaret kontrolleri, yüksek gümrük tarifeleri, bankacılık ve ödemeye ilişkin sorunlar, ABD ve Batının uyguladığı ekonomik ambargo ile İran'da Tüketim ürünlerine uygulanan yüksek gümrük vergileri, gecikmeli taşıma izinleri ve taşımada kullanılan petrol fiyatlarının yüksekliği iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin istenen düzeyde gerçekleşmemesine yol açmaktadır (Oran, 2013, s. 460). Türkiye'nin Orta Asya pazarlarına açılımında en kısa güzergâh olan İran'la bu sorunlar aşıldığında ve gümrük kapılarındaki işlemler daha da kolaylaştırıldığında Türkiye ve İran'ın ekonomisi daha da canlanacağını söylemek yanlış olmayacaktır.

Ek 8 de yer alan tabloya baktığımızda ise Türkiye'nin İran'dan gerçekleştirdiği ithalatta ham petrol ve doğalgaz başta olmak üzere, etilen polimerleri, işlenmemiş çinko ve alüminyum ile bakır'ın önemli yer tuttuğunu görmekteyiz.

Türkiye, İran doğalgazının AB'ye açılmasında önemli bir konuma sahiptir. Ayrıca, 10 yıl müzakereleri süren ve 1 Ocak 2015 de devreye giren Türkiye ile İran arasında Tercihli Ticaret Anlaşması, Türkiye'nin Serbest Ticaret Anlaşmaları dışında bu manada yaptığı ilk ticari anlaşmadır. Tercihli Ticaret Anlaşması, Türkiye ile İran arasındaki ticari ilişkileri geliştirmiş ve bu Türkiye-İran Tercihli Ticaret Anlaşması ile Türkiye, birtakım tarım ürünlerinde İran'a indirim uygulamaya başlarken İran'da sanayi ürünlerinde Türkiye'ye indirim uygulamaya başlamıştır (DEİK, 2015, s. 94). Bununla birlikte İran İhracatı Geliştirme Bankası'nın döviz sepetine Türk lirasını da ekleme kararını almasıyla birlikte İranlılar ihracat ithalat ve bankacılık işlemlerinde istemeleri halinde Türk lirasını kullanabilecek hale gelmişlerdir.

İran Nükleer programından taviz vermek istememektedir. İran'ın Nükleer programı bir devlet politikası haline gelmiştir ve siyaset üstüdür. Hiçbir lidere bağlı olarak değişim göstermemektedir. Ancak İran 30 Haziran 2015' de Nükleer programının en az on yıl boyunca sınırlanması için, P5+1 olarak bilinen altı büyük

ülke ve Almanya ile Nükleer programla ilgili çerçeve anlaşması imzalamıştır. İmzalanan bu anlaşmaya göre İran, uranyum zenginleştirilmesinde kullandığı santrifüj sayısını üçte iki azaltırken, zenginleştirme oranını da yüzde 3,5'le sınırlayacaktır. Anlaşmaya göre AB'nin İran'a uyguladığı yaptırımlar ile ABD'nin yaptırımları da tedricen kaldırılmıştır. İmzalanan bu çerçeve anlaşmasına göre İran, Nükleer bomba yapmak için uranyum zenginleştirilmesinde kullanılabilen santrifüjlerini 3'te 2 oranında azaltacak ve İran'da bulunan 19 bin civarındaki santrifüjlerin 5 bin kadarının faaliyet gösterilmesine izin verilecektir. İran'ın, nükleer faaliyetlerinin izlenebilmesi açısından UAEK, Natanz ve Fordodahil deki nükleer tesislere düzenli giriş - çıkış yapabilecektir (Fisher, 2015). yine bu çerçeve anlaşmasına göre İran'ın belirlenen taahhütlere uyması halinde ve UAEK'in, İran'ın nükleerle ilgili tüm kilit adımları attığını teyit etmesinin ardından, ABD ve AB'nin, İran'a, nükleer programına yönelik getirdiği yaptırımlara son verilecektir (Maloney, 2015).

İran ekonomisi, içe dönük ve nispeten kapalı bir ekonomi olup İranlı yetkililer yabancı yatırıma pek de sıcak bakmamakta ve bunun için yüksek gümrük vergileri uygulamaktadır. İran'da Ayrıca tüm para akışında, ticari işlemlerde ve bankacılık faaliyetlerinde devletin dikkat çekici bir denetimi bulunmaktadır. Bankacılık sektörünün hemen hemen %90'ını kapsayan 11 ticari ve yatırım bankası devlet tarafından kurulmuştur ve bu bankaların faaliyet alanları hükümet tarafından belirlenip yine faaliyetleri hükümet tarafından denetlenmektedir. İran'da Ticari alanda faaliyet gösteren kuruluşların yaklaşık %40'ı vergiden muaf olduğu için Devletin vergi gelirleri oldukça azdır. Üstelik toplanan vergiler kamu gelirlerinin sadece %25'ini, GSYH'nin ise %6'sını oluşturmaktadır. İran buna rağmen işletmelere hammadde ve teçhizat, hane halkına temel gıda, Petrol, Doğalgaz ve Elektrik gibi değişik hizmet alanında mali destek sağlamaktadır. Nüfusunun neredeyse yarısı kırsal kesimde yaşayan İran'ın, tarım sektörü GSYH'dan ancak %11 oranında pay alabilmiştir. Hükümetin sağladığı mali desteğe rağmen buğday, pirinç ve temel gıda maddelerinin ithal ediliyor oluşu ise tarım sektörünün çok da verimli olmadığını göstermektedir. Tüm bunlarla birlikte İran'ın; Ortadoğu'dan, Avrupa'ya Çin ve Japonya'ya petrol ihracatının gerçekleşmesini sağlayan Hürmüz Boğazı, İran'ın okyanuslara açıldığı tek çıkış noktasıdır (Amuzegar, 2013)

İran'ın Hürmüz boğazı üzerinden, petrol taşımacılığı ve transit geçişlerini rahatlıkla sağlıyor olması ve tamamen bu boğazın İran'ın kontrolünde olması İran'ın, stratejik önemini artırmaktadır. İran'da rejimin karmaşık oluşu ve buna bağlı olarak ta Şii Jeopolitiğinin İran'ın ana teması olarak görülmesi İran'ı, enerji siyaseti açısından önemli kılarken diğer yandan da kültürel olarak önemli bir merkez haline getirmektedir (Özer, 2015, s. 3)

AK Parti iktidarı döneminde Türkiye, ambargolarla sıkıntıya giren İran ekonomisi için bir çıkış noktası olmuştur. Türkiye için ise İran Türk Cumhuriyetlerle azalan ticaret hacmini artırma yolunda önemseydiği bir Pazar haline gelmiş ve ihtiyaç duyduğu enerji ihtiyacını karşılamak için İran güçlü bir alternatif olmuştur (Kırgöz, 2016, s. 158).

SONUÇ

Türkiye ve İran, tarihi, coğrafi ve jeopolitik konumu, nüfus ve kültürel kimlikleri itibariyle aynı coğrafi bölgede bulunan fakat farklı politikalar izleyen, farklı cephelerde yer alan ve farklı devlet özellikleri taşıyan, büyük imparatorluklar kurmuş, derin devlet gelenekleri bulunan Ortadoğu dediğimiz bölgede hemen hemen aynı nüfus kapasitesine sahip iki güçlü ve etkin ülkedir.

Türkiye ve İran tüm farklılıkları ve benzerlikleri ile birlikte yüzyıllar boyunca ilişki içerisinde olmuş, farklı isimler altında da olsa komşuluk ilişkilerini sürdürmüşlerdir. Buna rağmen Türkiye ve İran karşılıklı çıkar farklılıklarından dolayı özellikle 2002 yılına kadar istikrarlı bir ilişkiyi kurma konusunda yeterli başarı sağlayamamışlardır. Ancak yaşanan siyasal krizlere rağmen her iki ülkede ilişkilerini kabul edilebilir düzeylere çıkarmak için çaba göstermişlerdir. İran ile Türkiye ilişkileri Osmanlı döneminden beri sürekli inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Özellikle Osmanlı zamanında sınır anlaşmazlıkları yaşanmış ancak 1639 tarihinde imzalanan Kasr-ı Şirin anlaşmasından beridir herhangi bir sıcak çatışma yaşanmamıştır.

Osmanlı imparatorluğunun son dönemlerinde ve Kurtuluş Savaşı sürecinde Türk-İran ilişkileri gelişmeye başlamış, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ve ardından İran'da da Pehlevi Hanedanı'nın yönetime gelmesi ile birlikte iki ülke arasındaki ilişkiler düzelme yoluna gitmiş ve İran İslam Devrimi'ne kadar yapısal anlamda çok fazla anlaşmazlık ve sorun yaşanmamıştır. Ancak 1979 tarihinde gerçekleşen İran İslam Devrimi sonrası İran'da yönetimin mollaların eline geçmesi ile Türkiye ve İran arasındaki yakınlaşma yerini gerginlik ve uzaklaşmaya bırakmıştır. İran'ın siyasal rejimi Türkiye tarafından laiklik sistemine ve kendi rejimine karşı tehdit olarak algılanırken Türkiye'nin bir NATO ülkesi ve Batıya yakınlığı ise İran yönetimi tarafından sürekli eleştiri konusu olmuştur.

Türkiye ve İran ilişkileri 2002 yılına kadar durgun ve her iki ülkenin de birbirini tehdit olarak algılaması şeklinde devam etmiştir. İran, Türkiye'nin iç güvenliğini tehdit eden PKK terör örgütünü topraklarında konuşturdu ve destekleyen bir ülke durumunda olmuş ve özellikle Kuzey Irak içerisinde bulunan ve Türkiye'ye saldıran PKK terör örgütü, Türkiye'ye giriş çıkışlarda sorun yaşamaması durumunda İran topraklarına geçiş yapmış ve İran toprakları üzerinden Türkiye'ye

giriş yaparak sivil halka ve askeri unsurlara saldırmıştır. Ancak 2002 yılında Türkiye’de iktidara gelen AK Parti’nin siyasal tabanının ve kurucularının Milli görüş çizgisinde olan kişilerden oluşması ve dış politika söyleminde komşu ülkelerle sıfır sorun ilkesi ile hareket etmesi hem İran hem de diğer komşu devletlerle ilişkilerin gelişmesi yönünde yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur.14 Ağustos 2001 yılında AK Parti’nin kurulup siyaset sahnesinde yerini alması ile Türkiye siyasetinde iç ve dış politikalarda ciddi değişiklikler olmuştur. AK Parti kurulmasından yaklaşık bir yıl sonra 2002 yılında yapılan genel seçimlere Recep Tayyip Erdoğan liderliğinde girmiş ve yapılan seçimlerde 365 Milletvekili alarak güçlü bir şekilde tek başına iktidar olmuştur. Güçlü bir şekilde iktidar olması ile de Recep Tayyip Erdoğan liderliğindeki AK Parti yöneticileri Türkiye’yi dönüştürecek gücü kendisinde hissetmiş ve yine aynı şekilde bu güçle Ortadoğu’yu da değiştirebileceğine inanmışlardır. AK Parti içerde yaşanan 28 Şubat süreci ve ekonomik kriz ortamında ve dışarıda ise ABD’de 11 Eylül olaylarının yaşandığı bir dönemde ortaya büyük vaatler ile çıkmıştır. 2002 yılında iktidara gelmesi ile birlikte de kısa sürede bu vaatleri doğrultusunda başarılı çalışmalar ve icraatlar yapmıştır. Ülkede vesayet kırılmış, özgürlükler genişletilmiş ve bölgede ise komşularla sıfır sorun politikası ile çok iyi ikili ilişkiler geliştirilmiştir. Türkiye’nin Ortadoğu’daki imajı olumlu yönde gelişmiş, ülkeler arası arabuluculuk yapmaya başlamış ve Türkiye’nin yıldızı kısa sürede parlamıştır. Türkiye’nin 1 Mart tezkeresi olarak ta bilinen, 25 şubat 2003’te Hükümet tarafından kerhen TBMM’ye sunulan "Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yabancı ülkelere gönderilmesi ve yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye'de bulunması için Hükümet'e yetki verilmesine ilişkin başbakanlık tezkeresi" nin Genel kurul tarafından reddedilmesi, AB ile ilişkilerinde ciddi ilerleme kaydetmesi, Gazze saldırılarına yönelik gösterdiği tepkiler ve Davos'taki One Minute çıkışı İslam dünyasında Türkiye’yi farklı bir konuma taşımış ve Türkiye’nin Ortadoğu da ki imajının olumlu bir şekilde değişmesine neden olmuştur.

AK Parti 3 Kasım 2002 tarihinde Türkiye geneli yapılan erken genel seçimde güçlü bir şekilde iktidara geldiğinde, dış politikada Batı ve Doğu dengesini güderek hem Batılı ülkelerle hem de Müslüman ülkelerle ilişkilerini geliştirme ve sürdürme politikasını uygulamaya başlamış ve bu doğrultuda 2003 yılında Recep Tayyip Erdoğan’ın Başbakan olması ile Dışişleri Bakanı olan Abdullah Gül’ün Tahran ziyareti, Türkiye – İran arasındaki ilişkilerin gelişmesi yönünde önemli bir adım olmuştur. AK Parti’nin iktidara geldiği dönemde Türkiye – İran arasındaki ticaret

hacmi oldukça düşük seviyede ve daha çok Türkiye'nin ithalatının ağırlıklı olduğu bir yapıdadır. 2003 yılında Türkiye'nin İran'a 534 milyon dolarlık ihracatı bulunmakta iken 1.861 milyon dolarlık da ithalatı bulunmakta idi. Dış işleri Bakanı Abdullah Gül'ün Tahran ziyareti sonrası ise İran Tarafından da Türkiye'ye ziyaretler olmuş ve iki ülke liderlerinin karşılıklı ziyaretleri ve iş birliğini geliştirme yönündeki gayretleri kısa sürede etkilerini göstermiştir. Türkiye-İran ticari ilişkileri ve karşılıklı yatırım faaliyetlerinde özellikle 2003 yılından itibaren önemli bir canlanma yaşanmıştır. İran ile 1996 yılında bir milyar dolar civarında olan dış ticaret hacmi 2003 yılında 2,4 milyar dolar olmuştur. Bu Ticaret hacmi 2004 yılında 2,77 milyar dolar, 2005 yılında 4,38 milyar dolar, 2006 yılında 6,7 milyar dolar ve 2007 yılında ise 8 milyar dolar olmuştur. Dış ticaret hacmi karşılıklı iş birliği ve güven ortamının sağlanması ile çok geçmeden 2008 yılında 10 milyar, 2009 yılında ise 5,5 milyar dolara gerilemiş ancak 2010 yılında 10,7 milyar dolara yükselmiş olup 2011 yılında ise 16 milyar dolara ulaşmıştır. Suriye krizi patlak verene kadar Türk sanayicileri ve iş adamları bakımından İran pazarı cazibe merkezi olmuştur. Böyle bir ortamda Türkiye İran ile coğrafi ve kültürel bağlarını kullanarak pazarda mevcut Türk malı imajını daha da geliştirmiş ve diğer ülkelere kıyasla rekabet avantajını kazanmıştır. Suriye krizi ile birlikte düşüşe geçen Ticaret hacmi 2012 yılında 21,9 milyar dolar; 2013 yılında 14,5 milyar dolar, 2014 yılında 13,7 milyar dolar, 2015 yılında 9,7 milyar dolar olmuştur. 2018 yılında ise 9,3 milyar dolar olmuştur.

Türkiye'nin İran'dan ithal ettiği ürünlerin başında petrol ve doğalgaz gelmektedir. Türkiye'nin yıllık petrol ihtiyacının %35'i ve doğal gaz ihtiyacının %19'u İran'dan tedarik edilmektedir. Bu bağlamda ithalat rakamının ihracat rakamlarından fazla olmasının ise doğal bir sonuç olduğunu söylememiz mümkündür. Yine Türkiye İran'a makine-teçhizat ve sanayi ürünleri ihracatı ile İran'ın ihracat pazarından önemli bir pay almaktadır.

2000'li yıllarda Türkiye-İran İlişkilerinde normalleşme sürecinin yaşanmasının başlıca nedenlerinden birisi 2002 seçimlerinde AK Parti'nin Türkiye'de iktidara gelmesi ile yeni bir dış politika söylemi geliştirilmesi olmuştur. Bununla birlikte Türkiye'de hızlı bir şekilde ekonomi büyümüş ve ekonominin büyümesi ile enerjiye olan ihtiyaç artmıştır. Bu doğrultuda Türkiye – İran arasında güvenlik ve ekonomi ile ilgili unsurlar iki ülke ilişkilerini şekillendiren temel unsurlar olarak kabul

edilebilirken bu dönemde en fazla Ekonomik ilişkiler gelişmiştir. Türkiye AK Parti iktidarı ile birlikte yeni dış politik söylemde çok yönlü dış politika ve komşularla sıfır problem stratejileri esas almış ve Türkiye'nin başta Avrupa Birliği üyeliği olmak üzere Batı'ya endeksli politikaları devam etmiş ve bununla birlikte Ortadoğu, Kafkaslar ve Orta Asya gibi bölgelerde ekonomik ve siyasal girişimlerini de hızlandırmaya başlamıştır. Dolayısı ile geçmişte ihmal edilmiş ve geliştirilmesi yönünde çaba sarf edilmemiş Türkiye – İran ilişkileri ve bölge ülkeleri ile olan dostluk ve ilişkilerin geliştirilmesi AK Parti'nin iktidara gelmesi ile hızlanmaya başlamıştır.

Türkiye ve İran arasında hızla gelişen ve büyüyen ilişkiler, 2011 yılında Suriye'de hüküm süren Baas rejiminin yanlış ve zalim politikalarına Türkiye'nin sert tepkisi ile bir müddet yavaşlamıştır. Suriye'deki rejimin haksız ve zalim uygulamalarına İran rejiminin destek vermesi Türkiye-İran ilişkilerinde bir gerilemeye sebep olmuş ve bu henüz Suriye meselesi çözüme kavuşturulmadığı için devam etmektedir.

Türkiye'nin İsrail ile iyi ilişkiler gerçekleştirmesi İran'ı geçmişten günümüze hep rahatsız etmiştir. Ve bu konuda Türkiye'yi eleştirmiş ve İran'ın Türkiye'ye karşı mesafeli durmasına yol açmıştır. Ancak AK Parti Hükümeti'nin iktidara geldiği günden itibaren İsrail'e yönelik Filistin ve Gazze konusundaki haklı çıkışları ile gerilmeye başlayan Türkiye-İsrail ilişkileri 2009 yılında gerçekleşen ve kamuoyunda "one minute" olarak bilinen olayla tavan yapmış ve ardından 2010 yılında yaşanan Mavi Marmara olayı ile kopma noktasına gelmiştir. Türkiye – İsrail arasında yaşanan bu durum Türkiye-İran ilişkilerinin de iyileşmesinin temel itici unsurlarından birini oluşturmuştur.

Türkiye'nin İran ile sınır komşusu olması ve İran'ın çok zengin petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip olması ve Türkiye sanayisinin her geçen gün gelişmesi sonucu enerjiye daha çok ihtiyaç duyması sonucu Türkiye Doğal Gaz ve Petrole olan ihtiyacını Rusya'nın yanında İran ile yaptığı anlaşmalarla İran'dan karşılama yoluna gitmiş bu da Türkiye ve İran arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesinde önemli bir yere sahip olmuştur. Ayrıca 2003 yılında ABD'nin Irak'a Müdahalesi Irak'ın parçalanması ve Irak'ın Kuzey'inde bağımsız bir Kürt Devleti'nin ortaya çıkması ihtimalini gündeme getirmiş ve bu durum Türkiye ve İran içinde ortak güvenlik sorunu

olarak algılanmıştır. Bu doğrultuda ilişkiler geliştirilmiş ve Temmuz 2004'te Türkiye'nin mekik diplomasisi sonrası İran PKK'yı terör örgütü olarak kabul ederken Türkiye'de İran karşıtı Halkın Mücahitleri Örgütü'nü terör örgütü olarak kabul etmiştir.

Türkiye ile İran en iyi ilişki durumunu 2006 ile 2010 yılları arasında İran'a yönelik Başta ABD ve Avrupa birliği ülkeleri tarafından uygulanan ambargo döneminde yaşamıştır. İran ambargodan en az şekilde zarar görmek için Türkiye ile ilişkilerini iyi tutmuş Türkiye ise hem içerde hem de dışarda sahip olduğu olumlu kredi ile İran'la her türlü ticari ilişkiye girebilmiştir. Ancak; Türkiye – İran ilişkilerinde zaman zaman gerginlik üst seviyeye de çıkmıştır ve çıkmaya devam etmesi de muhtemeldir. Özellikle Türkiye'nin NATO'ya ait Füze Kalkanı Sistemine ev sahipliği yapacağını açıkladığı dönemde tansiyon yükselmiş ve yine Türkiye'nin Suriye'ye karşı tavrını sertleştirilmesi sonucunda son yıllardaki en gergin dönemine girmiştir. Türkiye bölgede Esad rejimine karşı en sert eleştirileri yapan, Esad'ın mutlak gitmesi gerektiğini savunan ve Suriyeli rejim muhaliflerinin yanında yer alan ülke iken İran ise stratejik çıkarları gereği Esad'a hem silah yardımı hem de siyasi anlamda en fazla destek veren ülke konumundadır. Suriye krizi ise her geçen gün tırmanmakta, Küresel güçlerin müdahalesi artmakta ve büyük bir bölgesel çatışmaya dönüşme riski ise yükselmektedir. Buda gelecekte Türkiye – İran ilişkilerindeki tansiyonu daha da arttırma ve ilişkileri kopma noktasına getirme ihtimalini taşımaktadır. Ayrıca Amerika Birleşik Devletleri, İran'ın nükleer silah sahibi olmasını istememekte ve bunun için İran'a yeni yaptırımlar yapmakta, hatta gerekirse askeri müdahale yapmaktan kaçınmayacağını belirtmektedir. Sınır komşusu İran'a yapılan ambargo en çok Türkiye'ye zarar vermekte ve yine yapılması muhtemel bir askeri müdahale de en çok Türkiye'ye zarar verecek konumdadır. Çünkü benzeri bir durum Irak'ta yaşanmıştır. ABD'nin Irak harekâtından sonraki yıllar içerisinde boru hattından elde edilen transit gelir durmuş, Irak'la yapılan ticaret büyük ölçüde kesintiye uğramış ve bunun sonucunda da özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde işsizlik artmış ve Türkiye'nin milyar dolarla ifade edilen ekonomik zararları olmuştur ve halen olmaya da devam etmektedir. Bu dönemde de İran'a yönelik uygulanacak kapsamlı bir ambargodan veya Askeri müdahaleden Türkiye başta ticaret ve enerji olmak üzere ulaştırma ve turizm alanlarında ciddi olarak etkilenecektir.

Özellikle AK Parti iktidarı ile birlikte 2000’li yıllarda Türkiye-İran ilişkilerinin stratejik bir dengeye oturtulması başarılı olmuş olup bunun devamı ise her iki ülkenin de siyasi, ekonomik, askeri ve stratejik çıkarları açısından elzemdir. Çünkü bu tür güçlü bölgesel devletlerin iş birliği yaparak çıkar elde etmeleri çatışmalarının doğuracağı zarardan çok daha önemlidir.

Netice itibariyle Jeopolitik ve stratejik açıdan bölgelerinde çok önemli olan Türkiye ve İran’ın konumları gereği birbirlerine güvenmeleri ve iş birliği yapmaları için birçok nedenleri vardır. Öncelikle her iki ülke arasında tarihten gelen ortak değerler ve ortak kültür bulunmaktadır. Bunların dışında her ne kadar mezhepsel farklılık olsa da iki ülke insanının hemen hemen tamamına yakını Müslüman’dır. Diğer yandan İran’ın sahip olduğu zengin petrol ve doğalgaz kaynakları, ülkemizin ihtiyaç duyduğu enerji kaynaklarının en ucuz şekilde temini açısından çok önemlidir, İran için ise ülkesinde bulunduğu bu enerji kaynaklarının başta Türkiye’ye ve Türkiye üzerinden başka ülkelere İhraç edilmesi çok önemlidir. İran nüfusunun etnik yapısı içerisinde yaklaşık %40’ını Türk kökenli Azeri nüfusunun oluşturması ve bu Türk nüfusunun varlığı ile birlikte sınır komşumuz olması nedeniyle ve yine tarihsel süreçten gelen ortak değerler neticesinde ilişkilerimizin geliştirilmesi gereken önemli bir ülkedir. Ancak İran’la yapılan ticari ilişkilerde Türk Firmaları açısından uygun bir Pazar olmasına rağmen İran devletinin sistemi ve işleyişinden kaynaklı zaman zaman problemlerde yaşanmaktadır.

Son tahlilde;

İçinde buldukları coğrafyada iki önemli ve belirleyici ülke konumunda olan Türkiye ve İran’ın ikili ilişkileri, ekonomik, jeopolitik, tarihi, kültürel ve stratejik gibi etkenler olmak üzere birçok faktör tarafından belirlenmekte ve bu durumun gelecekte de devam edeceğini öngörmekteyim. İki ülke arasındaki bölgesel rekabet, bürokratik engeller ve kökü geçmişe dayanan karşılıklı algı bozuklukları ekonomik ve siyasi ilişkilerin sahip olduğu potansiyelin altında kalmasına neden olmaktadır. Halbuki bu algı ve ön yargı ortadan kaldırılabilse iki ülke arasındaki ekonomik ve siyasal faaliyetlerin artması sağlanacak ve bu da bölgede barış ve istikrarın sağlanmasına ve güvenlik ortamının daha güçlü bir şekilde oluşmasına olumlu katkılar yapacaktır. Yine İki ülke arasındaki ekonomik ve siyasi ilişkilerin artması kökü geçmişe dayanan tarihi

güvensizlik probleminin çözümü içinde alternatif olabilir. İran ve Türkiye arasındaki iyi ilişkiler her iki ülkenin çıkarları için de önemli fırsatlar sunabilecektir. İran'da Türkçe konuşan insanın çok olması ticari ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi açısından büyük önem taşımakta olup her iki ülkede bunu fırsata dönüştürmelidir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki Türkiye-İran ilişkilerinin iyi olması ülkemizin ve bölgemizin menfaati ve huzuru içinde önemli ve gereklidir. AK Parti iktidarı ile birlikte 2000'li yıllarda uygulanan Politikalar çerçevesinde Türkiye ve İran arasındaki ekonomik ilişkiler tarihinin en iyi dönemini yaşamıştır. Bölgede mezhepsel sorunlar üretmek ve bölgede var olan gerginliği arttırmak ve artan bu gerginliği bölge ülkeleri üzerinde boşaltmak siyasal depremler üretmek bölgede ve tüm İslam coğrafyasında parçalanmaların, savrulmaların ve dağılmaların zeminini oluşturmaktadır. Bu savrulmalar ve dağılmalar ise bölge üzerinde hesap yapan küresel güçler dışında kimseye fayda sağlamamakta aksine bölgenin verimli topraklarının küresel güçler tarafından hoyratça kullanılmasına yol açmaktadır. Türkiye ve İran arasında gerçekleşen ekonomik ve ticari faaliyetlerin önündeki yapay engeller geride kaldıkça, iki ülkenin farklı stratejik hesaplarını törpülemek zorunda kalacağı kaçınılmaz bir gerçektir.

Türkiye'nin giderek artan nüfusu, gelişen sanayisi ve buna bağlı olarak artan enerji ihtiyacı göz önünde bulundurulduğunda Türkiye'nin enerji güvenliğini sağlaması ve bunun içinde, dünyanın dördüncü en geniş ispatlanmış petrol rezervlerine ve Rusya'nın ardından ise en zengin ikinci ispatlanmış doğal gaz rezervlerine sahip olan İran'la ilişkilerini iyi tutması gelecekteki enerji ihtiyacını uygun koşullarda karşılayabilmesi için bir zorunluluk haline gelmektedir. İran için ise Türkiye vazgeçemeyeceği çok önemli bir pazar olup ayrıca Avrupa ülkelerine ulaşabileceği bir köprüdür.

KAYNAKÇA

- Abrahamian, E. (2017). *Modern İran Tarihi*. İstanbul KültürYayınları.
- Ağaoğlu, Ə. (2009). *İran və İnkılabı*. Bakı, Qirifli Yayınevi.
- Akifoğlu, V. (2017). *Azerbaycan'da Milli Direniş (1917-1930)*. Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Sayı 57.2
- Aktaş, K. (2018). Suriye ve Irak Örnekleri Üzerinden Türkiye-İran İlişkileri: İş Birliği mi Rekabet mi? *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 5(1).
- Al Jazeera. (2014). Geçmişten günümüze Türkiye-İran ilişkileri. Al Jazeera.
- Amuzegar, J. (2013). Iran's Economy Status, Problems and Prospects.
- Anadolu Ajansı, (2020). 11.06.2020 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iran-in-misillemesiyle-kasim-suleymani-konusu-kapanir-mi/1696450> adresinden alınmıştır.
- Aras, B. (1996). *İran'ın Değişen Güvenlik Dengesi Çerçevesinde Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetleri ile İlişkileri*. Avrasya Dosyası.
- Arı, K. (2015). Rıza Şah Pehlevi ve Atatürk "Men Leşkerem Sen Serdarsen". 19 Kasım 2019 tarihinde, <https://www.turkishnews.com/tr/content/2015/01/17/riza-sah-pehlevi-ve-ataturk-men-leskerem-sen-serdarsen/> adresinden alınmıştır.
- Ateş, A. (2008). XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İran İlişkileri (1774-1779). *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(3).
- Atuk, M. V. (2017). İran Şahı Rıza Pehlevi'nin Türkiye Ziyareti. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 17, 219–247.
- Aygün, N. (2007). Kafkasya'da Rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Sınır ihlalleri,1826. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (6).
- Azeri, A. (1996). *Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani*. Ankara: Elila Yayınları.
- Bağcı, H., & Sinkaya, B. (2006). Ortadoğu Projesi ve Türkiye: AK Parti'nin Perspektifi. *Akademik Orta Doğu*, 1(1), 21–37.

- Bilbilik, E. (2006). Petro- Nükleer İran ve ABD. *Jeopolitik Aylık Strateji Dergisi*.
- Bilge, M. S. (2006). *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*. Eren Yayıncılık.
- Birleşmiş Milletler İstatistik Bölümü, (2020). 15.06.2020 tarihinde <http://unstats.un.org/unsd/default.htm> adresinden alınmıştır.
- Bolat, G. (2013). *Anglo-Persian Oil Company'den British Petroleum'a (BP): İngiltere'nin İran'daki Petrol Macerası*. *History Studies Dergisi*, Sayı 5, 22.
- Brockelmann, C. (1992). *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- CACO. (2015). Ortadoğu ve Arka Plan. In *Orta Asya İşbirliği Örgütü Central Asian Cooperation Organization*.
- Caşın M. H., "İran'ın İki Deniz Jeopolitiğine Dayalı Stratejik Değişim Arayışları" *Avrasya Dosyası, İran Özel*, Cilt 5, Sayı 3, 1999
- Ceylan, A., & Uslu, İ. (2012). 1 Mart Tezkeresinin Türk Dış Politikasına Etkisi.
- CIA, (2020). 12.03.2019 tarihinde www.cia.gov adresinden alınmıştır.
- Cihangir, İ. (2010). *İkili ve bölgesel güvenlik unsurları ve Türkiye-İran ilişkilerine yansımaları*. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.
- CNN. (2010). Anlaşma tamam, nükleer takas Türkiye'de.
- CNNTÜRK. (2020).11.06.2020 tarihinde <https://www.cnnturk.com/dunya/suudi-arabistan-petrol-tesislerimize-bomba-yuklu-drone-ile-saldirdilar> adresinden alınmıştır.
- Çandar, C. (2020). Türk Dış Politikasında Eksen Tartışmaları, çok kutuplu dünya için yeni bir vizyon.
- Çay, A. (2009). *Türkiye Dışı Türk Tarihi Kaçarlar (1779-1925)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi.
- Çetin, A. (2012). *Arap Baharı ve Türkiye*. Çavşam yayınevi.
- Çetin, F. (2017). Osmanlı-Safevi Rekabetinin Osmanlı Resmî İdeolojisine Etkisi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(1), 12–28.
- Dağı, Z. (2006). *Doğu'dan Batı'ya Dış Politika: AK Partili Yıllar*. Ankara: Orion.

- Davutoğlu, A. (2015). *“Stratejik Derinlik,” Türkiye’nin Uluslar Arası Konumu.* İstanbul: Küre Yayınları.
- DEİK. (2012). İran Ülke Bülteni. İran Ülke Bülteni.
- DEİK. (2015). İran Ülke Bülteni. DEİK.
- DEİK. (2017). 01.04.2020 tarihinde, <https://www.deik.org.tr/uploads/iran-ulke-bulteni-ekim-2017-2.pdf> adresinden alınmıştır.
- Dialılı, M. R., & Kellner, T. (2013). *Arap Baharı karşısında İran ve Türkiye.* İstanbul.
- Dilek, K. (2007). *İran’da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri.* Akademik Ortadoğu Dergisi, Sayı 2
- Diñer, O. B., & Kutlay, M. (2012). Türkiye’nin Ortadoğu’daki Güç Kapasitesi Mümkünün Sınırları’ Ampirik Bir İnceleme.
- Doğan, S. (2016). Türkiye-İran İlişkilerinde Suriye Faktörü: Risk Üçgeninde İstikrar Arayışı.
- Domazeti, R. (2018). İdeoloji ile Jeopolitik Gerçekler Arasında İran’ın Filistin Politikaları.
- Dünya Bülteni. (2018). Şah İsmail’in Yavuz’dan son isteği. 10 Ekim 2019 tarihinde, <https://www.dunyabulteni.net/tarihte-bugun/sah-ismail-in-yavuz-dan-son-isteği-h128618.html> adresinden alınmıştır.
- Əfəndiyev, O. (2007). *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti.* Bakı: Şərq-Qərb
- EIA. (2020). 15.06.2020 tarihinde <https://www.eia.gov/international/analysis/country/IRN> adresinden alınmıştır.
- EPDK. (2012). Enerji Yatırımcısı El Kitabı. Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu.
- Erol, O. (2007). *İran İç Politikasında Azerbaycan Türkleri (1906-2006).* Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Ersun, Ö. (2006). İran ile Nükleer Kriz Tırmanıyor. *Stratejik Analiz*, 8.
- Eruysal, E. (2010). *Economic relations between Turkey and Iran from 1990 to 2010: A Turkish perspective.* ODTÜ.

- Fisher, M. (2015). 03.03.2020 tarihinde <http://www.vox.com/2015/4/2/8336219/iran-nuclear-deal-plain> adresinden alınmıştır.
- GASOPEC. (2015). İran'ın Doğalgaz Rezervleri.
- Genççiftçi, K. (2015). *AK Parti Hükümetleri Döneminde Türkiye- İran ilişkileri*. İstanbul Üniversitesi.
- Girgin, Y. (2015). İran'a Ambargo Kalkmalı mı?", İş Konseyi Bildirgeleri. Sabah Gazetesi.
- Gök, N. (2019). *Türkiye-İran ilişkileri (1917-2017)*. Selçuk Üniversitesi.
- Gök G. (2005). İran'ın Bölgesel Politikaları ve Türk – İran ilişkileri. Yüksek Lisans Tezi, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gebze
- Gökdağ, B. A. Ve Heyet, R. (2013). *İran Türklerinde Kimlik Meselesi*. Bilig Dergisi, Sayı 30
- Görçün, Ö. (2016). *İslam devrimi Sonrası Türkiye İran İlişkileri*. Trakya Üniversitesi.
- Graham, F., & Lesser, İ. O. (2000). *Türkiye'nin Yeni Jeopolitik Konumu*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Günay, B. (2011). Türkiye'nin Eksen Kayması mı, Yoksa? 15.05.2020 tarihinde <http://www.balturk.org.tr/turkiyenin-eksen-kaymasi-mi-yoksa-turkiyenin/> adresinden alınmıştır.
- Gürcemal, D. (2016). *Uluslararası Politigi Açısından Türkiye-İran İlişkileri*. Yenyüzyıl Üniversitesi.
- Gürkaş, B. (2011). Türkiye-İran İlişkileri. *TASAM -Tratejik Öngörü*, 6.
- Günay A. (2012). *Ak Parti Dönemi Türkiye-İran İlişkileri ve Medyadaki Yansımaları (Radikal ve Yeni Şafak Gazetelerinin Karşılaştırılması)*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya
- Gündoğan, Ü. (2011). *Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme*. Ortadoğu Analiz Dergisi, Sayı 29, 94.
- Gündüz T. 'Safeviler',TDV İslâm Ansiklopedisi, C.35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008. 11.06.2020 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/safeviler> adresinden alınmıştır.

- Haber, (2020). 11.06.2020 tarihinde <http://www.haber7.com/dunya/haber/2931439-suleymani-olayi-sonrasi-nijerya-alarmda/?detay=2> adresinden alınmıştır.
- Hafezeniya, M. R. (2017). İran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası. Ankara: İraniyat Yayınları.
- Harita Genel Müdürlüğü,(2020). 06.06.2020 tarihinde, <https://www.harita.gov.tr/urun-142-1-2-750-000-olcekli-iran-fiziki-haritasi.html> adresinden alınmıştır.
- Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, 1994
- Hourcade B. (2000). "İran", TDV İslâm Ansiklopedisi, C.22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul
- Hurriyet, (2020). 11.06.2020 tarihinde <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/suudi-arabistandaki-petrol-tesislerine-saldiri-petrol-fiyatlari-yuzde-19-artti-41331226> adresinden alınmıştır.
- Iran Country Profile, 2003
- İnat, K., & Telci, İ. N. (2009). Türkiye'nin İran, İsrail, Filistin ve Suriye Politikası 2009.
- İpşirli, M. (2002). *Osmanlı Vekainamelerinde İran Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu*.
- İran İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği, İran İslam Cumhuriyeti Uygarlıkları Diyalog Çağrısının Mimarı, Ankara-2001
- Kahraman E. (2013). *2000'li Yıllarda Türkiye-İran İlişkilerini Etkileyen Faktörler*. Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü. Antalya
- Kamvara ve Hassan-Yari, (2004). Suspended Equilibrium in Iran's Political System
- Karacan, O. (2013). *1906 İran Meşrutiyeti*. Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Karacasulu, Z. N. (2010). *Türk Dış Politikasında İran*. Uluslararası IV. Türk Dış Politikası Sempozyum Tebliği: Yeni Dönemde Türk Dış Politikası
- Karadeniz, Y. (2006). *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*. İstanbul: Bakış Yayınları.

- Kaştan, Y. (2007). Atatürk Dönemi Türkiye-İran Siyasi ve Ekonomik İlişkileri. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi* (ss. 1783–1796). Ankara.
- Kaya, M. (2009). *İran Türkleri*. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı 180, 141
- Kayğusuz, H. (2009). *İran Azerbaycanı'nın Sosyo-Kültürel Yapısı ve Siyasal Coğrafyası*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Keskin, A. (2009). İran'ın Doğal Gaz Siyaseti ve Türkiye. 03.04.2020 tarihinde <https://www.gunaz.tv/az/meqaleler/iran-in-dogal-gaz-siyaseti-ve-turkiye-arif-keskin-m11134> adresinden alınmıştır.
- Kılıç, R. (2001). *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri*. İstanbul: Tez Yayınları.
- Kıraç, S., & İlhan, B. (2010). Avrupa Birliği Oluşum Süreci ve Ortaklı Politikalar. *Milli Eğitim*, 188, 191–201.
- Kırgöz, S. (2016). AKP Dönemi Türkiye-İran İlişkileri. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Kobal, M. (2014). İran'la Pahalı Gaz Davası Başlıyor. Al Jazeera Türk Dergisi, 4.
- Kimya, O. (2018). Nadir Şah Afşar Dönemi Osmanlı-İran Münasebetleri İle İlgili Türkiye'de Yapılan Akademik Çalışmalar. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5(14), 48–66.
- Konya Ticaret Odası İran Raporu, 2018
- Korkmaz, Y. (2014). *İran Suriye Bölgesel İttifakı ve Arap Baharı Sürecine Yansıması*. İstanbul: Matbuat Yayınları.
- Köse, T. (2006). İran Nükleer Sorunu: Diplomasinin imkânlarını Yeniden Düşünmek.
- Kütükoğlu, B. (1993). *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Laçiner, A. (2017). *İran'da Yaşam Mücadelesi Veren Türk Topluluğu: Halaçlar*. 12.03.2020 tarihinde <http://tebaren.org/?p=1278> adresinden alınmıştır.

- Malekí A, “*Decision Making in Iran's Foreign Policy: A Heuristic Approach*”
Journal of Social Affairs; Vol. 19, No. 73, Spring 2002
- Maloney, S. (2015). Debating the deal: Understanding five core issues at stake in an Iran nuclear accord.
- Mehmetov, İ. (2009). *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Memmedli M.ve Memmedli S. (2018). *Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*. ANKASAM Bölgesel Araştırmalar, Sayı 2
- Mırbaghari, F. “*Shi'ism and Iran's Foreign Policy*” The Muslim World, Vol.94, October 2004
- Mokhtarpour, A. (2012). *İran Devlet Modeli*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Muran, A. A., & Gürkan, A. (2009). Humeyni Ve Ahmedinejad Dönemi İran Dış Politikasının Karşılaştırmalı Analizi. *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 1(4), 10–27.
- Mustafayev, Ş. (2015). *XXVIII.-XX. Yüzyıllarda Tarihi Azerbaycan Toprağı- İrevan Hanlığı'nın Arazisine Ermenilerin Göç Ettirilme Politikası*. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı 91
- Naskali E. "İran", TDV İslâm Ansiklopedisi, C.22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
- Oğuz S., Çakır R., Hatemi'nin İran'ı, İletişim Yayınları, İstanbul 2000
- Oran, B. (2013). *Türk dış politikası: 1919-1980*. İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Osmanlı Padişahları. 06.06.2020 tarihinde,
<http://www.osmanli700.gen.tr/olaylar/olayk9.html> adresinden alınmıştır.
- Oran, B. (2013). Türk dış politikası: kurtuluş savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar (2001-2012). İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Öğütücü, N. (2019). *Fırat Kalkanı ve Zeytin Dalı Harekatları nezdinde devletin paramiliter ve militer operasyonlarından doğan sorumluluğu*. Necmettin Erbakan Üniversitesi.

- Olson, R. (2004). *Turkey-Iran Relations 1979-2004*.
- Oran, B. (2013a). *Türk dış politikası: 1919-1980*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Oran, B. (2013b). *Türk dış politikası: kurtuluş savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar (2001-2012)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özcan, Nihat Ali (2006). "İran Sorununun Geleceği Senaryolar, Bölgesel Etkiler ve Türkiye'ye Öneriler", TEPAV Raporu, TEPAV Ortadoğu Çalışmaları-I, 2006
- Özer, D. (2015). Güvenilmez Enerji Tedarikçisi. *AlJazeera Türk Dergisi*, 9.
- Özpek, B. B. (2012). En Uzun On Yıl: 11 Eylül Sonrası Ortadoğu. *Ortadoğu Etütleri*, 3(2), 192–193.
- Özşahin, M., (2007) *Güney Azerbaycan'da Bağımsızlık Hareketleri ve Güney Azerbaycan'ın Türk Dünyası İçin Önemi*. Yüksek Lisans Tezi, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gebze
- Paşa, A. C. (1994). *Tarih-i Cevdet*. (Dündar Günday, Ed.). İstanbul.
- Poyraz, E. (2009). *Avrupa Birliğinin Tarihsel Gelişimi ve Türkiye*.
- Rahimi, F. (2010). *İran Türklerinin Eski Tarihi*. İstanbul: IQ Yayıncılık.
- Resmi Gazete. (2020). Milletlerarası Andlaşma.
- Roshandel J., "How the Decision-Making Process evolved, *Security Dialog*", Iran's Foreign and Security Policies Vol. 31 no. 1, March 2000
- Salihli, E. (2011). Ortadoğu'da Oluşan Yeni Dengeler ve Şii Hilali Söylemi. *Bilge Strateji*, 2(4).
- Saray, M. (1999). *Türk İran İlişkileri*.
- Sarıaslan, F. (2013). 2000'li Yıllarda Türkiye-İran Ekonomik ilişkileri. *Akademik Orta Doğu: Altı Aylık Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 7(14), 64–91.
- Sarıkaya, Y. (2012). *Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür*. Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı Dış Politika Araştırmaları Merkezi Raporu, Sayı 2.13, Ankara

- Saydam, A. (1993). *Kafkasya'da Bağımsızlık Mücadeleleri ve Türkiye*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi.
- Şenocak, B. (2016). *Filistin sorunu ve Türkiye'nin AK Parti hükümetleri dönemindeki Filistin politikası*. İstanbul Ticaret Üniversitesi.
- Seta, (2016). 12.03.2020 tarihinde, <https://docplayer.biz.tr/41071044-Seta-iran-dosyasi-i-tarihsel-perspektifte-turkiye-iran-iliskileri-ve-nukleer-sorun-iran-nukleer-sorunu-diplomasinin-imkanlarini-yeniden-dusunmek.html> adresinden alınmıştır.
- Seta, (2009). 15.06.2020 tarihinde <https://tdpyilligi.setav.org/tdp/turk-dis-politikasi-yilligi-2009.pdf> adresinden alınmıştır.
- Silahçioğlu, D. (2006). *ABD/İsrail-İran Denklemi ve Türkiye*. Günizi Yayıncılık.
- Şimşir, B. (1992). *İngiliz Belgelerinde Atatürk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Soofizadeh, A. (2014). *Osmanlı ve İran Meşrutiyeti Karşılaştırması*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı 35
- Sönmezoğlu, F. (2006). II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze 'Türk Dış Politikası.' İstanbul: Der Yayınları.
- Sönmezoğlu F. (2000). Uluslararası İlişkiler Sözlüğü, Der Yayınları, İstanbul
- Taflıoğlu, S. (2012). *İran Türk Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Türk Tarihine Stratejik Etkisi*. Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi, Sayı 13
- Tapper R. (2010), TDV İslâm Ansiklopedisi, C.38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010 12.03.2020 tarihinde, (<https://islamansiklopedisi.org.tr/sahseven>) adresinden alınmıştır.
- Taş, G. (2014). *İran'ın Ulusal Bütünlüğü ve Güney Azerbaycan Sorunu*. Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Taştekin, F. (2014). Eğit-donat: Bir bataklık hikâye daha. Radikal.
- Tebriz araştırmaları Enstitüsü (2019). 12.03.2019 tarihinde <http://tebaren.org/?p=1105> adresinden alınmıştır.
- Ticaret Bakanlığı. (2018). Ülke Dosyası. Ülke Masaları Bülteni, 1

- Ticaret Bakanlığı. (2019). Ülke Masaları Bülteni. Ülke Masaları Bülteni, 8, 8–9.
- Ticaret Bakanlığı. (2020a). Genel Ekonomik Durum. 2 Nisan 2020 tarihinde <https://www.ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/guney-asya/iran/ulke-profil/genel-ekonomik-durum> adresinden alınmıştır.
- Ticaret Bakanlığı. (2020b). İran'ın Genel Dış Ticareti. 2 Nisan 2020 tarihinde <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/guney-asya/iran/ulke-profil/dis-ticaret> adresinden alınmıştır.
- Ticaret Bakanlığı. (2020c). Türk Turizmine İran'ın Katkısı. 2 Nisan 2020 tarihinde <https://ticaret.gov.tr/blog/ulkelerden-ticari-haberler/iran/turk-turizmине-iranin-katkisi> adresinden alınmıştır.
- Uyar, E. (2007). *Türk-İngiliz Siyasal İlişkileri (1929-1936)*. Antalya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları.
- Uygur, H. (2012). İran ve Arap Baharı.
- Uygur, H. (2017). Yeni dönemde Türkiye-İran ilişkileri.
- Ürküt, H. (2013). *İran nükleer programının uluslararası aktörlerin tehdit algılamalarına ve Türk dış politikasına etkisi*. Kara Harp Okulu Komutanlığı.
- Wikipedia. (2020a). 01.04.2020 tarihinde <https://tr.wikipedia.org/wiki/İran> adresinden alınmıştır.
- Wikipedia. (2020b). 15.06.2020 Tarihinde https://tr.wikipedia.org/wiki/İran_İslam_Devrimi adresinden alınmıştır.
- Wikiwand. (2020c) 06.06.2020 tarihinde <https://www.wikiwand.com/tr/Saf%C3%AE> adresinden alınmıştır.
- Wikipedia. (2020d) 01.04.2020 tarihinde <https://en.wikipedia.org/wiki/Iranrud#/media/File:Iranrood.png> adresinden alınmıştır.
- Yazgan E. (2019). 20. Yüzyılda İran Siyasetinde Azerbaycan Türklerinin Rolü (1900-1979). Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalı, Karabük

Yeşilot, O. (2008). *Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları*. Atatürk Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 36

Yılmaz, M. (2015). *Suriye krizi ekseninde Türkiye-İran ilişkileri*. Atılım Üniversitesi.

Zeybekçi, N. (2015). İran ile Yaşanan Ekonomi.

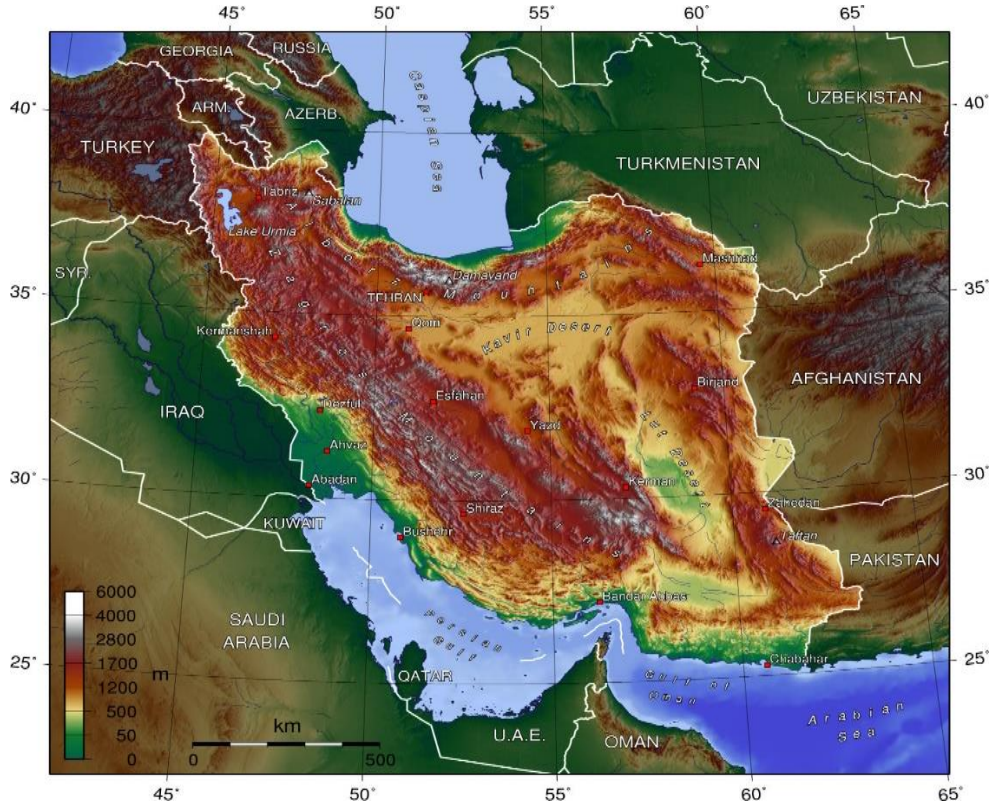
TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. Çeşitli Merkez ve Ansiklopedilere Göre İran'daki Azerbaycan Türklerinin nüfusu (Tebriz araştırmaları Enstitüsü,2020).	18
Tablo 2. İran'ın Dış Ticaret Göstergeleri (milyar \$) (Ticaret Bakanlığı, 2020b)	98
Tablo 3. İran'ın İthalat Yaptığı Ülkeler (1.000\$) (Ticaret Bakanlığı, 2020b)	99
Tablo 4. Türkiye-İran Dış Ticaret Hacmi (2003-2007) (DEİK, 2012)	101

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. İran'ın Siyasal Sisteminin İşleyişi (Kamvara ve Hassan-Yari, 2004, s.506) ..	43
Şekil 2. İran'da Dini Lider Merkezli Güçler Dengesi (Kamvara ve Hassan-Yari, 2004, s.508).....	46
Şekil 3. İran'da Meşruiyetin Teorideki Kaynağı ve İşleyişi (Kamvara ve Hassan-Yari, 2004, s:518).....	48
Şekil 4. İran'da Meşruiyetin Uygulamadaki Kaynağı ve İşleyişi (Kamvara ve Hassan-Yari, 2004, s.519).....	48
Şekil 5. 2017 Yılı Ham Petrol ve Kondensat İhracatı (EIA, 2020).....	96
Şekil 6. İran Doğalgaz Boru Hattı İthalat ve İhracatı (EIA, 2020).....	96
Şekil 7. Dünyada Ham Petrolün Kanıtlanmış En Büyük Rezerv Sahibi Ülkeler (EIA, 2020).....	97
Şekil 8. Dünyada Doğal Gazın Kanıtlanmış En Büyük Rezerv Sahibi Ülkeler (EIA, 2020).....	97
Şekil 9. İran'da Yakıt Türüne Göre Elektrik Üretimi (EIA, 2020)	98

EKLER

Ek 1: İran Coğrafi Haritası (Wikipedia,2020d).

Ek 2: İran Fiziki haritası (Harita Genel Müdürlüğü)

GTİP	Ürünler (ilk 15)	2016	2017	2018
1005	Mısır	1,448,358	1,642,515	2,115,338
1006	Pirinç	690,737	1,214,041	1,628,522
1201	Soya fasulyesi	909,014	943,344	1,161,100
3004	Tıbbi ilaçlar	1,031,490	1,134,133	1,115,232
8517	Telefon cihazları	1,024,067	1,362,741	770,248
8419	Isı Değişikliği Yöntemi ile Maddeleri İşlemek İçin Cihazlar (su ısıtıcıları, kurutucular vb)	219,284	647,830	742,539
8708	Motorlu taşıtların aksam ve parçaları	611,899	905,549	690,438
8545	Kömür elektrotlar, kömür fırçaları, lamba, pil kömürleri	77,890	221,505	654,859
2304	Soya Küşpesi	607,680	503,259	651,244
8414	Hava-Vakum Pompası, Hava/Gaz Kompresörü	465,847	524,500	613,650
1003	Arpa	265,089	518,533	602,794
9018	Tıp, Cerrahi, Dişçilik, Veterinerlik Alet ve Cihazları	497,804	675,057	556,773
1512	Ayçiçek yağı	252,918	439,469	521,934
0202	Sığır Eti (Dondurulmuş)	371,287	562,461	478,723
8479	Kendine özgü fonksiyonlu makine ve cihazlar	387,021	456,230	457,404
	Genel Toplam	42,702,118	51,612,277	41,236,168

Ek 3: İran'ın İthal Ettiği Ürünler (1.000\$) (Ticaret Bakanlığı, 2020b)

Ülkeler (ilk 15)	2016	2017	2018
Çin	8,369,572	9,064,670	9,217,702
İrak	6,131,482	6,425,016	8,960,694
BAE	7,417,422	6,696,657	5,949,220
Afganistan	2,458,333	2,791,259	2,926,662
G. Kore	2,877,013	4,380,132	2,567,770
Türkiye	3,247,488	3,990,399	2,367,251
Hindistan	2,791,192	2,734,893	2,042,922
Pakistan	795,900	930,165	1,247,234
Endonezya	173,157	645,333	786,862
Umman	543,999	520,712	728,569
Tayland	384,820	730,511	709,926
Azerbaycan	358,627	323,773	410,530
Türkmenistan	547,395	417,961	399,805
Rusya	218,952	285,656	280,510
Tayvan	552,055	573,095	278,930
Genel Toplam	78,267,311	91,737,444	96,617,521

Ek 4: İran'ın İthal Ettiği Ürünler (1.000\$) (Ticaret Bakanlığı, 2020b)

GTİP	Ürünler (ilk 15)	2016	2017	2018
2709	Ham petrol	35,074,034	47,186,277	50,823,249
2710	Akaryakıt	9,816,025	7,030,096	9,011,956
2711	Doğalgaz	5,295,511	5,594,369	5,276,160
3901	Etilen Polimerleri (İlk Şekillerde)	3,122,644	3,692,640	3,385,526
2905	Metil alkol, etilen <u>glukol</u> vb.	1,416,525	1,931,671	2,186,470
7207	Demir- Alaşimsız Çelikten Yarı Mamuller	738,133	1,300,980	1,521,847
2902	Benzen, <u>toluen</u> vb.	1,331,171	1,134,513	859,758
2713	Petrol koku, petrol <u>bitümeni</u>	723,843	706,754	858,614
2601	Demir Cevherleri ve Konsantreleri	817,247	1,106,251	841,610
3102	Kimyasal gübreler	789,072	764,619	839,942
7206	Külçe Halinde Demir, Alaşimsız Çelik	569,871	1,131,001	716,121
8905	Fener, <u>yangın söndürme</u> , tarak gemileri, yüzer vinçler vb.	14,074	16,313	659,396
2901	<u>Asiklik</u> hidrokarbonlar (bütanlar, etilen vd)	466,336	488,043	655,954
0802	Diğer kabuklu meyveler	1,318,274	1,239,929	487,821
6907	Karo, küpler vb. eşya- <u>cilasız/sirsiz</u> seramikten	6,013	291,765	426,153
	Genel Toplam	78,267,311	91,737,444	96,617,521

Ek 5: İran'ın İhraç Ettiği Ürünler (1.000\$) (Ticaret Bakanlığı, 2020b)

Yıllar	İhracat	İthalat	Hacim	Denge
2000	235.785	815.730	1.051.515	-579.945
2001	360.536	839.800	1.200.336	-479.264
2002	333.962	920.972	1.254.934	-587.010
2003	533.786	1.860.683	2.394.469	-1.326.897
2004	813.031	1.962.059	2.775.090	-1.149.028
2005	912.940	3.469.706	4.382.646	-2.556.766
2006	1.066.902	5.626.610	6.693.512	-4.559.708
2007	1.441.190	6.615.394	8.056.584	-5.174.204
2008	2.029.760	8.199.689	10.229.449	-6.169.929
2009	2.024.863	3.405.986	5.430.849	-1.381.123
2010	3.044.177	7.645.008	10.689.185	-4.600.831
2011	3.589.635	12.461.532	16.051.167	-8.871.898
2012	9.921.602	11.964.779	21.886.381	-2.043.177
2013	4.192.776	10.383.329	14.575.893	-6.190.341
2014	3.886.735	9.833.329	13.720.064	-5.946.594
2015	3.665.217	6.096.265	9.761.481	-2.431.048
2016	4.966.176	4.699.777	9.665.953	+266.399
2017	3.259.270	7.492.104	10.751.374	-4.232.834
2018	2.393.608	6.931.257	9.324.865	-4.537.649

Ek 6: Türkiye – İran Dış Ticaret Göstergeleri (Bin dolar) (Ticaret Bakanlığı, 2020'a)

Ürünler (ilk 15)	2016	2017	2018
Tütün ürünleri	107,635	64,269	94,370
Bebek Bezleri vb. Hijyenik Eşyalar	60,929	56,838	83,356
Çinko Cevherleri	25,704	71,484	71,966
Otomotiv yan sanayi ürünleri	139,775	124,381	66,662
Lif Levha	113,383	143,832	63,400
Dokunmamış tekstil ürünleri	49,338	50,369	47,760
Kâğıt, Karton, Selüloz Liften Tabakalar	41,867	44,304	41,793
Dokunmuş Halılar	46,055	25,938	39,445
Kâğıt, Karton Vb. Esaslı Kutular	27,466	23,611	35,438
Otomobil	20,745	67,022	30,018
Kazak, Süveter, Hırka vb	26,504	8,956	29,934
İçten Yanmalı Motorlar	85,734	102,492	29,821
Plastikten Diğer Levhalar	43,675	36,642	29,819
Mobilya, pencere ve kapılar için donanım/tertibat vb.	31,604	37,347	27,833
Şampuan ve saç boyası gibi saçla ilgili ürünler	23,353	20,744	25,750
Genel Toplam	4,966,176	3,259,270	2,393,608

Ek 7: İran'a İhracatımızda Önemli Ürünler (Bin dolar) (Ticaret Bakanlığı, 2020a)

Ürünler (ilk 10)	2016	2017	2018
Ham halde Etilen Polimerleri.	218,341	270,511	252,205
İşlenmemiş Çinko	94,118	206,636	184,600
İşlenmemiş Alüminyum	71,331	135,667	134,702
Ham halde Propilen ve diğer Olefinlerin Polimerleri	144,069	135,524	106,213
Azotlu Gübreler	41,465	136,643	83,212
Petrol koku, asfalt	441	21,306	66,167
Ham halde Stiren Polimerleri	28,435	68,375	60,135
Sentetik Lif ipliği	4,964	12,327	41,401
Ferro Alvajlar	20,924	19,091	28,335
Bakır teller	4,866	392	24,784
Genel Toplam	4,699,777	7,492,104	6,931,257

Ek 8: İran'dan İthalatımızda Başlıca Ürünler (Bin dolar) (Ticaret Bakanlığı, 2020a)

ÖZGEÇMİŞ

1975 yılında Karabük'te doğdu. İlk, orta ve Lise öğrenimini Karabük'te tamamladı. 1994 yılında başladığı Gazi Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesini 1998 yılında bitirdi. 1999 yılında Kars ilinde sınıf öğretmeni olarak göreve başladı. Burada Müdür yetkili sınıf öğretmenliği ve okul müdürlüğü görevlerinde bulundu. 2003 yılında Karaman iline atandı ve burada da okul müdürlüğü, Avrupa Birliği Projelerinden sorumlu il koordinatörlüğü ve başta Avrupa Birliği projeleri ve Toplam Kalite Yönetiminden sorumlu olmak üzere İl Milli Eğitim Şube Müdürlüğü görevlerinde bulundu. Karabük Üniversitesinin Kurulması ile 2008 yılı aralık ayında Sağlık Kültür ve Spor Daire Başkanı olarak Karabük üniversitesinde göreve başladı ve bu görevi yaklaşık yedi yıl yaptıktan sonra 2015 yılında Karabük Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığına atandı. Burada da dört yıl görev yaptıktan sonra 2019 yılı Kasım ayında Karabük Üniversitesi Öğrenci İşleri Daire Başkanlığına atandı ve bu görevine halen devam etmektedir.

2008 yılında Karabük Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsünde başladığı Yüksek lisansını 2010 yılında tamamladı. 2016 yılında Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası Politik ve Ekonomi Anabilim Dalında ikinci yüksek lisansı eğitimine başladı. 2020 yılı Ocak ayında ise Karabük Üniversitesi Lisans Üstü Eğitim Enstitüsünde Doktora eğitimine başladı ve bu eğitimi devam etmektedir.

Çok sayıda Avrupa birliği projesi olmak üzere değişik alanlarda birçok projesi olan Büyükgenç, 2009-2014 tarihleri arasında beş yıl Karabük Kent konseyi Başkanlığı yaptı ve 2019 yılı şubat ayında Türk Kızılay Karabük şube Başkanlığı görevine seçilerek bir yıldan fazla bu görevi sürdürdü. Başta projeler olmak üzere değişik vesilelerle birçok ülkeye giden Büyükgenç'in yayınlanmış birçok makalesi ve editörlüğünü yaptığı "3 Nisan 1937'den bugüne Karabük" adlı kitabı bulunmaktadır. Yine ayrıca Yüksek Öğretim Kurumu tarafından hazırlanan ve editörlüğünü YÖK yürütme kurulu üyesi Prof. Dr. Zeliha Koçak Tufan'ın yaptığı Göç ve Eğitim kitabı ile Akademik Mirasın Seyir Defteri Kitabına da katkıda bulunmuştur. Büyükgenç, evli ve üç çocuk babasıdır.